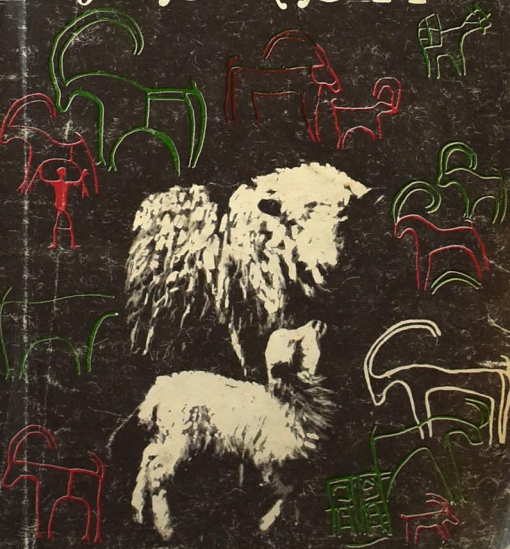

HƏVİL HƏVILOV
MARTDA
MƏRƏK

HƏVİL HƏVİLOV

MARTDA MƏRƏK...

M. Ə. AXUNDUĞOV ADINA
AZƏRİ TƏSİLİYYATI

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRİYYATI

Bakı — 1993

Елчи редактору: тарих елмәри доктору
Гәжәриәһ Чавәдоу
Редактору: *Таријел Чананкир*
Рәссамы: *Шатиков Станислав*

Һәвиләв һ. А.

н 46 Мартда мәрәк... — Б., Азәрнәшр, 1993, 122 сәһ.

Китапла Азәрбајчан халқиниң апарчы тәсәррүфәт сәһәләриндә сајалы малдарлыг вә онун халг мәнәвәтидә бағам адәт-әнәнәләриндә сөз ачылар. Тарихи-әтнографик әдәбијәт вә әҗри-әҗры бәлкәләрдән төпләниши материаллар әссәсидә малдарлығиң јетм. рәзу, формалары, малдарларын мәнәвәти, бу тәсәррүфәтлә бағлы иннамлар, сајачы сәлләр вә дикәр фәлһләр материаллары шәрһ едиләр. Малдарлыг тәсәррүфәти илә бағлы иңтиман-иғтисади мүнәсибәтләрдән, гәршильғи Јордан адәтләриндән бәһс олдуруп.

00000000-103
н М-651 (07)-93 17-53

БКК 636

ISBN 5-572-01219-4

Бәдин редактору *Р. Әзизов*. Техники редактору
С. Шабзәвова. Корректорлары *З. Мәммәдова*, *Л. Мәммәдова*.

ИБ № 5752.

Җығылмаға верилмиңи 08. 06. 93. Чана имәләнмиши 02. 09. 93. Форматы 84x108 / 4.
Мәтбәә кағызы № 2. Шәрһи чәп вәрағи 6,30. Шәрһи рәизик сурәти 6,62.
Учәт нәшр вәрағи 6,5. Тиражы 3000. Сифарши 366. Мугавилә гүҗәти илә.

Азәрбајчан Республикасы Мәтбуәт вә Информасия Назирлиғи.
Азәрбајчан Дәвләт Нәшријәти, Бақи-370005. Һусу һәҗәҗә күчәси, № 4.
«Җығыл Шәрг» мәтбуәси, Бақи, һәзи Асланов күчәси, № 80.

К И Р И Ш

Инсанның истәһсал фәалијәтинин башланғычы билава-
ситә онун тәсәррүфәт тарихинин башланғычы демәкдир. Ин-
санның һәјәти мәдди не'мәтләр истәһсалындан асылы олду-
ғуна кәрә, гәдим заманлардан башлајарағ о, даим дола-
начағ мәнбәләри ахтармағла мүхтәлиф тәсәррүфәт сәһә-
ләри јаратмыш, гһда мәһсулларынын артырылмасы гајғы-
сына галмышдыр.

Инсанларын һәјәт мәнбәји кими ән гәдим тәсәррүфәт
сәһәләриндән бири дә малдарлыг олмушдур. Малдарлыг
инсанлары һәјәт үчүн зәрури олан чох мүһүм јашајыш
вәситәләрилә тә'мин етдијинә кәрә о, әкинчиликдән сонра
бәјүк иғтисади әһәмијјәт кәсб етмишдир.

Азәрбајчаның әлвәришли иғлими вә мүнәсиб тәби-
чәграфы шәраити бурада малдарлығын инкишафына тари-
хән мүсбәт тә'сир кәстәрмишдир. Малдарлыг мәшғулиј-
јәти илә бағлы тәсәррүфәт ән'әнәләри, онун милли-мәһәл-
ли хүсусијјәтләри мәнз бу зәмин үзәриндә тәшәккүл тап-
мышыр.

Һазыркы шәраитдә Азәрбајчан малдарлығынның өјрә-
нидмәси, әрзәг чәтинликләрини доғуран сәбәбләри арадан
галдырмаға гисмән дә олса имкән вәрәчәкдир ки, бу да
халғын чохәсрлик емпирик билдикләринә бикәнә галмамағы,
ел ағсагалларынын, ел ағбирчәкләриниң төвсијә вә мәс-
ләһәтләринә гулаг асмағы тә'кидлә тәләб едир.

Азәрбајчан малдарлығынның әҗри-әҗры сәһәләри, мал-
дарлығын социал-иғтисади вә тәсәррүфәт-мәдәни проблем-
ләри һәлә индијәдәк тарихи-әтнографик әдәбијәтдә өз әк-
сини кифәјәт гәдәр таппамышдыр. Халғымызын мәнәвәт-
идә малдарлығын ојнадығы тарихи рол һәлә ләзыми гәдәр
ишығландырылмамышдыр.

Малдарлыг мүстәғил тәсәррүфәт сәһәси кими форма-
лашандан сонра инсанларын һәјәт шәраити, хүсусилә гһда
тәчизнаты хәјли дәрәчәдә јүнкүлләшмишдир.

Әкинчилик вә малдарлыг тәсәррүфәтларынын бир-бири
илә әләгәләндирилмәси сәјәсиндә вәһид тәсәррүфәт комп-
лекси јаранмышдыр ки, бу да инсан һәјәти үчүн башлыча,

зәрури мадди зәмин олмушдур. Мүасир дөврәдә әһалинин сәлиһини сүр'әтлә артмасы, һәмни јашайыш мәнбәләринин дә дурмадан инкишаф етдирилмәсини тәләб едир.

Бир мәнбә ки ми бу јашайыш сәһәсинин тарихи һәмши диггәт мәркәзиндә олмушдур. Лакин јашадығымыз әсрин әввәлләринә гәдәр Азәрбајҗан малдарлығына, үмумијјәтлә, халғымызын бүтүн тәсәррүфат вә мәншәтинә ачыноби вә јерли мүәллифләр тәрәфиндән өтәри бир нәзәр салынмыш, хууси тәдгигат бахымындан гаршыја чидди бир мәгсәд гојлмамышдыр.

XVIII әсрин сону вә XIX әсрин әввәлләриндә рус чаризминин Гафгазда јеритдији мүстәмләкәчилик сийасәти илә эләгәдәр олараг Азәрбајҗанын Русјаја илһаг едилмәсинин һәлә илк онилликләриндән бурада јашајан әһалинин тәсәррүфат һәјәтынын, о чүмләдән малдарлыг тәсәррүфатынын өјрәнилмәсинә диггәт артырылмышды. Чаризм өлкәнин тәсәррүфат һәјәтына кенши мигјасда, планаујҗун бир шәкилдә нүфүз едәркән јерли хаммал мәнбәләрини әлә кечирмәк вә јеши сатыш базарлары газанмаг мәгсәди күдүрдү. Тәсадүфи дејил ки, XIX әсрин биринчи онилликләриндән башлајараг Русја һөкүмәти Азәрбајҗаны мәһз бу бахымдан өјрәнмәк үчүн бураја дәстә-дәстә «тәдгигатчылар» көндәриди. Бу «тәдгигатчы» мә'мурларын әсәрләриндә башга мәсәләләрлә јанашы, Азәрбајҗан малдарлығына даир хейли мигдарда статистик вә этнографик мә'луматлара раст кәлирик. Белә мә'луматлар Нахчыван, Шәки, Гарабаг вә Ширван әјәләтләринин «тәсвирләрин»дә дә верилмишдир. XIX әсрин 40-чы илләриндә А. Гагамејстерин Загафгазјаја очеркләри дәрч едилмишди. Бурада Азәрбајҗан малдарлығы мәсәләләринә даир хейли фәјдалы материаллара раст кәлирик.

Бунунла белә гејд етмәк ләзымдыр ки, XIX әсрин 80-чи илләринә гәдәр рус мүәллифләринин Азәрбајҗан малдарлығына һәср олунмуш ири һәмчли әсәрләринә раст кәлирик. 80-чи илләрин орталарыдан е'тибаран бир сыра мөчмүәләр топлусу нәшр олунмага башлајары ки, бунларын арасында Азәрбајҗан малдарлығына даир чохла мә'луматлар топланмыш 7 чилдик «Материаллар» мәчмүәсини, 5 чилдик «Свод материалов» топлусуну, һабелә Гафгазын вә еләчә дә Азәрбајҗанын малдарлыг тәсәррүфатынын тарихи-этнографик мәсәләләринә һәср едилмиш 4 чилдик мәчмүәни көстәрмәк олар¹. Ады чәкилән бу мәчмүәләрдә

Азәрбајҗан малдарлығынын јайлағ вә ғышылағ отлағ сәһәләриндән истифадә гәјдалары, малдарлығын формалары вә әһалинин игтисади мәншәтинин бир чох вачиб сәһәләри өз әксини тапдығындан мүәллиф һәмин әсәрләрдән фәјдаланмышдыр. О дөврүн гәзет, журнал вә дикәр мәтбуат органларынын сәһифәләриндә чап олунмуш әсәрләрин үмуми тәһлили белә гәнаәтә кәлмәјә имкан верир ки, бу әсәрләрин мүәллифләри малдарлыг тәсәррүфатыны өз бахымлары чәрчивәсиндә өјрәнмишдир. Башга сөзлә десәк, онларын гаршысында тамамилә башга мәгсәд гојулдуғундан онлара тәңгиди јанашмаг ләзым кәлир. Бу фикри ејнилә артыг XIX әсрин ахырларындан сәһифәләриндә јерли түрк мүәллифләринин дә имзаларына раст кәлдијимиз СМОМПК¹ мәчмүәсинә, «Гафгаз», «Гафгазын кәнд тәсәррүфаты», «Каспи» вә «Гафгаз тәғвими» ки ми мәтбуат органларына да аид етмәк олар.

Јухарыда ады чәкилән мәчмүә вә дикәр нәшри органларда јүз илдән артыг бир мүддәт әрзиндә ән һүһүм нәзәри проблемләрдән бири олан малдарлығын формалары, тәснифаты вә типолокијасы мәсәләләринә дә тохунулмушдур. Бурада Азәрбајҗан малдарлығынын көчәри тәсәррүфат формасындан башлајараг, отураг малдарлыг формасына гәдәр бүтүн кечид мәрһәләләринин тәсвири өз әксини тапмышдыр. Әлбәттә, бүтүн бу мәсәләләр чох диггәтлә јанашмаг ләзымдыр. Чүнки XIX вә XX әсрә аид олан нәшрләрин һамысында малдарлығын характери мәсәләләринин тәһлили илә мәшғул олан мүәллифләр өз һејванларыны јәјдә јайлагда, ғышда исә ғышылагда бәсләләр бүтүн кәнд әһалисини «көчәри» категоријасына аид етмишләр. Бә'зи тәдгигатчылар алачыгларда јашајан вә әсасән малдарлыгла мәшғул олан әһалини көчәри сәјурдысы, дикәрләри, һәтта малдарлыгла јанашы, гисмән әкинчиликлә дә мәшғул оланлары да бу група дахил едирдиләр. XIX әсрин танымыш малдарлыг мөтәхәссисләриндән бири олан М. Бахтадзә дә проблемни тәһлилчиндә долашыглыгдан јаха гуртара билмәсини вә Бақы губернијасында 45, Јелизаветпол губернијасында исә 44 «халис көчәри» ичмасынын олдуғуну көстәрмишдир.

Азәрбајҗан малдарлығына шамил едилән «көчәри чәмијјәтләр», «көчәри ичмалар», «көчәри әһали» истилафлары «халис көчәриләр» групуна аид едилдијиндән бунлар һәмин групларын ән'әнәви мәдәни-тәсәррүфат типләрини

¹ Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ и для улучшения скотоводства на Кавказе. Тифлис, 1887—1899.

¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1881.

дүзкүн эке етдирмир. Чүнкү Азербайжанын «көчөри» группалары адландырылан эһалиси фактики оларак отураг малдарлар идиляр вэ малдарлыгга жанашы, тахылчылыгга да мөшгүл олурудулар. Мал-гаранын жалга вэ гышлаглары көчүрүлмөси отлаглардан сөмөрөли шөклял вэ истифада олунмасы сөбөсбилдир, һабелә Азербайжанын төбии-иглим шөрантиндөн ирөли коллирди.

Јајлағ вэ гышлаг отлаглары мал-гаранын иллик јем баласинда ваһид бир тәсәррүфат комплекси јаратдығындан тәсәррүфатын тәшкилинин бу гајдасы, отураг малдарлыгга жананы, малдарлығын дикөр бир формасынын — сөјјар малдарлығын јаранмасыны зәури етмишдир. Белә бир чөһәтә хусуси диггәт јетирмок лазым кәлир ки, Азербайжан малдарлары эһалинин дикөр тәбәгәләриндән кәнар, эһлиндә бир сөнсал зүмрә дејилдн. Онларын көчөри номадлар сајағы гөбилә тә'сислары да јох иди.

Азербайжанда мүнәсиб төбии-чоғрафи шөрант үзүндөн һәлә неолит дөврүндән экинчиликлә малдарлыг мүвәзи апарылмыш, тәсәррүфатын һәр ики сәһәси бир-бири илә сыхы сурәтдә әләгәләндирилmiş, неолит вэ тунч дөврләриндә исә хырда бујуузду һейванларын сајынын артмасы илә әләгәдар оларак малдарлығын јени шөрантә ујгун формалары тәшөккүл тапмышдыр.

Әсримизин 20-чи илләриндә «Азербайжаны тәдгиг вэ тәтөббә» чөмијјәти хәтти илә бурахылан «Хөбәрләр» топлусунда дәрч олунан бир сыра әсәрләрдә Азербайжан малдарларынын һөјәт төрәзи јенә дә «көчөрлик» кими сөчијјәләндириләрәк, XIX әсрдә дөбә олан «көчөри» истилаһи садәчә оларак «јарым көчөри» истилаһи илә әвәз едилмишди. Тәәссүф ки, 20—30-чу илләрдә чап олунан әсәрләрдә дә Азербайжан малдарлары «көчөриләр» кими характеризә олунмышлар.

Мүһарибөдән сонрақы илләрдә Азербайжан малдарлығынын өјрәнилмәси мәгсәдилә ајры-ајры этнографик бөлкәләрә експедисиялар тәшкил едилмишди. Бу експедисиялар нәтижесиндә Азербайжан эһалиси ичәрисиндә этнографик групп кими сөчијјәләндирилән шәһсөвәлләрин вэ падаларын тәсәррүфат һәјәтына даир материаллар топланылмышды.

Әсримизин 50—70-чи илләриндә малдарлығын ичтимаингитсиди вэ этнографик тәдгиги илә Ә. Сумбатзадә, М. Исмајлы, И. Чәфәрзадә, Т. Бунјадов, Г. Гарагашлы, М. Әфәндијев, Д. Исмајлызадә, Г. Рәчәбов вэ б. мөшгүл олмушлар. Мүәллиф јери кәлдикчә онларын бу сәһәдаки әсәрләринә истинад етмиш вэ онлардан гыдаланмышдыр.

Тәјд етмок лазымдыр ки, М. Әфәндијев вэ Д. Исмајлызадә көчөрлик мәсәләсинин изаһында ишгиләбағәдарки мүәллифләрин фикирләринин тә'сириндән јаха гуртара билмәзиләр. Онлар Азербайжанда көчөрлик проблемини һәм кәмијјәт, һәм да кејфијјәт бахымында и һөддиндән артыг шиширтмишләр. Сөз јох ки, белә мөвгә онларын истифада етдији мөһбәләрә тәнгиди јанашмамалары үзүндөн јаранмышдыр. Һалбуки архив материалларынын чидди елми тәһлили бу чүр фикирләри гәтијјәтлә тәкзиб едир вэ сүбүт етмөјә әсас верир ки, Азербайжан шөрантиндә XIX—XX әсрләрдә малдарлығын көчөрлик вэ номадизм формасы олмашмышдыр. Азербайжан малдарларыны көчөри адландыранлар һәлә јүз ил бундан әввәл тутарлы чаваб верән Һ. Б. Зәрдаби јазырды ки, мал-гаранын јәјдә јајлаға, гышда гышлага апарылмасы Азербайжанын төбии-чоғрафи шөрантиндән ирөли кәлән бир һалдыр вэ о, тарихән белә дә давам едәчәкдир¹. Малдарлығын форма вэ характеринин гәјри-елми изаһыны тәнгид едән М. Исмајлылов һәлә 70-чи илләрин әввәлләриндә нәшр етдирдији мәғаләләриндә тарихшүнаслығымызда бу мәсәләјә демәк олар ки, конкрет чаваб вермишдир. Тарихи вэ этнографик материаллар асысында Азербайжанда көчөрлијин олмадығы бир даһа сүбәтә јетирилмишдир. Һәлә бундан бир гәләр әввәл 60-чы илләри сонунда Т. Бунјадов Азербайжанда малдарлығын кенезисиндән бәһс елән монографиясында һағлы оларак кәстәрирди ки, с. ә. IV—III миңилликләрдән башлајарди үмуми һейван сүрүләри ичәрисиндә хырда бујуузду һейванларын иһсиб артымы илә әләгәдар оларак јерли эһали отураг малдарлыгга жанашы, көчмә-отлаг тәсәррүфатла да (сөјјар) мөшгүл олуруду. Азербайжанын төбии-чоғрафи шөранти, эһалинин тәдричән артымы, әтраф јерләрдә отлаг сәһәләринин чатышмамасы малдарлығын бу формасынын тәшөккүлү вэ инкишафына зәмин јаратдығы. Мүәллифин фикиринчә ерамзыны һәлә әсрләриндән е'тибарән Азербайжан әразисинә ахыб кәлән көчөри гөбилләрин тә'сирин алтында бурада сөјјар тәсәррүфатла жанашы, јарымкөчөри тәрәкәмә тәсәррүфаты да тәшөккүл тапырды.

Кечмишдә Азербайжанда елат вэ тәрәкәмә тәсәррүфатларынын мөвчуд олмасына әсасланаг бүтөлүкдә Азербайжан малдарлығынын көчөри олмасы фәрзијјәси көчөрлик вэ номадизмин маһијјәти һағгындакы мүәсир тәсәввүрләр-

¹ Е. Чавадова. Һ. Б. Зәрдабинин әсәрләриндә Азербайжанда малдарлығ мәсәләлери, Азәрб. ЕА Хөбәрләри, тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријеси, 1985, № 1, с. 92.

лө дабан-дабана зиддир. Көчөрилијин мөвчудлуғуну төб-
лө элди мүөлөпфлөр бу фикри јалпыз малдарлығын јердә-
јишмә формалары илә изаш етмәјә чалышырлар. Онлар бу
заман белә бир чәһәти унудурлар ки, сәјјар вә тәрәкәмә
тәсәррүфат формалары илә мошгул оланларын даими јашы-
шым мәскәләрини варды вә кениш миғјасла әкинчилик
вә хүсусән тахымлычыгыла да мөшгул олурдулар. Муасир
елми-пәзәри тәсәвүрләрә көрә, номадизм мүәјјән тәсәррү-
фат вә соснал әләмәтләрин комплекс илә характеризә олур-
нур. Номадизмин сәңижјән чәһәти ондан ибарәтдир ки,
адамларын һојаты башлыча олараг малдарлығ мөһсуллар-
ы илә тәмиң олунур. Көчәриләр һәтта әкинчи дөвләтләр-
ини табечилијиндә оландә белә өз мүстәғил соснал орга-
низмләрини горујуб сахлајырлар. К. Маркова көрә, но-
мадлар үчүн специфик истәһсал мүнәсибәтләри, соснал гу-
рулуш, ичтимаң гәбилә тәшкиләты башлыча характерик
әләмәтләрдир. Әкәр бу дејиләсләр Азәрбајчан малдарлы-
ғы илә мүғәјисә едәриксә, тамамилә ајдын олар ки, Азәр-
бајчанын малдар әһалиси һеч вахт демососнал организм
тәшкил етмәиниш, вәһид әкинчилик чәмијјәтинин бир һис-
сәси олмушдур. Белә ки, Азәрбајчан малдарларынын гәбилә
тәшкиләты олмадығындан, онларын соснал структуру чә-
мијјәтин әкинчилик тәшкиләты илә сыхы сурәтдә бағлы
олмушдур. Буну ондан көрмәк олар ки, һәм малдарлар,
һәм дә әкинчиләр бир-бирилә әләғәдәр олан дөвләт мүкәл-
ләфијјәтләрини јеринә јетирдиләр.

Беләликлә, ингилабәғәдәрки вә еләчә дә муасир тарихи-
этнографик әләбјјәтдә Азәрбајчан малдарлығнын мүх-
тәлиф формалары барәдә фикирләр ирәли сүрүлүр. Зәнни-
мәчә Азәрбајчан малдарлығнын отураг вә мүтәһәррик
јердәјишмә (сәјјар вә тәрәкәмә) типларынә вә онлара да-
хил олан мүхтәлиф формалара малик олдуғуну көстәрән
мүәллифләр һағлыдырлар. Гағзә вә дикәр јахын бәкәл-
ләрин малдарлығ тәсәррүфаты формаларынын мүғәјисә
тәсвири белә бир гәнаәтә кәлмәјә имкан верир ки, Азәр-
бајчан малдарлығы ки тәсәррүфат типинә: отураг вә јер-
дәјишмә типләринә иидир. Неч бир мүбаһисә доғурмајан
отураг малдарлыгыла јанашы, отураг малдарлыгыла бағлы
олан јердәјишмә тип сәјјар вә тәрәкәмә формаларына
ајрылыр. Отураг вә јердәјишмә типларынин һәр биринин өз-
ләринә мүвафиг олараг төвлә вә отлаг мөвсүм дөврләри дә
вардыр.

Тәби-чографи шәраитин мүхтәлифлији вә һејванларын
тәркиби мәсәләси малдарлығын типолокијасынын сәңиж-
ләндирилмәсиндә башлыча шәртләрдәндир. Дағлыг, дағ-

әтәји вә дүзән релјеф шәраити малдарлығ тәсәррүфаты тип-
ләринин тәшәккүлдүндә әсәс рол ојнамышдыр. Сүрүнүн тәр-
кибиндә хырдабујнузлу һејванларын чоғлуғу вә дөвә кими
јүк-һағлијјат һејвапларынын мөвчудлуғу онун мүтәһәррик
јердәјишмә характерини шәртләндирир. Башга сөзлә де-
сәк, сәјјар (елат) вә јарымотураг (тәрәкәмә) формалары-
нын јаранмасына тәкан верир. Малдарлығ тәсәррүфатында
прибујнузлу һејванларын, хүсусилә гошгу һејванларынын
чоғлуғу һәр јердә отурағлығ әләмәти кими гижмәтләнди-
рилир. Бунуиладә белә малдарлығнын ајры-ајры типларын
сәңижләндирән мадди мәдәнијјәт элементләри дә мүхтә-
лиф олур.

Чәл этнографик материаллары, һабелә јазылы мәнбәләр
көстәрир ки, кечмишдә Азәрбајчанда бир-бирилә сых бағлы
олан ики әһәнави тәсәррүфат тип и мөвчуд олмушдур: әкин-
чилик вә отураг малдарлығ мәәни тәсәррүфат тип и. Би-
ринчи типдә мал-гара үмуми тәсәррүфатда мүнһ, ләкин
јардымчы рол ојнамышдыр. Икинчи тип тәсәррүфатда исә
мал-гара башлыча, әкинчилик исә јардымчы рол ојнајыр.
Отураг малдарлар мал-гараны ғышда төвлә шәраитиндә,
истә вахтларда исә отарма (өрүш) үсулу илә бәсләйрлар.
Мүтәһәррик јердәјишмә малдарлығ типиндә һәм сәјјар
тәсәррүфатлар, һәм дә јарымотураг тәрәкәмә тәсәррүфат-
лары әкинчилик вә тәсәррүфатын дикәр нөвләри илә мүх-
тәлиф дәрәчәдә мөшгул олурдулар. Бунларын мадди мәдә-
нијјәтиндә дә мүәјјән фәргләр нәзәр чарпыр. Белә ки,
сәјјар малдарлар мадди мәдәнијјәт етибарилә отураг мал-
дарларә даһа чоғ јахын идиләр. Дикәр тәрәфдан һәм оту-
раг, һәм дә сәјјар малдарларын јайлағ вә јаздағ көч гајда-
лары бир-биринә бәнзәјир. Чоғ вахт јарымотураг тәрәкәмә
тәсәррүфатлары да мал-гара үчүн даими тикинтиләр инаша
едирдиләр. Номад тајфалардан фәргли олараг Азәрбајчан
тәрәкәмәләри (падарлар, шаһсәванлар вә с.) јухарыда де-
јилән бир сыра соснал әләмәтләрә малик дејилдиләр. Белә
ки, онларын кенеоложи ичтимаң тәшкиләтлары вә специфик
патриархал ичтимаң мүнәсибәтләри јоғ иди. Тәрәкәмә тә-
сәррүфатлары мүхтәлиф чәмијјәтләрин вә соснал тәһсәт-
ләрын доғурдуғу мүнәсибәтләрдән дејил, вәһид бир чәмиј-
јәтин дахилиндә јетишән әмәк бәлкүсүндән ирәли кәлмиш-
дә. Дејиләнләрә буну да әләвә етмәк ләзымдыр ки, отлаг-
лардан истифадә мүғабиллиндә ичәрә һағгы, сәһибкарларын
әкин торпағларындан кечәркән алынан торпағбасды верки-
си сәрбәст көчәрилији, башга сөзлә десәк, номадизми инкар
едән әләмәтләр иди.

Беләликлә, Азәрбајчанда отураг әкинчи-малдар тәсәррү-

фат типн һәләдти тип олмалга, онларын мал-гарасы бүтүн ил боју јашајыш мәнтәгәләринин өзүндә вә она јакын мәсәфәләрдә јерләшән ачыг вә ја өртүдү тикилиләрдә сахланылды. Отураг малдарлар башлыча олараг әкинчиликлә мәшгул олур вә ирибүјуизлу һејванлардан гошгу гүввәси кими истифадә едирдиләр. Бу чүр һејванлар јалныз әкинчилик тәсәррүфатыны тәмин едәчәк миғдарда вә гисмән дә әтлик вә сүдлүк үчүн сахланылды. Отураг малдарлар тахылыдыла јанашы, тәрәвзчилик, багчылыг вә техники биткиләр бечарилмәси илә, һабелә ипәкчиликлә дә мәшгул олурдулар.

Азәрбајчанда отураг-малдарлыгын үч нөвү формалашмышдыр: дүзән, дағлыг вә дағәтәји. Дүзән малдарлыг әсас јашајыш мәскәни илә сых әлағәдә олмалга кәндәтрафи отлағлары һесабына тәмин олунурду. Малдарлыгын бу нөвүнү сәчијләндирән комплекс әламәтләр Күр чајы бојунча, Кәнчә вә Хәзәрсаһили дүзәнликләрдә јайылмышды. Бу јерлерин әһалиси өз һејванларыны һәм кәндәтрафи отлағларда вә һәм дә бичиндон сонра галан көвшәнликләрдә отарырдылар. Мүләжим иғлим шәраити имкан верирди ки, һејванлар бүтүн ил боју ачыг һавада сахланысын; јалныз гыса мүддәтли гыш ајларында һејванлары, хусусән өкүз вә чамшылары төвлә шәраитинә кечирирдиләр. Бу әһали групы давар да бәсләјирди. Лакин бу һејванлары бир гајда олараг өзләри јайлаға апармајуб, онун бир һиссәсини аманат јолу илә елат вә тәрәкәмә тәсәррүфатларына верир, галан һиссәсини исә һәјәтјаны саһәләрдә вә јахуд ичма торпағларында отарырдылар.

Отураг малдарлыгын икинчи нөвү алп вә субалп чәмәнликләри илә әһәтә олунмуш дағлыг әразидә формалашмышды. Дағ малдарлыгын јарымкечид нөвләри дә јаранмышдыр. Бурадакы кечид нөвләри бир-биринә ујғун кәлир. Дағ малдарлыгында да һејванлар јалныз бир јашајыш мәнтәгәсинин әразисин дахилиндә һәркәт едир. Бу да 15—20 км мәсәфәдән артыг олмурду. Отураг дағ малдарлыгы бир тәсәррүфат нөвү кими Азәрбајчанын Бөјүк вә Кичик Гағтаз дағларында јерләшән кәндләри үчүн сәчијләви олмушдур.

Дағәтәји кәндләрин отураг малдарлары јай ајларында өз һејванларыны чобанлары нәзәрәти алтында дағлыг әразиләрә чыхарырдылар. Азәрбајчанын дағәтәји зоналары башлыча олараг пайзылыг-јазлыг отлағларындан ибарәт иди. Дағларда сојуглар башладыгда, 2—3 ај алп вә субалп чәмәнликләриндә бәсләимши һејванлары јашајыш мәскәнләринин јакынлыгында јерләшән күздәкләрә ендирирдиләр.

Онлар тарлаларда мәһсулун топланмасы вә гыш үчүн јем тәдарүк едилмәсиндәк орада галырдылар. Бундан сонра һејванлар гышлағлара апарылыб јатаг шәраитинә кечирилдири. Дағлыг вә дүзән отураг малдарлыг зоналарында һејванлара төвлә бахымынын мүддәти ејни дејилди. Отураг малдарлыгын дүзән нөвүндә гышлама мүддәти 2—3 ајдан артыг чәкирди. Дағлыг вә дағәтәји бөлкәләрдә бу мүддәт 5—6 аја гәдәр узанырды. Дағлыг вә дағәтәји бөлкәләрдәки әһалинин әразин мүстәғиллигинә бахмајара јайлағ вә күздәк отлағлары отураг малдарлыгын монотәсәррүфат иғтисади бирлијинә малик иди.

Јердәјишмә малдарлыгы типн отураг малдарлыгын форма мүхтәлифлијидир. Бәзиләри ону отураг малдарлыг типн кими сәчијләндирир, башгалары исә кәчәри малдарлыгын бир нөвү кими гижмәтләндирир, үчүнчү груп тәдгигатчылар исә малдарлыг тәсәррүфатынын тәшкилиндә јени бир усул кими гәләмә верир. Белә бир фикир һәгигәтә ујғундур ки, мүасир һејвандарлыг тәсәррүфатында тәтбиг олунан мөвсүми характерли јайлағ-гышлағ һәркәт системин малдарлыг тәсәррүфатынын тәшкилиндәки чохәсерлик әһәми һәјат тәчрүбәсинә әсастаныр.

Архив сәнәдләри, тарихи-етнографик әдәбијјат вә дикрә сорғу материаллары, ел ағсагаллары илә апарылан сөһбәтләр тәсдиг едир ки, јердәјишмә малдарлыг типн (сәјјар вә тәрәкәмә формалары илә бирликдә) тәбин-чорграфы вә иғтисади-тәсәррүфат шәраитинин нәзәрә алмалга тәтбиг олунан ән гәдим тәсәррүфат үсулларындан ибарәтдир. Гағтаз халғларынын етнографјясына јакын бәләд олан В. Гарданова көрә «јердәјишмә» системин, үч тәбини бөлкәнин (дүзән, дағәтәји вә дағлыг) јем еһтијатындан вә иғлим шәраитиндән даһа сәмәрәли шокилдә истифадә олунмасына имкан верир».

Малдарлыгын јердәјишмә типн ән мүтәрәғги тип сајылыр. Бу типин сәјјар формасында ја бүтүн һејванларын һамысы, ја да онларын бөјүк бир һиссәси (иш һејванлары мүстәсна олмалга) бир нечә ајын мүддәтинә узат јайлағ отлағларына апарылыр. Бу типин башлыча хусусијјәти ондан ибарәтдир ки, онун дашыјычылары өз мал-гарасыны даими јашајыш мәскәнләриндән хејли аралыда јерләшән отлағларда чыхаркән, онларын аиләләринин бир һиссәси вә јахуд һамысы јайлагда мүвәғгәти јашајыш евләриндә јерләширләр.

Сәјјар малдарлыгын дүзән нөвүндә әсас јашајыш вә тәсәррүфат тикилиләри һејванларын гышладыгы отлағ саһәләри јерләшән бөлкәдә олур; һејванлар јайда јүксәк алп вә

субяли чәминиләринә сүрүлүр; бу һал гејри-мүнасиб иглим шарапти үзүндән, јәни, шиддәтли истиләрин башланмасы илә әләгәдәр олараг јем биткиләрини гурујуб төләф олмасына көрә әүрүри бир һала çevрилмиши. Мәсәлән, Јелизаветпол (Кәчүр) вә Бақы губернијаларынын арандүзән гәзаларынын малдарлары март—апрел ајларындан етибарән көчмәјә башлајырдылар. Әкин-сәпин ишинә башы гарышан сәјјәр малдарлар исә јалныз мај ајындан етибарән јајлагларга галхмалы олурду. Малдарлыгын дүзән нөвүндә адамлар әкинчилијә даһа чох фикир вердијиндән, тахылын јаз чүчәртиләри башлаған кими һејванлары әкин сәһәләриндән узаглашдырырдылар. Сәјјәр малдарлыгын дүзән нөвүндә һејван сүрүләри илин мүзјән дөврләриндә даими јашајыш мәскәнләриндән хәли аралыда сахландыгындан, гышлагла јајлаг арасында мүтәмади әләгәни тәмин етмәк лазым кәлди. Истәр јајлаг, истәрсә дә јазлыг-пајызлыг дөврләриндә әсас јашајыш мәскәни илә тәсәрруфат-тәшкилат әләгәлери кәсилмирди: чобанлар вә онларын аилә үзләринә кәндән әрзаг мәнсуллары апарылып, кәнд әһалиси јаз јунгырхымы вә дөл кампанијасы заманы, һабелә јајлаг көчүнә һазырлыг заманы малдарларга лазымы көмәклик едирдиләр.

Сәјјәр малдарлыгын дағлыг нөвүндә јәј заманы һејванлар билаваситә дағ кәндләринин әтрафиндакы өрүшләрдә отарылып, гышда исә аранда јерләшән узаг гыш отлағларына апарылырды. Биринчи нөвдә олдуғу кими, бурада да әсас јашајыш мәскәнләри илә тәсәрруфат-тәшкилат әләгәлери сахланылды; ләкин дөвр етибарилә бу әләгәлери инди гышлама мүддәтинә кечрилирди. Гыш вә јаз отлағ сәһәләриндә малдарлар, онларга лазым олан көмәји дағлыг әразиләрдә јерләшән кәнд әһалисиндән алырды.

Сәјјәр малдарлыгын дағәтәји нөвүндә әсас јашајыш вә тәсәрруфат тикилирини мәзг дағәтәјиндә јерләшән кәндләрдә олурду. Бу нөвүн характерик чәләти ондан ибарәтдир ки, һејванлар, дикәр нөвләрдән фәргли олараг, кәндәтрафи отлағларда даһа узун мүддәт әрзиндә сахланылырды. Бу нөвә мәнсуб олан малдарлар өз һејванларыны чобанлары нәзәрәти алтында июл—август ајларында јүксәк дағ отлағларына чыхардылар кими, үч ајлыг гыш күнләриндә дә гышлаг отлағ сәһәләриндәки јатағларда сахлајырдылар.

Игилабагәдәрки Әзәрбајчанда әһалинин чүзи бир һиссәси тәрәкәмә тәсәрруфаты илә мәшғул олурду. Етнографик әдәбијатда бу әһали группу, чобан малдарлар, халис көчәриләр вә с. адларга гәләмә алынмышды. XIX әср мән-

бәләриндә, һабелә бә'зи мүасир алимләрин әсәрләриндә бу әһали группуна һәтта номадизм дағмасы дә вурулмушду. И. Л. Бахтадзәјә көрә, Бақы губернијасында онларын сәјү үмуми әһалинин 4,18 фәзини, Јелизаветпол губернијасында исә 6,21 фәзини тәшкил едирди¹. Бунар башлақла олараг әзәрбајчандылар ичәрисиндә этнографик групп кими сәчијләндирилән падарлар, шәһсәвәнләр вә тәсәрруфатларынын әсасыны малдарлыг тәшкил едән дикәр әһали групплары иди.

Тәрәкәмә тәсәрруфаты формасында һејванлар дәмәк олар ки, бүтүн ил әрзиндә мөвсүми отлағларда сахланылды. Онлар өз сүрүләри илә јаз вә күздәк дөврләри дә дахил олмагла јајлагла гышлаг арасында һәрәкәт едирдиләр. Ләкин бу јерләрдә онларын даими отлағ сәһәләри, һабелә аз миғдарда олса да әкин сәһәләри варды. Һәр ил бу малдарлар јајлагда ејни бир јурда, гышлагда исә ејни бир јатаг јериндә галырдылар. Гышлагла јајлаг арасында һәрәкәт едән бу тәрәкәмә групплары һәмишә ејни бир көч јолундан истифадә едирдиләр. Онларын гышлама дөврүндә мүвәггәти характерли, ләкин даими «гыш евләри» варды. Доғруду, онларын кәнд формасында јашајыш мәскәнләри олмаса да, гыш отлағ сәһәләриндә даими обалары варды. Шәһсәвәнләрин әсас гыш отлағлары Муған, Мил вә Гарабағ дүзүндә, падарларын гышлаглары исә Салјандан башлајараг Шәки гәзасына гәдәр Күр бојунча јерләшән торпағларда јерләширди. Шәһсәвәнләрин јазлыг дүшөркәләри бир гајда олараг Ханашән дүзүндә вә Шуша гәзасынын дөвләт торпағларында гејдә алынмышды. Јајда исә онлар Шамакы дағлары әтаклориндә јерләширдиләр. Ирэван вә Јелизаветпол губернијаларындакы јәј отлағларындан исә шәһсәвәнләр истифадә едирдиләр. Ләкин гејд етмәк лазымдыр ки, бу тәрәкәмә тәсәрруфатларынын мәншәтиндә мүзјән дәрәчәдә көчәрилијин атрибутлары сахланса да онлар әсл көчәриләр кими гыш вә јәј отлағларында низамсыз һәрәкәт етмирдиләр. Сәјјәр тәсәрруфатлардан фәргли олараг јајлага чох еркән чыхан тәрәкәмәләр бүтүн аилә үзләри илә бирликдә һәрәкәт едир, өз јашајыш евләрини вә тәсәрруфат тикидиләрини башлы-башына бурахырдылар; бә'зи һалларда бу мөгсәдлә мүзјән бир нәзәрәтчи-ајырыб, јатағларда галан ев әшјаларыны онларга тапшырырдылар. Јајлагдан гајытдыгда исә мүзјән тәмир-тикинти ишләрин-

¹ И. Л. Бахтадзәј, Қочевники Закавказского края. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, 1888, т. 3, ч. 2, с. 82.

дән сонра јенә дә һәмнин ғышлағ јерләриндән истифадә едирдиләр.

Беләликлә, елат вә тәрәкәмәләр јердәјишмә малдарлығ мәдәни-тәсәррүфат типинә аид олуб, әкинчи-малдар соснал организмнин бир һиссәсини тәшкил едирдиләр. Бу организмни дикәр һиссәсини исе отурағ малдарлығ тәсәррүфаты тамамлајырды. Бүтүн бу дејиләндәрдән ајдын олур ки, XIX—XX әсләрдә Азәрбајҗан малдарлығы мүхтәлиф тәсәррүфат-тәшкилати формаларла сәчијәләндирилсә дә о, ваһид отурағ малдарлығ тәсәррүфаты комплексиндән ибарәт иди.

МАРТАДА МӘРӘК...

Азәрбајҗан әлверишли тәбии-чоғрафи шәрантдә вә мүһәсиб иғлим гуршағында јерләшдијиндән бурада та гәдим дөврләрдән малдарлығын инкишаф етдирилмәси үчүн көзәл имканлар олмушдур. Рәнкарәнк зәнкин битки өртүјүнә, ғышлағ вә јайлағ бөлкәләриндә бол тәбии јем еһтијатына малик олан Бөјүк вә Кичик Гафгазын алап вә субалап чәмәнликләри, Мил, Муған, Ширван дүзләринин мүләјим иғлими вә шоран битки өртүјү әсләрәр бојунча бу јерләрдә малдарлығын инкишафына әсәсли зәмин јаратмышдыр. Мүләјим тәбиәтли, кениш өлчүлү ғышлағ јерләри вә чох чешидли чәмәнликләри олан јай отлағлары малдарлығы зәури едән башлыча тәбии амилләр иди. Малдарларын јайлағла ғышлағ арасында мөвсүми һәрәкәти заманы мал-гара тәбии јем базасы илә кифајәтләнирди. Ғышлағ вә јайлағ јерләри хәзинә торпағлары елан едилдијиндән саһибкарлар дөвләт хәзинәсинә өдәнч вермәк јолу илә бу торпағлардан истифадә едирдиләр.

Азәрбајҗанын малдарлығ тәсәррүфатынын апарычы сәһләриндән бири олан гојунчулуғун инкишафы бу әразинин спесифик тәбии иғлим шәрантиндән — ғышлағ вә јайлағ отлағларынын бачарыгла әлағәләндирилмәсиндән асылы иди. Давар демәк олар ки, бүтүн ил әзиндә ачығ һавада сахланылдығындан, ғышлағларда чох вахт бөјүк хәрч тәләб едән бол јем еһтијатынын топланмасына вә ири тикинтиләрин иншасына еһтијач олмурду. Гарамал исе бүтүн ғыш мүддәтиндә төвлә шәрантиндә сахланылырды.

Ғышлағ вә јайлағ јерләринин јем базасы кифајәтләндиричи сәвијјәдә олдуғундан малдарлығын бүтүн сәһләринин тәләбатыны өдәмәк габиліјјәтинә малик иди. Азәрбајҗанын дүзәнлик әразиләриндә јерләшән ғыш отлағ сәһләриндә, һабелә Нахчыванын Аразбоју рајонларында чоған, гарашоран, чиликбурун, гараған, јовшан, дөвәтиканы кими јарымсәһра биткиләри һејванларын чох иштаһла гәбул етдији ғыда биткиләри иди. Гарабағ ғышлағларында ади јем биткиләриндән сајылан сәк-сәк, кыртыш, гарабирчәкли, чобан јастығы, домбалаң оту вә бу кими дикәр бит-

килэр эвэсиз гыдалы жемлэр идилэр. Ширван вэ Муған дүзүнүн шоракэт биткилеринин тэркибиндэ бөжүк тэбин дүз ештијаты олдуғундан жејванлар бунлары иштаһла мәнинсөјирди.

Јухарыда дедијимиз кими, жејванларын һәр ил арандан јајлаға һәрәкәти јердәјишмә малдарлығ типинин сәјјар вэ тәрәкәмә формалары кими сәчјијәләндириллр. Лакин бу форма илә сәчјијәләндирилән малдарлығ, отурағ малдарлығ типиндә олдуғу кими, гыш үчүн мал-гараја жем ештијаты топламағ фактыны инкар етјирди. Өз тип вэ формаларынн мүхтәлифијиндән асылы олмајарағ, малдар тәсәррүфатларын һамысы ири вэ хырдабујнузулу жејванларынны, һабелә ат вэ дөвәләрнин узулу гыш ајларыннан саламат вэ күмраһ чыхармағ үчүн бөлүчә жем ештијаты топлајырдылар. Малдарлар чохлу гуру от, саман, јонча вэ арпа тәдарүк сәрәк, бу јолла гыша чидди һазырлығ көрүрдүләр. Һәр бир кәндил тәсәррүфатынын өзүнәмәхус вэ нисбәтән јашајыш сөләриндән аралыда јерләшән мүхтәлиф тәсәррүфат тикилиләри олурду. Бурада ат, гарамал, давар вэ дөвә сахландыларды. Јајда топланылан жем ештијаты ән чох ири-бујнузулу жејванлар, гисмон ат вэ дөвәләрә вериллирди. Хырдабујнузулу жејванлар исә ил боју әсәсән ачығ һавада сахландығыннан, онлара төвлә шәрәнтиндә белә чох надир һалларда жем верилдиләр. Дағыл вэ дағотәји бөлкәләрдә исә гојунчулуғ тәсәррүфатлары гыш ајларында от-әләфдән кифәјәт гәдәр истифадә етмәли олурду. Хусусилә дөл заманы боғаз вэ сағмал гојунлары жемләјирдиләр. Даһа сонра, адәтән гышын ахырларына јахын, јаз әрәфәсиндә, атрафда жем биткиләри түкәндикдә, даварын ачындан өлмәсинин гаршысына алмағ үчүн онлара јонча, от, саман, арпа, көпәк вэ памбығ чјијди дә једиздирдиләр. Илин бу вахтында жејванлара ел арасында дејилдији кими «дашдан јумшағ» нә версөјдиләр чох иштаһла јејирди. Халғ арасында ишләдилән «јајда от-әләфдән дојмаз гојун, гышда чөр-чөлү гојмаз гојун» дејими дә буинула бағлыдыр.

Беләликлә, истәр тәбин отлағлардан, истәрсә дә гыш үчүн топланмыш жем ештијатыннан истифадә едән Азәрбајҗан малдарлары, бу саһадә халгын әслрәр боју әлдә етдији зәнкин емпирик биликләрдән сөмәрәли шәкилдә фәјдаланымышлар.

Башлыча оларағ гојунчулуғла вэ мүһүм нәглијјат васитәси кими дөвә сахламағла машуғ олан тәрәкәмә тәсәррүфатлары (падарлар, шәһсөвәнләр) гыш бәрк кәлдиклә, шәхталар ара вермәдикдә әс малдарлығ мәһсулларынны от вэ самана мүбадиләсини тәшкил едирдиләр. Даһа ештијат-

лы малдарлар исә жем тәдарүкүнү «гыш гапынын агзыны кәсмәздән» хејли әввәл јајда вэ пајызда көрәрдиләр. Һәм дә ел-оба илин һәр бир дөврү үчүн нә гәдәр от-әләф тәзим олдуғуну јахшы һесабларды. Марағлыдыр ки, елат-тәрәкәмә әһалимиз ата-бабаларымызын емпирик биликләринә архаланарағ, истәр јајлаға вэ истәрсә дә гышлаға халғ тәғви-ми әсасында ениб галхмышлар. Буну чөл этнографик вэ фольклор материаллары да тәсдиғ едир. Халғ узун илләрин тәчрүбәсиндә мүәјјән етмишдир ки, мал-гараны Новруздан анчағ 50 күн сонра јајлаға чыхармағ олар. Малдарларымыз арасында «данагыран», «давар дојмаз, кедәр кәлмәз» кими јерли истилаһларла мәлүм олан гарајазла бағлы хејли мүшәһидәләр апарылмыш вэ халғ тарихан онлара өз тәчрүбәсиндә әмәл етмишдир. Јә’ни, ел тәчрүбәсинә архаланан тәрәкәмәләримиз «гырх көтүк јанан, гырх чувал саман, аллаһ аман» адландырылан дөвр гуртармајынча жејванаты јајлаға чыхармаздылар. Бу елин, обанын сынағы илд. Елә халғ арасында ишләнән вэ гарајаз адланан дөврдә мүәјјән гәдәр жем ештијаты олмасыны нәзәрдә тутан ашағыдакы фольклор нүмунәси дә буна ишәрәдир:

Мартда мәрәк,
Јары кәрәк,
Апрелдә дә
Бол жем вәрәк.

205906

Дедикләримиз малдарларымызын һәр фәслин, һәр бир дөврү өз бахымларындан гижмәтләндирә билмәләрини тәсдиғ едир.

Гыш үчүн жем ештијаты топланмасына мајын ахырлары, июн әввәлләриндән тәдбир көрмәкә башлајырдылар. Бу мәсәллә бичәнәк үчүн сахланмыш горуғларда от бичининә башланыларды. Бә’зи һалларда гаршылыгылы јардым формаларына да әл атыларды. Бичин иши бир гајда оларағ кәрәнти илә (дәрјазла) апарыларды. Бичилмиш от вә ја јонча јаба илә чәврилиб, бир-ики күн сөрмәдә гурудулдуған сонра, тапыл вә ја хотма шәклиндә хырда гағаллара вурулурду. Бу чүр от топарлары сонралар јүкдә, сүрүтмә вә ја арбаларда һәјәтләрә дашыныр вэ таја вурулурду.

Адәтән хырманларын јанында мәрәк тикилирди ки, тахылын дөјүлмәсиндән һасил олан саман бурада бир баша мәрәкләрә вурулурду. Саман сәбәтләрлә төвләләрә дашынар, она бир гәдәр дә арпа вә ја көпәк гарышдырыларағ гышда мал-гараја вериллирди. Памбығ бечәрилән әразин-

ләрлә исә самана бир гәдәр памбыг чийди гарышдырыб гидалы жем шәклинә салынырды.

Көрүндүжү кими, Азербайжан малдарлары мал-гаранын сахланмасындакы екстенсив гәдалара о гәдәр дә әһәмийәт вермәйиб, гышда һейванларын бол жемлә тәчһиз олунмасы гәйгьсына галырдылар.

ГОЈУНЛУ ЕВЛӘР КӨРДҮМ...

Тарихи кечмишимизә аз-чох бәләд оланлар Азербайжан-да гојунчулуғун улу бир пешә, мәшгулијәт сәһәси олдуғуну јахшы билирләр. Архсологларымыз тәрәфиндән тапылыб срамыздан чох-чох әввәлки тарихи дөврләрә аид едилән мадди мәдәнијәт абидәләриндә гојун, гоч рәсм вә фигурларынн тәсвирләри бу фикримиз тәсдиг етмәздән башга, һәм дә Азербайжанын гәдим сакинләринин гојуна ситајиш етмосини вә һәтта мүгәддәсләшдирилмәсини дә тәсдиг едир. Демәли, улу бабаларымыз гојуна бир бәрәкәт рәмзи кими бахмыш, һәјатларыны гојун-гузүжә һәср етмиш, күн-күзәрәнларыны гојунчулуғда кечирмишләр. Сәркәр вә чобанларымыз, гојуна һүсн-рәғбәт әләмәти оларга, һәјатларыны дәјишдикдә гәбир дашлары үзәриндә гојун, гоч шәкилләри һәкк етдирмәклә гојуну бир нөв халг арасында мүгәддәсләшдирилмишләр. Нәјә көрә бу пешәјә һәмишә һөрмәтлә јанашылмыш, гојун елимиздә, обамызда мүгәддәсләшдирилмишдир? Бу, һәр шәјдән әввәл гојуну чох мәнсулдар бир сәрвәт мәнбәји олмасындан ирәли кәлир. Тәсәррүфатда гојун бол әт, сүд, ағарты мәнсуллары, јун вә нәһәјәт артым, дөвләт демәк иди. Тәсәдүфи дејил ки, кәндли тәсәррүфатынын таваналыгы әслиндә һейвандар сәнһибкарларын гојун сүрүсүнүн мигдары илә өлчүлүрдү. Әкинчиликдә котан ең демәк идисә, һейвандарлығда гојун һәмни функцијаны јеринә еттирирди. Демәли, гојун кәндли тәсәррүфатынын варлығыны тәсдиг елән башлыча амил саялырды. Бунларла јанашы, гојунчулуғ Азербайжанда һәм дә сәнәткарлығын, хуәсулә тохучулугун, халчачылығын инкишафына тәкан верән тәсәррүфат сәһәси иди. Азербайжанда јетишидрилән јерли гојун чинсләри вә онлардан алынан јун мәһз тохучулуг үчүн ән мүнәсиб хаммал мәнбәји иди.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, гојунчулуғ Азербайжан аиләсинин башлыча доланачаг мәнбәләриндән бири олдуғундан, ел-обанын вәридаты, сәрвәти гојунла, гојунун саяы илә мүәјјәнләшдирилди. Буну һәм этнографик материаллар вә һәм дә фолклор нүмунәләри тәсдиг едир:

Гојунун олду он,
Кеј ғармызы дон.
Гојунун олду әлли,
Адын елләрә бәлли.
Гојунун олду јүз,
Сүд кәлүндә үз.
Гојунун олду мин,
Көһләннин мин.

Ата-бабаларымыз, һәм дә гапысындан гојун-гузу мәләш-мәси ешидилмәјән һәјәтләри гурумущ чаја бәнзәтмиш вә ону ашағьдакы кими ифадә етмишләр:

Гојунлу евләр көрдүм,
Гурулу јаја бәнзәр.
Гојунсуз евләр көрдүм,
Гурумуш чаја бәнзәр.

Халг арасында ишләдилән башга бири фолклор нүмунәсиндә гојунун чох мәнсулдар, мәнфәәтли һейван олмасы, онун сүдүнүн, јунунун мәншәтдә кениш истифадә едилмәси белә ифадә олунмушдур.

Алты булаг ичәрләр,
Устү зәми бичәрләр.

Арашдырмалар буну демәјә әсас верир ки, IV—II миңилликләрдән етибарән гојунчулуғ Азербайжанда апарычы тәсәррүфат сәһәләриндән биринә чеврилмиш вә бу һал тарихин сонрақы дөврләриндә вә еләчә дә XIX әсрдә өзүнү горујуб сахламышдыр. Там олмајән мәлүматә көрә, XIX әсрин 30—40-чы илләриндә Азербайжанда мијонлар јарьма гәдәр гојун вә кечи варды¹. 1857-чи илдә исә тәкчә Шамахы губернијасынын 5 гәзасында 1 334 937 баш даварын олмасы мәлүмдур².

Азербайжанда әлверишли тәбини-чографи шәрәитин мөвчулуғу бурада чохлу гојун чинсләринин јетиширилмәсинә сәбб олмушду. Бунлар әсасән бозах, Гарабағ, гарадолга, мазьх, ләзки, һерик, туш, кәдәк, Ширван, шәлпәк, кәсмә адлары илә мәлүм олан габа јунлу јерли чинсләр иди. Бунларын һәмьсы чөл отлаг шәрәитинә ујғунлашдырылмыш, бәзиләри исә халг селексијасы нәтичәсиндә әлдә едилмиш чинсләр иди. Белә кұман едирләр ки, бозах чинси Гарабағ вә ләзки чинсләринин чүтләшдирилмәсиндән әлдә едилән

¹ Обзорение Российских владений за Кавказом... СПб., 1836, ч. 2, сәһ. 241, 244, 261, 386; ч. 3. сәһ. 107, 138, 139, 221, 249, 296, 381; ч. 4, сәһ. 60—61.

² МДТА, ф. 1268, ОП. 24, д. 231, л. 191.

төрөмөдир. Бу чинс һәр чүр от нөвләри илә гидаланмагла чөл-отлаг шәрәнтинә јахшы алышыр. Бозах башлыча оларак Азәрбајчанын гәрб бөлкәсиндә Кәнчәбасар вә Газәх әразиләри үчүн характерик чинсидир. Етнографик мүшәһидәләр көстөрүр ки, бозағын јуну башга чинсләрә нисбәтән хејли аз олса да, о, чох кејфијәтлүдир.

Габа јунлу гојун чинсләри ичәрисиндә Гарабаг чинси хүсүсилә есчилир. Онларын ајаглары башга чинсләрә нисбәтән хејли узундур. Гујруглары кичик вә икигатлы формада олур. Бу чинс әсәсән Шуша, Чәбрајыл, Чаваншир вә гисмән Зәнкәур гәзаларында јайылмышды. Гарабаг чинси әксәрән гара рәнкли олмагла, әсәсән сүдлүк, әтлик вә јунлуг истигамәтиндә инкишаф етдирилмишдир. Онуң јуну ашағы кејфијәтлї јун нөвләринә дахилдир. Лакин о, јерли шәрәнтә, узаг сәфәрләрә тез алышан чинс олдуғундан, әһали тәрәфиндән јүксәк гижмәтләндирилди.

Јашлы гојунчуларын вердији мә'лумата көрә, бозах, көдәк вә Ширван чинсләри Гарабаг гојунунун төрәмәләридир. Бозах кими, Ширван чинси дә Гарабаг вә ләзки чинсләриниң чүтләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Ширван чинси ағ вә боз-гәһвәји рәнкдә олур. Бу чинсин сары вә сарымтыл рәнкә чалан кечид чалары да олмушдур.

Ширван вә Гарабаг чинсләринин гарышығындан әмәлә кәлән гојун «төрәмә», «кәсмә» адланыр. XIX әсрин икинчи јарысында һерик, балбас вә шәлләкә јанашы, кәсмә Нахчыван вә Ордубад гәзаларында да ән кениш јайылан гојун чинси иди. Кәсмә вә ја кәсмәрәк адланан бу гојун чинси ләзки чинсиндән бир гәдәр бөјүк, Ширван чинсиндән исә кичик иди. Кәсмәрәјин эти чох дадлы вә ләззәтлї олурду. Бу чинсин дәл вахты Ширван чинсинә нисбәтән кеч, ләзки чинсинә нисбәтән тез, јә'ни, башлыча оларак декабр ајында башланырды.

Балбас чинси әсәсән Бакы вә Нахчыван гәзасынын дүзән районларында јайылмышдур. Онуң илкиң вәтәни исә Анадолу јарымадасы һесаб олунур. Орада әһмин чинс дағлыг вә ја гараман ады илә таныныр. Онуң јуну башга чинсләрә нисбәтән чох олур вә башлыча оларак халчачылыгда истифадә едилдрди.

Мазык чинси балбас чинсинин јайылдығы әразиләр үчүн характерикдир. Бу чинсин гочлары буйузлу, гојунлары исә буйузсуз олур. О, илдә бир дәфә гырхылыр. Јунунун рәнкиң адәтән гара вә ја гәһвәји олдуғундан, она бојаг вурмаға еһтијач галмырды. Ондан әсәсән архалыг, чуха, пенчәк, шалвар вә бу кими үст кейим нөвләри тохујурдулар. Көдәк вә ја Губа чинси өз мәншәјинә көрә даһа гәдим чинс сајы-

лыр. О, аз мәнсулдар олса да, мөһкәм вә дөзүмлүдур. Чох дадлы вә ләззәтлї эти олдуғундан о, бүтүн Азәрбајчанда шөһрәт газанмышдур. Габа јунлу гојун чинсләри ичәрисиндә чаро хүсүси јер тутур. Бу чинс дағ, дағәтәји вә мешә отлаг шәрәнтинә јахшы ујғунлашан чинс иди. Ону әсәсән Ләнкәран гәзасының дағ кәндләриндә сахлајырдылар. Ләзки чинси исә өз кичик бојлулуғу илә башга чинсләрдән фәргләнирди. Бу чинс башлыча оларак Шәки гәзасында вә Загатала маһалында јайылмышды. Һерик чинси өз харичи көрүнүшүнә көрә бозаға јахын олса да, онун јуну ағ, кејфијәтлї вә даһа узундур. Бу чинс үч типә ајрылыр: кәсмә һерик, ертмәли һерик вә шәлләк. Биринчи типин гыса вә бир гәдәр јухарыға доғру нөһәлмиш гујругу вардыр; икинчи типин гујругу саллаг вәзијәтдә олдуғундан, өз адыны да бурадан көтүрүмүшдур. Шәлләјин гујругу нисбәтән бөјүк олур.

Гарабаг чинси илә даһа јахын гоһум олан гарадоләг чинси Гарадоләг тајфасынын адындай көтүрүлмүшдур. Бу чинсин јетиширилмәси мәншүр халг селексиячысы һачы Мәммәд һүсејнин ады илә бағлыдыр. Бу гојун енли дөш гәфәсинә малик олмагла узун гычлы вә ағыр чөкилидир. Лакин онун башы вә гулаглары бәдән өлчүсүнә нисбәтән хејли кичик, гујруг әтәји бөјүк вә енли олур.

Бакы гәзасынын Гала кәндиндә хүсүси бир гојун чинси јетиширилмишдир. Бу чинс узун вә назик лифли олу, чохлу сүдә вә әтә маликдир. Бу чинсдән олан бордаг гојунларынын чөкисл 80 кг-дан артыг олур ки, бунун да 20—25 кг-ы гујруг ниссәсинин пәјна дүшүр.

Габа јунлу јерли чинсләрдән фәргли оларак, XIX әсрин 40-чы илләриндән башлајараг Азәрбајчанда мәншәчә Испанијадан олан назик лифли меринос чинсли гојунлар да сахланылдыр¹. Меринослар истиҗә вә сојуға чох һассас олдуғундан, онлара гуллуғ иши дә чох мүрәккәб мәсәлә иди. Мериносун онлара бозахла гарышығы јайлаг-гышлаг шәрәнтинә ујғунлашдырылмыш јахшы төрәмәләр сајылырлар. Бу төрәмәләрдә гочун кејфијәтти јерли аңаш чинсләрин дөзүмлүлүјү вә мөһкәмлији илә бирләшмиш олурду. Меринос өз јунунун кејфијәтинә көрә бүтүн јерли чинсләрдән үстүндур. Ингилабагәдәрки мүәллифләрин вердији мә'лумата көрә, әкәр јерли чинсләрин јујулмамыш јунунун һәр пулу 2—3 маната сатылырдыса, мериносун ејни миғдар јуну бундан ики дәфә баһа сатылырды. Дикәр тәрәфдән ме-

¹ И. Сегаль. Сборник сведений о Елизаветпольской губернии. Тифлис, 1902, сәһ. 214.

ринослан алынан јунун мигдары да башгаларындан чох олурду.

XX эсрин эввалләриндә Көнчөбасарын Сәбәткечмәз кәндинин сакинн Әләс Ибраһимхәлил оғлу меринос гочларла јерли габа јунлу гојунлары чүтләшдирмәклә, илк дәфә оларга бүтүн көстәричиләринә көрә меринослан кери галмајан метис гојун чинси әлдә етмишди.

Бир гајда оларга гојун сүрүләринин тәркибиндә аз да ола са кечиләр дә сахланлыырды. Һәр сүрүдә 15—20 баш кечи оларды. Адәтән кечиләр гојун сүрүсүнүн габагында кедәр, она истигамәт верәрди. Хүсусилә исти күнләрдә сүрүнү чәкич апармаг чүчүн шиш бујунузлу вә көвдләи тәкә, једәкчи вә јахуд сәјиз адланлырлан кечиләр бәјүк еһтијач оларды. Чох вахт онларын бојунна зынҗров да баглајырдылар.

Кечиләрдән надир һалларда ајрыча сүрү тәшкил олунурду. Һәр бир белә сүрүдә 50—60 баш кечи оларды. Адәтән гарамал вә һәтта гојун сахламаға имканы олмајан таванасыз кәндилләр, һеч олмаса 4—5 баш кечи сахлајарды. Кечи әти Азәрбајҗан мәтбәхиндә шәрәфли јер тутмаса да, чәпиш әтиндән биширилән кабаб чох дадлы вә ләззәтли јемәк һесаб олунарды. Кечинин сүндүнән вә пјиндән һәм дә халг тәбәбәтиндә дәрман кими истифадә едилләрди. Онуң гәзилди исе мәишәт әшјаларынын һазырланмасында јардымчы хаммал сајыларды. Таванасыз, мал-гарасы олмајанлары нәзәрдә тутарга дејридиләр ки, «кечи касыбын инәјидир». Көрүнүр елә буна көрә дә гәдим сајачы сөзләриндә кечиләр дә хүсуси оларга вәсф едилмишдир:

Нәһәм, а халлы кечи,
Мәһәс бәллы кечи.
Уча гаја башында
Тутубаур јаллы кечи.

Кечиләр гојунә нисбәтән сојуға чох давамсыздыр. «Кечи дејәр: гарнымы дојду, гора басдыр» ифадәси дә бурадән јаранмышдыр. Кечиләр чох тамизкар һејван сајылырлар. Онлар һеч вахт чиркли вә нәтәмиз јердә јатмазлар. Адам бирисини тәнбәллиндә тагсирләндриндә мөһз кечини мисал кәтирди: «Кечи кечилији илә јатдығы јери дә дырнағы илә тәмизләјиб јатыр».

Кечинин дәрисиндән мәишәтдә, хүсусилә даббаглыгдә кениш истифадә олунмушду:

Кечи дејәр адым Әбдүлжәрәмдир,
Гавала чакллан мәһим дәримдир,
Уч ај ғыш өлмәрәм алаһ коримдир,
Шейтан, шейтан, балаларым вәр мәһим!
Гөлби, гөлби јајлағларым вәр мәһим!

Бүтүн ев һејванлары кими хырдабујунузлу һејванларын да өзүнә мөхсус, мүхтәлиф јаш дөврләринә ујун кәләл мүнасиб адлары вардыр. Белә ки јени доғулмуш гузу эмлик, 6—7 ајлыг оlanda гузу, алты ајлыгдан бир јаша гәдәр шишәк вә ја еркәк тоғлу адлары. Әкәр шишәк вахтындан әввәл гөча кәләрдисә, она бичәјинә дејиләрди. Үч-дөрә јашдан сонра доғар гојунлар анач гојун, еркәкләр исе өјәк адланырды. Хајалардан мөрһум едилмиш вә ја фәалијјәтсизләшдирилмиш еркәкләрә бурух вә ја ахта дејирдиләр. Беш иллик анач гојун азаман, једди-сәккиз јашында дызман, 8—9 јашында еркәкләр гарадиш адланырды.

Адәтән, гојунун үст чәнәсиндә дишләри олмур. Алт чәнәкәки дишләр арасында јерләшән ики диш күрәк дишләр адлары. Мәһз бу кәнар дишләрин вәситәсилә гојунларын нисби јашыны тәјјин едилрләр. Белә ки, беш јашында бу дишләрдән бири, алты јашында исе икинчиси дүшүмшә олур.

Јашла әләгәдәр оларга кечиләрә дә мүәјјәнләшдиринчи адлар вериләрди. Алты ајлыға гәдәр кечи баласына оғлаг (Нахчыванда — оғла, Шәки—Зағатала бөлкәсиндә исе мүчүр), бир иллијиндә чапиш, ики јаша гәдәр дишисинә көрә, еркәјинә дыбыр, 3—4 јашлы еркәк кечијә исе тәкә вә ја сәјиз дејирдиләр.

Халғымыз арасында көзәл бир мәсәл вар: «Чәрәји вер чәрәкчијә, бирини дә артыг». Бу о демәкдир ки, пешә саһибинә чох һөрмәтлә јанашмаг лазымдыр. Бу мәсәл исе бизим пешәкар чобанларымыза, малдарларымыза да аиддир. Етнографларымыздан Т. Бунјадов вә Г. Чавадовун јаздығлары кими, өз сәнәтинә чан јандыран, гојунун гәдрини билән чобан вә сәркәрләримиз, өз чобанлыг тәчрүбәләринә әсасланараг билдирилрләр ки, чобан кәрәк гојунун дилини билсин, гојуну таньсын, сүрүнүн фәсилләр, һәтта күнләрә ујун оларга күнејдәми, гузәдәми отарылмасы вахтыны билсин; она нә вахт су верилмәсини, кечәнин һансы чағында јайлыма чыхарылмасын дүзүн мүәјјәнләшдирсин. Башга сөзлә десәк, чобанчылыг мүәјјән әнәнә, сариштә тәләб едән бир ишдир. Чобанын сүрү отарма сариштәси, дөл тутма вәрдиши олмаса, ондан јахшы чобан олмас. Ата-бабаларымыз јахшы дејибләр: «гојуну јаз отар, јаз отармадын, пәјыз отар, пәјыз отармадын дуз отар, дуз отармадын јүз отар — хејри јохду».

Бу мәнада чобанлар бир нөв гојунларын ичәрисиндә бөјүјүб боја-баша чатыр, маһир гојунчулар кими јетиширдиләр. Онлар сүрүдәки гојунларын һамьсыны демәк олар ки, тәкбәтәк таньјырдылар. Һәфтәдә бир дәфәдән аз олмајараг, гојунлар өрүшдән архача кәтириләркән сајыларды.

Мүшәһидәләримизә көрә, сүрүнүн јохланмасы бир гәјдә олараг, сыра сајы илә дејил, һәр бир гојунун рәнжинә вә харичи әләмәтләринә көрә апарылырды. Јашлы мәлуматчыларын дедијинә көрә, бу гәјдә халгмызын истифада етдији ән гәдим сај үсүлудур. Күман етмәк олар ки, гојунларын сај таркибинини јохланмасы вәрдиши һәлә сыра сајларындан истифада олунмасыннан чох әввәлки дөврләрдә јаранмышдыр. Бу әдәтин јаранмасы белә бир халг инамы илә бағлыдыр: гојунларын сыра илә, ардычыл сајылмасы мүхтәлиф бәдбәхтликләрә сәбәб ола биләр.

Гојунларын сајылмасы онларын гулагсыз вә ја гулаглы олмаларына, бујунуларынын олуб-олмамасына, рәнжинә, дағ вә си нишанларына, һабелә дикәр харичи әләмәтләринә көрә апарылырды. Төсадүфи дејил ки, кәнар бир адам чобаны сынамағ үчүн ондан сорушарды: «ај чобан, сүрдә нечә баш отлар? Чобан: «Үч баш — көрә, күрә, бир дә гулаглы» — дејә чаваб верәрди. Көрә гојунлар гулаглары күчлә сечилән кичик гулаглы гојунлардыр. Күрә гојунлар орта һәчмили гулаг чыхынтыларына малик оланлардыр. Гулаглы гојунларын исә нормал гулаг чыхынтылары вардыр. Бә'зан сүрдә чох узун гулаглы гојунлара да раст кәлинир. Белә гојунлара пәләгулаг вә ја палазгулаг дејирдиләр.

Бујунзсуз кечи вә гојунларын габағ, бујунздулары исә кәлин адландырырдылар. Кәлин гојунлар өз гулаг формаларына көрә: кәлин көрә, кәлин күрә, кәлин палазгулаг вә с. дејә чағырылырды.

Өз рәнк чаларларына көрә гојунларын ашағыдакы адлары гејдә алынмышдыр: ағ, гара, боз, гарахан, гумрал, гызылы, сары, сарымгыл, кәр, чал, чал әврәш, әврәш, бәнејүш вә с.

Гојунлар сүрдә мәнз јухарыда дејилән бу чүр әләмәтләринә көрә ахтарылырды. Сүрү сајылмаға кәтирләткән ики нәфәр чобан бабағда, үч-дәрд метр бир-бириндән аралы мәсәфәдә јанбајан дајаныр, башгалары исә сүрүнү онларын арасындан кечирирди. Гојунлар чәркә илә чобанларын арасындан кечдикдә, јухарыда делијимиз әләмәтләр әсасында, һансы гојунун кәлмәдији асанлығла мүјәјнләшдирлирди. Чобан чомағыны сырадан өтән гојунларын үстүндә кәздирәрәк дејирди:

Ала көрә тајын көрдүм,
Өзүнү көрмәк көрәк.
Гумрал гоч өзүн көрдүм,
Тајыны көрмәк көрәк.
Гара кәлин тајын көрдүм,
Өзүнү көрмәк көрәк.
Ағ һеријин тајы кәлди,

Балвазын тајы кәлмәди.
Тајын кәлини гумрал күрә,
Сары көрә тајын тапмағ көрәк.

Халг арасында гојунчулуғ пешәси илә бағлы олан бу фолклор нүмунәси гәдим сајачы сөзләримизин јадикарыдыр.

ГАРАМАЛ (ЧАМЫШ МӘРЧАНДЫР)

XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын малдарлығ тәсәррүфатынын әсас сәһәләриндән бирини вә ән башлычасыны, ирибујунзлу һејванлар тәшкил едирди. Халг арасында әслиндә «гарамал» истилаһы илә мә'лум олан малдарлығны бу сәһәсә дә Азәрбајчанда гојунчулуғ тәсәррүфаты кими гәдим тарихә маликдир. Азәрбајчанын мүхтәлиф зоналарындан тапылмыш археолоғи материаллар, хүсусилә остеолоғи галылар, һабелә үзәрләриндә өкүз тәсвирләри олан мадди мәдәнијјәт нүмунәләри јухарыдакы фикримизи сүбүт едир. Мүтәхәссисләрин рәјинчә артығ неолит дөврүндә Азәрбајчанда отурағ малдарлығ мөвчуд иди ки, гарамал нахырлары бурада апарычы рол ојнајырды; енеолит, хүсусилә тунч дөврүндә гојунчулуғун даһа сүр'әтлә инкишафы илә әлгәдәр оларағ, гарамалын хүсуси чәкиси нисбәтән зәифләјәрәк икинчи јерә кечир.

Дәмирин мејдана чыхмасы инсанлара јени тәсәррүфат сәһәләри илә мәшғул олмағ имканы верди. Тоха әкинчилијиндән хыш-котан әкинчилијинә кечид үчүн шәрәит јаранды. Бу исә дөврүн чох бөјүк јенилији демәк иди. Бу јенилик исә гарамалдан гошгу гүввәси кими истифада едилмәси оларағ, тәләбатыны мејдана атды. Мәнз бунарын нәтичәси оларағ, ирибујунзлу һејванлардан тәкчә өтлик, сүдлүк кими дејил, һәм дә гошгу һејваны кими истифада едилмәјә башланды. Бу һал малдарлығ тәсәррүфатында өкүзүн, кәлин вә дикәр гошгу гүввәси кими истифада олунан һејванларын әһәмијјәтини хејли артырды. Нәтичә е'тибарилә, ирибујунзлу һејванлардан гошгу гүввәси кими истифада етмәк вәрдишләри јаранмаға башлады ки, бу да әкинчилији әһалинин даими мәшғулијјәт вә доланачағ формасына чевирмиш олду. Гәмини тарихи дөврләрдән башлајарағ, әкинчиликлә малдарлығ бир-бирини тамамлајан, бир-биринә арха дуран гоша тәсәррүфат сәһәләри кими халгмызын мәишәтиндә һәмишә апарычы мөвгејә малик олмушдур. Әлбәттә, биз тарихи ардычылығла бу процесени исләмәк фикриндә дејилек вә гаршымыза белә мәгсәд гојмамышығ. Гәм дә ингилабдан әввәлки тарихи-етнографик әдәбијјатда вә мүәсир тарихшү-

насылда бу мәсәләләре кифајәт дәрәчәдә јер верилдијиндән, биз бунлардан јан кечмәли олачағыг. Башлыча олараг XIX әсрдә халгымызын мәшһитиндә гарамалын јери вә ролу үзәриндә азачыг дајанмагла кифајәтләмәчәјик.

Һәр шәјдән әввәл, гејд едок ки, итәр Азәрбајчан диллиндә вә итәрсә дә башга түркдилли халгларда «гарамал» истилаһынын семантикасына даир мұхталиф фикирләр мөвчуддур. Белә ки, әксәр түркдилли халгларда «гарамал» дедиклә ирибујнузулу мал, јахуд бујнузулу ири ев һејваны баша дүшүлдүр. Лакин З. Хасијевә көрә «гарамал» истилаһындакы «гара» аныламы рәнк мәнасында ишләдилсә дә, «мал» сөзү илә јанашы кәлдикдә о, «чохлаг» мәнасында верир. Умумијјәтлә, «гара» чоһмәналы сөздүр. Онуң рәнклә јанашы «һејван», «торпаг», «чәһәт», «бөјүк», «чоһ», «бол» вә с. мәналары да вардыр. Дилчиләримизин фикринчә «гарамал» истилаһында компонент олан «гара» сөзү тәдричән өз ички мәнасындан узаглашарга, әсасән «ири», «бөјүк» мәнасында сабитләшмишдир.

Демәли, биз «гарамал» истилаһы алтында доғрудан да бөјүк, ирибујнузулу һејванлары, јәни өкүзү, кәли, инәји, чамышы баша дүшүрүк. Елә бурадака јада салмаг ләзимдир ки, Азәрбајчанын бир сыра бөлкәләриндә инди дә чамыш әвәзинә «гара» термини ишладилдир ки, бу да чамышын бүтүн ев һејванларына нисбәтән бөјүклүјүндән ирәли кәлир.

Шүбһәсиз, гарамалың инкишаф сәвијјәси Азәрбајчанын бүтүн этнографик бөлкәләриндә, гәзә вә әјәләтләриндә ејни дејилди. Бу һәм Азәрбајчанын тәбии чоғрафи шәрәити, һәм дә әһалинин мәшғуллуғ сәвијјәси илә әлағәдар иди. Умумијјәтлә, XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан әһалиси малдарлыгла мәшғулолма сәвијјәсинә көрә үч група бөлүнүрдү: әкинчилик, јәни өз торпагларыны әкиб-бечәрмәк намини малдарлыгла мәшғул оланлар; һәм әкинчилик вә һәм дә малдарлыгла мәшғул оланлар вә нәһәјәт халис малдарлар. Тарихи материаллар тәсдиғ едир ки, мал-гара әсасән сонунчу групун әлиндә чәмләнмишди. Хүсусилә әкинчилик намини малдарлыгла мәшғул олан әһалинин әсасән гошгу һејванларына бөјүк тәләбаты оларды. Гошгу һејваны олмајан кәндли тәсәррүфатлары әсиндә әкинчиликлә мәшғул олмагда чәтинлик чәкирди. Тарихи этнографик материаллар ингилаба гәдәрки Азәрбајчанда әһалинин бөјүк бир һиссәсинин доғрудан да гошгу һејванларына малик олмадығыны тәсдиғ едир. Елимиздә-обамызда мөвчуд олан вә биләваситә әкин әкмәк, јер шумламаг, тахыл дөјмәк кими сырф әкинчилик ишләри илә бағлы олан гаршылыглы

јардым формаларынын јарнамасынын башлыча сәбәбини дә өз әһалинин гошгу һејванларына олан бөјүк тәләбаты илә изәһ едирик. Мәһз бу ичтимай-иғтисади амилләр Азәрбајчан кәндиндә ел көмәјинин формалашмасыны зәрури етмишдир.

Бәс, тарихи мәнбәләр XIX әсрин мұхталиф дөврләриндә Азәрбајчан әһалинин мал-гара илә тәминаты һағында нә дејир? Бу һагда илк мәнбәләрдән бири олан «Обозрение» мәчмуәсиндә Азәрбајчанын Гарабағ әјәләтиндә јүз мин, Шамахыда он беш мин, Јелизаветполда гырх беш мин, Шәкидә беш мин, Ширванда јүз ијирми доғуз мин алты јүз, Губада јүз он мин, Бақы әјәләтиндә исә ијирми мин баш ирибујнузулу һејван сахланмасы барәдә мәлуғат верилдир. Нахчыван әјәләти вә Ордубад маһалында исә мувафиг оларга он мин вә мин ики јүз баш гарамал бәсләнлирдир. Там олмајан бу мәлуғата көрә, Азәрбајчанда бир дөврәдә 435 мин 800 баш ири бујнузулу һејван сахланылдырды. Ә. Сумбатзадәјә көрә, 1850-чи илдән Азәрбајчанын 6 гәзасында (Губа, Бақы, Шамахы, Нуха, Шуша вә Ләнкәран) сахланылан ири һејванларын үмуми сајы артарга 625 мин 777 баша чатмышдыр. Әсрин ахырларында исә Азәрбајчанын һәр ики тубернијясында гарамалын сајы нисбәтән азаларга 609 мин 327 баша енишдир. М. Исмајылова көрә, 1913-чү илдә Нахчыван гәзасы истисна олмагла Азәрбајчанда гарамалын үмуми сајы 1423591 баш олмушдур. Бу да тарихи бир һәгигәтдир ки, гарамал әсасән кәндин даһа чоғ таваналы зүмрәсинин әлиндә чәмләнмишди. Буна көрә дә бир чүт өкүзү вә ја кәли олмајан кәндиләр өз тәсәррүфатларыны мүстәгил идарә едә билмир, бу моғсәдлә варлы саһибкарларла ортаг олур вә нәтичәдә онлардан асылы вәзијјәтә дүшүрдүләр. Өкүзүн, кәлин әсас гошгу гүввәси олмасы үзүндүр ки, гәдим һолаварларда бу һејванлар вәсф едилмиш, онлара маһны гошулардыр:

Гашга кәлим боз ала,
Тарлаја салдым јола,
Тәј өкүзлә иш ашмаз,
Өкүз кәрәк чүт ола.

Тәк өкүзлә ишин ашмадығыны билән кәндли чалышырды ки, өкүзүнә тәј тапсын вә бу јолла ишини јола версин:

Өкүзүм бирди мәним,
Тәләјим күрдә мәним
Ики олдү өкүзүм,
Гара чухам дурду мәним.

Шифаһи халғ әдәбијјатында гошгу һейваны олан өкүзлә бағлы кәтирдийимиз бу нүмунәләрдә кечмиш әкинчиләрни аһ-наләс илә үзләшириксә, диңкәр тәрәфдән өкүзүнүн тәк-лијиндән шикәјәтләнән, буна көрә дә торпағны әкиб-бе-чәрә биләмәзи кәндлинин әрзулары илә растлашырыг. Өкү-зүнү, кәлини чүтләшидирмәк намиңә кәндли улу таңрыја әл ачыр, ондан көмәк диләјир, әкс тәгдирдә тәк өкүзлә иши-нин битмәјәчәјини бәјән елдирди.

Дәвардан фәргли олараг Азәрбајҗанда гарамал чинсләри чох олмамшидыр. XIX әсрә аңд әдәбијјатда мүтәхәссиләр Азәрбајҗанын бәјән бөлкәләриндә јайылан инәк чинсләрни адларыны чәкир вә буларын мүәјјән бир чоғрафи әрази илә бағлы олдуғуну көстәрмәјиб, јалныз чинс кими сәчиј-јәләндирдиләр. Тарихи-этнографик әдәбијјатда раст кәнд-дијимиз күрд, түркмән, Гарабаг, тәрәкәмә (падар, шаһсе-вән, ајрым), Бичәнәк, Гарагојунлу, Ширван, Көјҗај мал чинсләри буна сүбүтдүр. Гағгаз вә Русија чинсләриндән фәргли олараг, јерли инәкләр инсбәтән алачғ бојлу вә зәиф олсалар да јерли шәрәнтә там ујғунлашан, хәстәликләрә дөзүмлү чинсләр һесаб олунурдулар.

XIX әсрин 80—90-чы илләриндә Гағгазда малдарыг тәсәрруфатынын вәзијјәтини өјрәнмәклә мәшғул олан А. Калантарын фикринчә Азәрбајҗанда халғ емпирик тәч-рүбәсинин нәтичәси олан вә әсрләрә јетиширилән ики әсас мал чинси олмушдур: Кичик вә Бөјүк Гағгаз чинслә-ри. Кичик Гағгаз чинси башлыча олараг Азәрбајҗанын Күр чајынын сағ саһилләриндән башлајараг Кичик Гағгаз да дахил олмағла кениш бир әразидә јайылмышды. Бөјүк Гағ-газ чинсли инәкләр исә әсәсән Күрүн сол саһили вә Бөјүк Гағгаз бөлкәсиниң чәнүб әтәкләриндә јерләшән әразидә јетиширилди. Кичик Гағгаз чинсли инәкләрә мисал ола-раг ғызлы рәнкли Гарабаг, Газах вә күрд чинсләрни кес-тәрмәк олар. Бөјүк Гағгаз чинсли инәкләрә исә Губа вә Ширван чинсләри аидир. Биринчи група аид олан инәкләр јүксәк чәки дәрәчәләринә малик олмағла јанашы, һәм дә јүк-сәк дәрәчәдә јағлылығы вә сүдүлүјү илә фәргләндири. Нәр чүр јерли шәрәнтә ујғунлашан вә дөзүмлү һейванлар-дан олан Ширван чинсли инәкләр тунд вә ја ачыг гырмызы рәнкә вә кичик бәдән өлчүсүнә малик олурдулар. Губа вә Бакы чинсләри исә гара рәнкли олмалары, һабелә бел сү-тунда ағлы-сарылы золағын мөвчүдүлү илә сечлириди. Газах гәзасында өз кејфијәт көстәрчиләринә көрә фәрг-ләнән инәк чинсләриндән Гарагојунлу, Јелизаветпол гәза-сында ајрым, Чаваншир, Шуша, Чәбрајыл вә Зәнкәзур гә-заларында Гарабаг вә күрд чинсләри сахланылырды. Нах-

чыван гәзасында исә Бичәнәк чинси үстүнкү тәшкил едир-ди. Гарабаг чинсинин фәргләндиричи әләмәти башынын кичик, һабелә ғыса вә үфүги истигамәтдә узанан јоғун буј-нүзларынын олмасы иди. Шириң вә дадлы әти олан бу чинс, һәм дә мөһкәм бәдән гурулушу илә характеризә олунурду. Ачыг гырмызы, бәзән дә ала рәнкә чалан күрд чинси, ха-тырладығмыз чинсләрә инсбәтән ири көвдәли вә даһа ја-рашығлы иди. Ирәлијә доғру чыхан, ири шешә бујнүзлары олан бу чинсин сүдү чох, әти дадлы вә тамлы олурду. Азәр-бајҗан малдарлары күрд чинсинин бу үстүн чәһәтләрини нәзәрә алараг, мал чинсләринин диңкәр нөвләрини һәмни чинс һесабына Јахшылашдырмаға чалышырдылар.

Әнәнәви јерли мал чинсләри илә јанашы, Азәрбајҗанда «чәркәз» ады илә мәлүм олан кәтирма чинсләрә дә раст кәлинириди. Чәркәз чинси Азәрбајҗана XIX әсрдә рус тәр-гәгчиләри тәрәфиндән кәтирилмишиди. Бу чинсин әсас әлә-мәти ири көвдәјә вә боз рәнкә малик олмасы, һәмчинин инәкләринин чох сүдлү, өкүзләринин исә даһа күчлү вә дө-зүмлү олмасы һесаб едилдири. Онлар даһа чох гуллу вә диггәт тәләб едән һейвандыр. Мүтәхәссиләрин фикринчә чәркәз чинси илә јерли чинсләрин ғарышығындан әмәлә кәлән инәкләр «тәрәмә» адланмағла өз кејфијәт көстәри-чиләринә көрә әсас чинсдән кери ғалмырды.

Инәк чинсләри арасында зебунун хүсуси јери вардыр. Бу чинс ингилабагәдәрчи Азәрбајҗанын әсәсән Ләнкәран гәзасында јетиширилдири. Ләнкәран шәһәри јахынлығы-да апарылан археоложи газынтылар сүбүт едир ки, зебу бу әразинин ән гәдим фаунасына дахилдири. Узәриндә зебу рәсми олаң вә III миңиллијә аид едилән мөһүр фикримизә даһа да гүвәтләндириди. Азәрбајҗанын диңкәр зоналарында да зебу чинсли инәјин јайылмасына археоложи материал-лар тәсдигләјир. Белә ки, е. ә. IV әсрә аид едилән, Минкә-чәвир археоложи газынтыларында тапылмыш вә узәриндә зебу рәсми тәсвир едилмиш тунч үзүк-мөһүр, һабелә Фүзули шәһәри јахынлығында тапылмыш аналожи материаллар бу фикри бир даһа тәсдиглајир.

Малдарлыға даир чап олунмуш әсәрләрдә зебу адлы ирибујнузалу малын этнографик сәчијјәси кифәјәт гәдәр ишиғландырылмамышдыр. Бу сәтирләрин мүәллифи һәлә 70-чы илләрдә Лерик, Астара вә Ләнкәран бөлкәләриндә «зәмијјәтдә оларкан зебу чинсинә аид чөл этнографик ма-териаллары толламағ тәшәббусүндә олмушдур. Бурада охучуларын сәрәнчәмына вердијимиз материаллар онларын јалныз бир һиссәсини тәшкил едир.

Зебу өз харич көрүнүшүнә көрә ади инәк чинсләриндән

голлары үзөрүндө жерлөшөн вө һүндүрлүжү 15—20 см-э бөр-бөр олап һөркүчү илэ фәргләннр. XIX эсрә аид олан тарихи эсарларда зебуларын сагы барәдә һеч бир мәлүматә раст кәлиһмир. Јалһы 1921-чи илдә Ләнкәран гәзәсында 1030 баш зебу сахланмасы барәдә мәлүмат верилр.

Дикәр һөркүчлү һейванлар кими зебу ачлыга давамлы-дыр, јәһни о, һөркүчүндә топлалдыгы пийин һесабына јашаја билир. Бунун һәтичәсидир ки, зебу ејни ачлыг мүддәтә әр-зиндә башга һейванлара һисбәтән өз чәкисинин даһа аз һис-сәсһи итирмиш олур.

Иһсанларын тәсәррүфат вә мәһшәт һәјатында зебула-рын бөјүк ролу олмушдур. Оһун әһтидән, сүдүндән гита кими, өзүндән иһә гошгу вә јүк вәситәси кими истифадә олунурду. Бундан әлава мүтәхәссисләрнин фикринчә бордаг шәрәһтиндә сахланан зебуларын әт чыхары даһа чох олур. Белә ки, һәр 1000 кг диир чәкидән 60—80 кг әт алмаг мүм-күндүр. Дикәр тәрәфдан зебунун әти дадлы сүдүнүн јағ-лылыг фәһзи хејл јүксәкдир.

Зебу мүхтәлиф иғлим шәрәһтинә тез алышан ири һей-ван чһисидир. О, исти һаваја һисбәтән сојуг иғлим шәрәһ-тинә даһа јахшы давам кәтирир. Мүшәһидәләр кәстәрир ки, исти јәј күнләриндә араһда сахланһлан зебулар чох вахт гыздырма хәстәлиһинә тутулуб тәләф олур. Азәрбај-чанда јерли әһалиһнин киләк адландырдыгы бу чһисин мүх-тәлиф рәһк чаларларына раст кәлиһсә дә ала рәһк даһа үс-түһлүк тәшкил едир. Гара, гырмышы, боз рәһкһлн зебуларын алһнында, голтугу алтында, ајагларында вә гујругунун учун-да әр рәһк олур. Мәлүматчыларын дәлиһинә кәрә, зебулар-да һәр чүр хәстәлијә гаршы күчлү тәһби һимһунитет вардыр. Башга һейванларла мүгајисәдә онлар хәстәликләрә һадир һалларда тутулур.

Зебу илэ Кичик Гафгаз чһисли инәкләрин чүтләшдирил-мәһи һәтичәһиндә «дүбәри» адланан јеһи чһис алынмыш-дыр. Дүбәри зебуја һисбәтән һәм ири көвдәли, һәм дә чох сүдлү олурду.

Ирибујһүзлү һейван һөвләри арасында кәл вә чамышла-рын тәсәррүфатда вә мәһшәтдә чох бөјүк ролу олмушдыр. Башга гошгу һейванлары илэ мүгајисәдә кәл чох үстүн фи-зики гүввәјә маликдир. Халг арасында кениш јајһлан «кәл илэ чәкән өкүзүн көзүнә боз дүшәр» мисалы тәһсадүфән дејилмәһишдир. Адәтән кәли кәл илэ, өкүзү өкүзлә бир бо-јундуруға гошардылар. Бунларын јерләрини дәјишмәк һеч вахт мәһләһәт көрүлмүр. һадир һалларда, хүсусән касыб аһләләрдә кәллә өкүзү бир бојундуруға гошардылар. Кота-на гошулан диб гошгусу адәтән кәлдән, һөрүкләр иһә (чәр-

ков) өкүздән ибарәт оларды. Рәһчбәрләримиз өкүзүн өкүз, кәлин кәл јерини чох јахшы биләр вә тәсәррүфатда онлар-дан бу јолла истифадә едәрдиһләр. һәр өкүзү, һәр кәли дә-хыша, котана гошмаздылар. Бундан өтрү хүсуси өјрәдил-миш, мүәјјән вәрдиһә малик кәлдән, өкүздән истифадә олу-нурду. Бир һолаварымызда дејилдији кими:

Өкүз гыјәр чаның,
Билмәз гычгы саның,
Гыјыш чәкән гаҗга кәл,
Иш үстүндә тамың.

Әкинчһликдә бир гошгу гүввәһи кими истифадә олунан кәл әвәһсиз иш һейваны сајһларды. һаһы онун гајгыһына галар, һазыны чәкәр вә боллуча јемләјәрди. һәм дә кәл чох исти сөһмәдијһндән ону, әһсәһн, сәрпн вахтда, күнәһшин гыз-масына гәдәр иһләдәрдиһләр. Исти дүшән кими, ону котан-дан ачыб, бир дә сәрин дүшәндән сонра јенидән котана го-шардылар. Ашагында һолавар да бу бахымдан дејилмиш-дыр:

Гара кәлим, күндә мән,
Көлкәдә сән, күндә мән,
Сән јат гаја дибидә,
Гөј гаралым күндә мән.

Өкәр кәл вә өкүздән әкинчһликдә бир гошгу кими исти-фадә олунурдуса, чамышлар әһсәһн сүдлүк вә гисмән дә әтлик үчүн сахланлырды. Чамышдан бәзи һалларда, хү-сусиәлә гышлаг-јајлаг јолларында нәглијјат вәситәһи кими дә истифадә едилдири. Чамыш исти иғлим шәрәһтинә ујғун-лашан һейван олдуғундан, башлыча олараг Азәрбајчанын аран, бәзән дә дағәтәји рајонларында кениш јајһлымш-ды. Сојуг иғлим шәрәһтинә аз дөзүмлү олан чамыш дағлыг әразиләрдә аз јајһлымшыды. Чамыш сүдү мәһшәтлә инәк сүдүнә һисбәтән чох јүксәк гыјмәтләндирилир. Оһун гајма-ғы, сүдү, гатығы һеч-нечә дәрдин дәрманы сајһлыр. Ча-мыш сүдү јағлылығына кәрә дә үстүндүр. Мүтәхәссисләрнин фикринчә, јағлылығы 7,6 фәһз олан 12 кг чамыш сүдүндән 1 кг јағ әлдә етмәк мүмкүндүр ки, бу да ејни һиғдар инәк сүдүндән алынан јағдан хејлн чохдур.

Чамыш өз сүдү, јағы вә гатығы илэ мәшһур олдуғундан Азәрбајчанын релјөф шәрәһтинин һаһк вердији әразилә-риндә һәр бир аһләдә, һәр бир очагда бу һейван һөвүнүч сахланмасына чалышардылар. Гөһум-гардаш бир-биринә һәрмәт өләмәти олараг чамыш баласына «дамазлыг» ады илэ һәдијјә верәрди. Чалышырдылар ки, һаһынын гапы-

сында чамыш сағылсын. Мәңз бу хүсусийәтләринә көрә дә Азәрбајчанда чамыша бөјүк һөрмәтлә јанашар, она хүсуси гуллуқ кәстәриләрдир. Чамыша бир инчи нөвү кими јанашан гадиларымыз, гыз-кәлииләримиз инчи вәсф едәр, мәрчана бәнәздәр, ону «Мәрчан» дејә қагырардылар.

Азәрбајчанда чамышын сары чамыш, әрни, тәпәл чамыш кими бир неча чинси гејдә алынмышдыр. Сары чамыш башга чинсләрә нисбәтән һәм сүдүнүн чохлауғу, һәм дә јағлылығына көрә фәргләнир. Вәһши һинд чамышы типиндә олан әрни чамышы да сүдлү. Јағлы чинс һесаб олунса да, ондан әтлик кими дә кениш истифадә олунурду. Адындан көрүндүју кими тәпәл чамышын алында вә гујруғунун учунда ағ нишанлары олур. Адәтән чамышлар өз рәнкинә көрә гара, сары, гарамтыл-һәвһәји вә надир һалларда ағ рәнkdә олмагла бир-бириндән сечиллирди.

Башга ев һајванлары кими гарамалын да јаш дөврләринә мувафиғ адлары вардыр. Белә ки, јени доғулмуш инөк баласына былғу дејиллирди. Он ајлығына гадәр бузов, бир иллијиндә дана, ики-үч јашында дишиси дүјә, еркәји чөнкә адланарды. Бурулмуш үч јашлы чөнкәләрә өкүз, дөлдүк чөнкәләрә исә кәлә вә ја буга дејиллир. Дүјәләр адәтән үч јашындан сонра бугаја кәлиб бала верир. Бу дөврдән тез доған «бичәјинә», өз вахтында доған «һағгына» адланыр. Бугаја кәлмәмиш дүјәләр «әрәмик», бугаја кәлиб бала вәсмәјәнә исә «гысыр» дејиллир. Чамышлары да мүхтәлиф јаш дөврләринә көрә мувафиғ адлар вериләрди. Јени доғулмуш чамыш баласына балаг, хөтәк, бир јаша гәдәр олан — потуг вә ја данача, ики јашлы еркәјә кәлә, дишијә — авара вә ја чамыш дүјәси дејиллирди. Бурулмуш еркәк кәлчәләр сонралар кәл адландырылырды.

Көрүндүју кими, ирибујунзулу гарамал халгымызын апарчы тәсәрруфат саһәләриндән олмуш, әһали онлардан бир тәрәфдән әтлик-сүдлүк кими, дикәр тәрәфдән исә әкинчилkdә вә нәглијјатда рошгу гүввәси кими истифадә етмишдилр.

Демәли, әкинчилик кими малдарлыг да XIX әсрдә азәрбајчанлыларын тәсәрруфат мәншәтиндә мүнүм јер тутдугундан, әһали тарихән истәр давар вә истәрсә дә гарамал чинсләринин төбин сөмә вә чүтләшдирмә јолу илә јахшылашдырылмасына чалышмыш, емпирик үсулларла даһа мәнсулдар чинсләр јаратмышдыр. Бунуна белә, јерли әһали мөвчуд ән'әнәви гарамал чинсләринин сахланмасы илә кифәјәтләнмәјәрәк, даһа мәнсулдар, сүдүнә-јағлылығына көрә сечилән кәнардан јени чинсләрин алыныб кәтирилмәсинә вә бунуна да Азәрбајчанда малдарлығын јени әсаслар үзәриндә гурулмасына тәшәббус кәстәрмишдилр.

Археологларын сон дөврләрдәки тапинтылары нәзәрә алынарса, һәлә туиш дөврүндә, бәлкә дә бир гәдәр әввәлки тарихи дөврләрдә Азәрбајчанда атчылығын јайылмаға башладығы мә'лумдур. Аتلардан тәсәрруфатда вә күндәлик мәншәтдә чох кениш истифадә олунурду. Тәсадүфи дејил ки, гәдим инсанлар атларын мәншәтдәки бөјүк ролуну нәзәрә алыб, онлары мүгәддәсләшдирмиш вә ат өлөндә чох вахт ону инсаһла бирликдә деһфи етмишләр. Нахчыванын Шахтахты кәндиндән тапылан остеоложик-сүмүк галылары, Күлтәпә абидәләриндән вә Минкәчевир курганларындан әлдә едилән дикәр археоложи материаллар атчылыгдан, атын мүгәддәсләшдирилмәсиндән, она ситәјиш едилмәсиндән хәбәр верир¹. Биз бурада Азәрбајчанда атчылығын тарихини арашдырмағ фикириндә дејилик. Бу бардә хәлли мигдарда чап олунмуш әсәрләр вердыр. Гәдим вә орта әср мүәллифләринин әсәрләриндә ады чәкилән Азәрбајчан атчылығы XVIII—XIX әсрләрдә дә өз әввәлки ән'әнәви хүсусийәтләрини горујуб сахламышды. XIX әср Азәрбајчан атчылығы өз тәркибиндә «аһу бахышлы», «чејран јеришлы», көзәллик төчәссүмәси олан Гарабағ, Газах, Губа, Ширван ат чинсләрини бирләшдирлирди. 1896-чы илдә оус тәдгигатчыларындан Р. Дубенски адлы бириси Загафгазија ат чинсләриндән данышарға јазырды ки, «бу ат чинсләринин сәјча чох олмаларына бахмајарағ, әслиндә бунларын һамысы Загафгазијанын әсас чинси олан Гарабағ атынын нәсли дәјишән төрәмәләридилр».

Азәрбајчан ат чинсләринин характер чизкиләринин тәсвирина кечмәздән әввәл, ону демәк лазымдыр ки, јерли әһали һәмишә јахшы атын гәдрини билмиш, аты иккидә ејнләшдирмиш, онун вәфасыны, сәдагәтини вәсф етмишдилр:

Дәр күлү, ат икидә,
Варын вар, сат икидә,
Дәр күндә, дәр ајагда
Гардашды ат икидә.

Азәрбајчан фольклорунда гејд едиллир ки, ким јухуда ата минәрсә, о, бүтүн арзуларына чатачағ. Аты икниндән јарашығы сәјан аталар јахшы ат әлдә етмәк үчүн пулу әсир-кәмәмәји мәсләһәт көрүрдүләр:

¹ Азәрбајчан этнографиясы, I чилд, Баки, «Елм», 1988, сәһ. 250—251.

Әзизим жахшы ата,
Јар охун јахшы ата,
Сөзү де, гоч икиде,
Пулу вер јахшы ата.

Азәрбајҗанлылар арасында ат, һәм дә һамус, гејрәт демәк иди. Кишини атынын жалыны вә гујругуну кәсмәк, онун мәһлијини, шәхсијјәтини тәһгир етмәк кими гијмәтләндирилди. Тәсәдүфи дејил ки, јахшы атын икидә чәтин ајағда дајағ олмасы дәфәләрдә сынағдан чыхарылмышдыр:

Булад кәлир чатһачат,
Бир-биринә чатһачат.
Икиди дарда гөмәз,
Мәһзил кәсән бәдәј ат.

XIX әсрдә ат Азәрбајҗанда башлыча нәглијјат вә миник вәситәси ролуну ойнајырды. Одур ки, һәр бир тәсәррүфатда, һеч олмасыз бир-баш ат сахламаға чалышырдылар. Дөврун статистик мәлүматларына әсасланан Ә. С. Сумбатзадәнин фикринчә, әкәр 1843-чү илдә Азәрбајҗанын алты гәзәсында 82 972 баш ат сахланылдысы, артыг 1858-чи илдә онларын сајы 140 867 баша чатмышды. Әсрин сонунда исә Азәрбајҗанда чәми 191 509 баш ат гејдә алынмышдыр.

XIX әсрин ахыры, XX әсрин әввәлләриндә ири ат илхылары әсәсән варлылары — ханлары, ағалары вә бәјләри, ири торпаг сәһибләринә мәхүс иди. Әһалинин ашағы тәбәгәләри чох чүзи-миғдарда ат сахлайырды. Мәсәлән, 1892-чи илдә аид олан бир расми мәлүматда кәстәрилер ки, Бақы губернијасындакы тәсәррүфатларын 58 фанзинин аты јох иди. Она көрә ки, бурада әкинчиликдә башлыча олараг кәл вә өкүзләрдән, нәглијјат вәситәси кими дөвә, гатыр, узунгулағ өкүз вә кәлдән кениш истифада олунурду. Атлар јалынз миник вәситәси кими сахланылырды. Ири ат илхылары Газах гәзәсында Мәһмүд бәј Зүлғәдровун, Дилбазовларын, Шәмкир бәјләринини, Дашһаһлы Алаһверди ағанын, Јелизаветпол гәзәсында Адкәзәлов гардашларынын, Чәмилли Мәммәд бәјин, Бөјүк бәј Нурубәјовун, Шуша гәзәсында Уғурлүбәјовларын, Сарычалы бәјләринини, Аға бәјин, Иҗамаһы гәзәсында Маһмуд аға Мәммәдовун, Көјчәј гәзәсында Султановларын, Чанад гәзәсында Кәрим бәј, Сурхәј бәј, һәсән бәј вә башгаларынын әлиндә топланмышды.

Бу дөврдә Азәрбајҗанда јерләшдирилән рус тәригәтчиләринин дә тәсәррүфатларында хејли ат сахланылырды. Онлар јерли әһалидән фәргли оларағ атлардан әсәсән чөл ишләриндә, һабелә гошгу вәситәси кими истифада едирдиләр.

Дејилдији кими, XIX әсрдә Азәрбајҗандакы ат чинсләри ичәрисиндә ән чох шөһрәт газананлардан бири Гарабағ аты иди. Бу ат өз јүксәк кејфијјәт кәстәричиләриндә көрә тәмиз ганлы әрәб аты олан: көһләнлә бәрабәр тутулурду. Бу атларын харичи көркәмләриндә диғгәти чәлб едән хуәсијјәтләрдән ондан ибарәтдир ки, онларын башлары кичик, бурун пәрәләри еңли, көзләри бир гәдәр бөјүк олур, мөһкәм әзәлән бәдән гурулушуна маликдир. Назик дәри үзәриндә јерләшән гиса, нарынчы-ғызылы түкләрин һәр биринин учунда санки ғығылчым дәнәләри парлајыр. Гарабағ атынын јалы вә гујругу түнд шәбәлиды рәңкдә, дөш гәфәси еңли, ајағлары исә назик олур.

Тарихи-әтнографик әдәбијјатда Гарабағ чинсини бир чох типләри гејдә алынмышдыр. Булардан Мајмун (Хошбәхт), Тохмағ, Шаһмар, Гарны јыртыг, Әлјетмәз, Чейран, Солмаиуз вә с. кәстәрмәк олар. Бүтүн булар јерли шәрантә там уңулашан, јәһәр алтында өзүнү чох сәрбәст һис едән мүнәсиб миник атлары иди. Гарабағ атынын јорулмағ билмәјән сүр'әтли јериши вә диңкәр мүсбәт кејфијјәтләринә көрә нәһики Русияда, һабелә Польша, Инкиләтәр, Франса кими Авропа өлкәләриндә дә һавәскара муштәриләри варды. Гарабағ чинсини шөһрәти мугабилиндә, һәмнин чинсдән олан ајғырлар дөл мөгсәди илә атчылығ заводлары үчүн сатын алыныр вә бу јолла јерли ат чинсләри јахшылашдырылырды. XIX әсрин 90-чы илләриндә Азәрбајҗанда 213 баш сағғанлы Гарабағ аты мөвчуд идисә, артыг ингилабдан сонракы дөврләрдә демәк олар ки, бу чинси нәсли кәсилмишдә. 50-чи илләрдән е'тибарән Ағдамда атчылығ заводунун бәрпәси илә өләгәдр оларағ бу чинси јенидән артырылмасына гајғы кәстәрилмәјә башланды.

Азәрбајҗанда кениш шөһрәт газанмыш икинчи бир ат чинси Газах вә ја Дилбоз атларыдыр. Нисбәтән ири чүсәли, јарашығлы, чәлд һәзкәтли вә дөзүмлү олан бу чинс башлыча оларағ Газах гәзәсында јайылмышды. Кечән әсрин 90-чы илләриндә гәзанын јерли ат илхыларында 700 башдан чох Дилбоз ат варды. Бу атларын Гарабағ атларына мәхүс ғызылы парылтмсы јох иди. Һәм дә көзәдлјә көрә онлардан кери галырды. Лакин Дилбоз атлары өз дөзүмлүјүнә вә дағлы әразиләрдә чәсарәтли вә чевик алдымларына көрә Гарабағ чинсини керидә бурахырды. Мәлүматчыларын гејд етдији кими, Газахдакы Дилбазовлар нәслинин јетишдирилји бу чинс чәлд гачышылы вә әлверишли миник атлары иди.

Азәрбајҗанда јерли атлардан даһа бир чинс — Ширван аты да јетишдирилди. А. Мустафајевнин мәлүматына кө-

рә, Ширван аты өз эсәс көстөрничләринә көрә Гарабағ вә Дилбоз атларыннан керә галмырды. Бу чинс, онун јайыл-масы вә мәшәји бардақ чох аз миғдарла этнографик мате-риалда рәст кәлинир. Белә кұман етмәјә эсәс вар ки, бу ат јерли Ширван, Гарабағ вә Губа чинсларыннан төрәмәдир. Лакин бу төрәмә өз гурулушу вә јарашығына көрә эчдәд-ларыннан хәли дәрәчәдә сечилир. Бунлар сүр'әтли, даам-лы вә чевиқ олулар. Бу чүр ат чинсләриндән сүвари гошун һиссәләриндә истифадә едилди. 1891-чи илдә атчылыг үзрә кечирилән икничи Умумрусия сјаһиҗаалманын нәти-чәләринә көрә, јалныз Әрәш вә Көчјај гәзаларындаки ат илхыларында 500 башдан чох Ширван аты гәјдә алынмыш-ды. Бунлар миник атларынын бүтүн мүсбәт кејфијјәтләрини өзүндә чәмләшдиришти.

Азәрбајҗан ат чинсләри арасында Губа атларынын хү-суси јери вардыр. Бу атлар өз јорға јеришләри илә диқар ат чинсләриндән сечилирди. Бу хүсусијјәтнә көрә Губа ат-лары бүтүн Азәрбајҗанда јеканә ат чинси кими шөһрәт га-занмышды. Бу чинсә мәнсуб атлар Губа, Бакы, Дәрбәнд вә диқар гошу әразиләрдә јайылмышды. Јухарыда ады чәки-лән сјаһиҗаалманын нәтичәләринә көрә бүтүн Азәрбајҗан-да гәјдән кечирилән 37 ат илхысында 485 баш Губа јорға-сы мөвчуд иди. Губа атларынын мәшәји бардақ ону демәк олар ки, Азәрбајҗанын көркәмли атчылыг мүтәхәссисләрин-дән проф. Р. Соттарзәдәнин фикринчә, бу чинс јерли Азәр-бајҗан атларынын бир голуурду. Бу атларын чох раһат је-риши вардыр. Адам онун үстүндә санки динчәлир, јол кет-дијини һисс етмир. Адәтән шортдағ олмадығына көрә Губа атларыннан һәрби мөгәддәр үчүн истифадә олунаммыш-дыр. Миник үчүн чох әлверишли олан бу атлардан дағлыг вә дағәтәји әразиләрдә дејил, ән чох дүзән әразиләрдә ке-ниш истифадә олуурду.

Азәрбајҗан атлары һәмчинин рәнкләринә вә јериш гајда-ларына көрә дә бир-бириндән сечилирдиләр. Рәнк чалар-лары вә нишанлары онлары бир-бириндән фәргләндирән бәшләчә әләмәтдир. Атларын чинс кејфијјәтләринин мүә-јәнләшдирилмәсиндә онларын рәнк чаларларына бөјүк диғ-гәт јетирилирди. Гырмызы, гызылы, нарынчы, кәһәр, күрән вә көј рәнкли атлар јүксәк гижмәтләндирилирди. Бәзән га-ра, чил, ағ, сәмәнд, гонур рәнкли атлар да рәст кәлинирди. Мә'луматчыларла апарылан сөһбәтләрдән ајдын олур ки, Бакынын Гала кондиндә кечмишдә чох дөјәнәтли, күчлү, ағ рәнкли гошу атлары сахланшылды. Гочалдыгда бу атлар тәдричән өз рәнкләрини дәјишиб чилләширдиләр.

Атларын өзүнәмәхсус рәнк чаларлары илә јанашы, мүәј-

јән харичи нишанлары да олуурду. Белә нишанлар бир гајда оларағ онларын алынды, гарын наһијјәсиндә вә ајағларын-да мүшәһидә едиллирди. Бу чүр нишанлар ејни рәнкдә олан атлары бир-бириндән фәргләндиришмәјә имкан верирди. Гыр-мызы, боз, гара вә кәһәр атларын дал ајағларында адәтән ағ јерләр олур ки, бу чүр атлар «сәкил атлар» адланырды. Бу чүр ағ түкләр атын алынды олардыса, она «гашга ат», алындыан бурнунун үстүнә гәдәр узанырдыса, «мил гашга ат» дејәрдиләр.

Атын јериш гајдалары да мүхтәлиф олур. Тарихи-этно-график әдәбијјата көрә атлар јериш гајдаларына көрә бир нечә група бөлүнур. XIX әсрин 70-чи илләриндә мәшһур Азәрбајҗан алими Н. Б. Зәрдаби өз јериш гајдаларына көрә јерли атлары үч група ајырырды: алдым, дәрдиала вә јорға јериш. Алдым јериш ән сакит вә јаваш јеришдир. Бу заман ат һәр ајағыны нөвбә илә атыр вә нәтичәдә дөрдтақлы ар-дычлы һәрәкәт сәс есиндилир. Атларда ән чәлд вә сүр'әт-ли һәрәкәт үч тактлы дәрдиала вә ја шортдағ јериш һесаб олунуур. Јорға јериш исә лөһрәм јеришдә олдуғу кими ики тактлыдыр. Бурада ајағлар гоша вә паралел вәзјјәттә аты-лыр. Она көрә дә јорға јеришли атлар һәрәкәт заманы кәһ сола, кәһ да саға доғру ләнкәрләнир.

Этнографик мүшәһидәләр заманы атларын јашынын мү-әјјәнләшдирилмәси вә мүхтәлиф јаш дөврләриндә нечә ад-лар дашымасы мәсәләләринә дә диғгәт јетирилирди. Јаш дәјишкәнлијјинә мүвафиғ оларағ атлара чүрбәчүр адлар ве-рилир. Атын јени доғулулуш баласына гулул, ики јашына гәдәр дај вә ја дајчә, үч јашлы еркәјинә үркә, ејни јашлы дөјишинә исә гулан дејилирди. Хајадан мөһрүм едилмиш еркәк ат ахта, дөвлүк габилијјәтинә малик олан там јет-кинләшмиш еркәк ат исә ајғыр адланырды. Биринчи доғу-шдан сонра диши атлар мајдан дејилирди. Миник үчүн ја-рамајан јабылардан тәсәррүфат ишләриндә истифадә еди-лирди.

Хам атларын миник, јүк вә гошу үчүн өјрәдилмәси эт-нографик бахымдан чох марағлыдыр. Мүшәһидәләр кестә-рир ки, атлар үч јашдан башлајарағ минијә өјрәдилир. Бунун үчүн 10—12 метр узунлуғунда кечи гәзилиндән һө-рүдлүмш сичимин бир учунда илкәк дүзәдир вә ону кәмсил-атма јолу илә хам атын башына кечириб, ипин сәрбәст учун-дан дартырдылар. Дэртылмыш илкәк аты боғдуғундан, ат тәдричән мүғавимәтини дајандырдыр вә हुшуну итириб јы-чылырды. Сонра онун башына бурунтағлы нохта кечириб, бир нечә күн гарайлыг төвләјә салыр, ач вә сүсүз сәхләјыр-дылар. Бу мүддәт әрзиндә ат гүввәдән дүшдүјүндән ону рам

етмэк асан олурду. Бөзөн хам аты тутуб, онун белниэ ичнээ торпаг ва ја даш долдурулмуш ту в ја ири хурчун ашырдылар. Бу гајда илэ атын јүөниндөн тутуб, јорулуңчаја гөдөр кәздирдиләр. Бөзін һалларда исе, ону миниб шума салыр вә бурада өјрөдиләр. Јухарыда көстөрилән үсуллар бир нечө күн эрзинде төкрап едилдијиндән атлар төдирчеп миниж алышырдылар.

Азорбајчанда миник атларына бөјүк үстүңлүк вериләр вә онлар јүксөк гижмәтләндирилди. Төсадүфи дејил ки, миник атларыны чох асанлыгга мүөјөн едирдиләр. Халг ифадәсинде, аты «биринде бәслә, икисинде көзлә, үчүндө мин, дөрдүндө олду ат, олмады сат» — дејилдири. Башга бир халг мәселә исе атын јашла бағлы кејфијетини көстөрүр вә ону характеризе едир: «Биринде дајды, икисинде зајды, үчүндө итирәр, дөрдүндө јетирәр, бешинде битирәр.»

Ат өјрөдилдикдән сонра бир гајда оларга ону наллајырдылар. Азорбајчанда бу иш хусуси сөрничтәја, вордини малик калбәдиләр төрөфиндән һојата кеңирлидири. Ат налла-рынның ики әсас төвү тејдә алынмышдыр: ләпик вә ја бүтөв нал, бармаглы вә ја ајпара формалы нал. Кечән әсрдә биринчи ив нал даһа кеңиш јайылмышыды. Бу гөбилдән олан наллар атын ајагларыны даш-көсөкдән вә чыңгылдан јашы муһафизе едирди. Европа вә ја рус налы сајылан бармаглы нал исе Азорбајчанда әсәсән XIX әсрин икинчи јарысыдан јайылмага башламышыды.

Етнографик сәфөрләр заманы јашлы налбәндләрдән алдыгымыз мәлүматга көрә, гышда ләпик налын сүрүшмәсини гаршысына алмаг үчүн налы атын ајагларына «папаглы корә» адланан мухларда наллајырдылар. Аләтөн атын габаг вә дал ајаг наллари бир-бириндән фәргләнири. Миник атларына өксәр һалларда ләпик нал, гошгу вә јүк атларына исе бармаглы нал вурулурду. Мәлүматчыларын фикринчә метал наллардан истифада етмәздән габаг, налбәндләр мөһкәм ағач чинсләриндән дә нал һазырлајырдылар.

Налбәндиң әсас әмәк әлөтләрн чәкич, гәләм, калботин, јонагач вә дәһрә иди. Атлары налланмасының ики үсулу: диләмә вә чәрмых үсулу муһашидә олунмушдур. Биринчи үсулда наллама заманы, атын бир ајағыны көтүрүб дизиңин үстүнә гојан налбәнд, ону јонуб тәмизләјир вә ади гајдада наллајырды. Икинчи үсул заманы јерә басдырылмыш дөрд эдәд ағач дајаглардан ибарәт наллама дөзгөһиндән — чәрмыхдан истифада олунурду. Иш просеси заманы чәрмыхын јан тирләринә бәнд едилмиш гармаглара кеңирләдә дарты гајшымыдан истифада етмәклә аты јухары галдырыр вә ону

сөрбәст вәзијәттә олан ајагларыны асанлыгга јонуб тәмизләјир вә наллајырдылар.

Иш һејваиларының, хусусилә кәл, өкүз вә миник атларының ахталанмасының да бөјүк тәсәррүфат вә мәншәт әһәмијәти варды. Мәлүматчыларын фикринчә ахталанма һејваиларын иш габилитјетини јүксәлдир. Бу ишлә «ахтачы» адланан хусуси адамлар мөшгул олурдулар. Ахталанманың әзмә, бурма, даглама вә ганлама адланан сәмәрәли халг үсуллари олмушдур.

Атлары бир гајда оларга илхы вә төвлә шәрәтиндә сахлајырдылар. Илхы шәрәтиндә сахланан атлар 10—25 баш мајдан вә бир баш ајгыр олмагга гурулашдырылды. Онлар ачыг сәма алтында јашајыб инкишаф едилдиләр. Јалныз сојуга аз дөзүмлу олан вә алава јемә етијач һисс едән эәиф вә хостә атлар һөјабр — март ајлары мүддәтиндә төвләдә сахланылды. Атлары төвлә шәрәтиндә сахланмасы онлары сағлам вә күмрәһ инкишафыны тәмин едирди. Чохла мул-гара, нахыр вә давар сүрүлөрүнә, ат илхыларына малик олан ири саһибкарлар, атлар үчүн дә хусуси төвләләр тикирдиләр. Белә төвләләрин гаршысында һүндүр халхал вә ја чопәрә дүзәлдиләр. Төвләдә атлары гурулашдырыб, ајры-ајры аракәсмәләрдә сахлајырдылар. Төвләнин арха дивары бојунча, јердән 50—60 см һүндүрлүкдә ахур дүзәлдиб, ораја арпа-саман көкүрдүләр. Ахурун үстүндә дивардан ағач чаг асыр вә бураја гуру от вә јонча гојрудулар. Гышда төвлә тәмизләндикдән сонра, исти олсун дејә ораја көһнә, јанмыш пејин төкүрдүләр. Төвләдә ајгырлаја хусуси гуллуқ көстәрилдири. Бу ишлә тәчрүбәли мөһтәрләр мөшгул олурду. Дәләбөкәләм дөвүндә ајгырлар төвләдән чыхарылыб, мајданларла бирликдә өрүшә бурахыларды.

Азорбајчанда атчылыгын инкишафы ат ләвазиматына олан төләби дә артырмышыды. Бу ишлә хусуси сәнәткарлар — сәррачлар мөшгул олурду. Онлар әсәсән јүзән, јөһәр, мүхтәлиф өлчүлу гајшы вә дикәр әшјалар һазырлајырдылар. Јөһәрин ағач һиссәсини — галтагыны «галтагыч» адланан усталар дүзәдилдири. Јөһәрә лазым олан дәмјир һиссәләр исе — кәм, үзәнки, мүхтәлиф өлчүлу һалгалары дәмјирчиләрә сифариш веридиләр. XIX әсрдә Азорбајчанда әсәсән дөрд чүр јөһәр һазырланарды. Бунлардан ән чох јайылан чәркәзи јөһәр вә јәхүд мүсәлман јөһәри иди. Бундан башга газак, рус, никилс јөһәри дә ишләдрилиди. Јашлы сакинләрн вердији мәлүматга көрә газак вә рус јөһәрләрн Азорбајчанда XIX әсрин әввәлләриндән, инкилис јөһәри исе XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндән јайылмага башламышыды. Миник үчүн лазым олан ат ләвазиматы галтаг вә

жастыган, таптыр вэ гарыналты гајышларындан, үзэнки вэ синбабдандан ибарэт олан јөһөр сајышларды.

Ат дөвазиматынын эсас һиссаләриндөн бири олан јүзөн— бојундуруг, үзлүк, алынлык, бурунтаг гајышларындан, бир нечө һалга вэ көм дәмриндән ибарәтдир. Көм Азәрбајчанын Абишерон көндләриндә чөјзө, Ләнкәран бөлкәсиндә дөһнә, чөрлөкә, Көнчәбасарда чилөв вэ с. адлар алтында танышыр. Бә'зән јүзөнә, чәнәалты гајышы бурунтаг гајышы илә бирләшдирән вэ «ојган» адланан хуәуси бир гајыш да өләвә едиләр ки, бундан дәлисов, бөдөј атларыни минилмәсн заманы истифадә олунурду. Бу чүр јөһәрләрә ојганлы јүзөнләр дејилдирди. Ајагларыни үзәнки гајышына дәјиб сүртүнмәсинин гарнысыны азмаг үчүн, ашыланмыш көндөн нахшыш формада гычалты дүзәлдиб, јөһәрә бәнд едилләр.

Адәтән, сүвар ата минәркән ат гамчысындан истифадә едир. Гамчынын 50 см узунлуғунда олан дәстөк һиссәсини мөйкәм; ағач чиләләриндөн, әксәр һалларда исә чүјүр, чөјрәч вэ әлијин гөл сүмүјүндөн һазырлајыб, үзәринә сых мис мофтил сарыјырдылар. Гамчы үчүн узунлуғу бир м, ени 4—5 см олан көн парчасындан 8 оләд кешә чөкиб, онун учунда 6—8 см узунлуғунда шаллағ сахлајырдылар. Һәмнин 8 көшәни дөрд тинли вә ја дәирәни формада һөрүрдүләр. Шаллагла бирләкә гамчынын узунлуғу, дәстәјин узунлуғундан 8—10 см узун олурду. Дәстәјин учунда, гамчыны биләјә кечирмөк үчүн «голчаг» адланан назик илкәк дүзәлдирдиләр. Бөдәј атлары минәркән чох надир һалларда гамчыдан истифадә олунурду. Халғ арасында дејилән «јакшы ат өзүнә гамчы вурдурмаз» зәрб-мәсәли дә бурадан ирәли кәлир.

Атдан миниклә јанашы дағлыг әразиләрдә јүк вәситәси кими дә истифадә олунурду. Бунун үчүн әввәлчә атын белинә алыг-палан гојурдулар.

Атлардан ејин заманда јүк вә миник арабаларында гошгу вәситәси кими дә истифадә едилдирди. Онлары фәјтонлар, газзәләгләрә вә фургонлар, һабелә арабаларә да гошардылар.

Демәли, ат бир ев һейваны кими тарихән халгымызын чөнкәвәрликлә, чыдырла, чөвканла бағлы ојунларында, әјләнчәләрдә хуәуси рол ојнамышдыр. Ата-бабаларымыз әзиз гонагына, дост-танышына һөрмәт әләмәти олараг ат бағышламышлар. Тарихин әксәр дөврләриндә адлы-санлы һөкмдарларыни сарајларында атлар бахан, онларә гуллуғ едән, нечә-нечә мейтәрләрин сахланмасы бир фактдыр. Әсилзәдәләр, һөкмдарлар ова чыхаркән бир төвләдән јүзләрлә јөһәрләнмиш ат чыхарыларды. Бу һагда Азәрбајчанда олмуш

Орта эсә Авропа мұәллифләринин, сәјјаһларынын јол гејдләриндә, хатирәлариндә марағлы материалларә раст кәлир. Чох тәәссүф ки, һазырда атчылыг бир тәсәрруфат саһәси кими арадан чыхмышдыр.

ДӘВӘ ҺЕЈКӘЛДИР...

Јухарыда дедикләримиз тә гәдимдән Азәрбајчан торпангында ат кишиһәмәсинин, гојун-гузу мөләшмәсинин, дөвә нәрилтисинин һеч вәхт әскик олмадығыны тәсдиғ едир. Тәсәрруфатдакы ролуна, мәншәтдәки јеринә ујғун олараг гојуну гурбан, кечини шөјтан, чамшыи мәрчан, аты мурад, дөвәни һејкәл адландырыб ата-бабаларымыз. Гојунлу евләриниз, мәрчанлы обаларымыз һагғында сизләр әввәлки сәтирләрдә билдикләримиздән, ешитдикләримиздән сөз ачдығ. Инди дә халгымыз арасында һејкәл кими мә'лум олуб, варымыз, таваналығымызә сүбүт олан дөвәчилик тәсәрруфатындан, онунла бағлы адот-әһ'әнәләримиздән сөз ачмаг истәрдик. Аиләнин хошбахталији нәвә илә, вары-дөвләти исә дөвә илә өлчүлүб елимизлә, улусумузда. «Өвладда нәвә, дөвләтдә дөвә» дејиб улуларымыз.

Малдарлыг тәсәрруфатынын мүһүм бир саһәсини тәшкил едән дөвәчилијин Азәрбајчанда чох гәдимләрә кедән тарихи изләрни галмышдыр. Тарихимизин даш салнамасы сајылан Гобустан гајә тәсирләриндә дашларә һәкк едилмиш дөвә карванлары (155 №-ли даш абида) бурада дөвәчилијин гәдимлијини сүбүт етмәклә јанашы, һәмнин дөврләрдә Азәрбајчанда мөвчуд олан дөвә нөвләри, һабелә дөвәдән истифадә гајдалары бародә дә там тәсәвүр јарадыр. Азәрбајчанын хәритәсиндә бу күнадәк ишләдилән Лөкбатан, Дөвәчи, Лөк галасы, Сарван, Бығыр, Дөвә дамы вә бу кими јер адлары республикамызын әразисиндә дөвәчилијин чох гәдимдән јайылдығыны вә әһалинин мәншәтиндә мүһүм јер тутдуғуну көстәрән дәлилләрдир.

Антик дөвр мұәллифләриндән Клавди Елиан Азәрбајчан әразисинә дахил олаң Каспиана әјаләтиндән бәһс едәрәк, бурада јерли әһалинин чохлу дөвә сахладығыны вә әјанларыни дөвә јунундан тохунмуш јарашығлы палтарлар кејдијини хәбәр есир.

Тарихи этнографик әдәбијјатымызда мүһүм тәсәрруфат саһәләриндән бири олан дөвәчилијин этнографик арашдырылмасы һагғында муәјјән мә'луматлар вардыр. Етнографларымыздан Т. Бунјадов, Г. Чавадов, А. Мустафаев, Х. Фәлилов вә еләчә дә бу сәтирләрин мұәллифи Азәрбајчанда

дәвәчлијин этнографик бахымдан тәдгигинә анд мөгәләрләр јазмышлар. Мүәллиф јери кәлдикчә онлардан истифада етмиш вә мә'пан гидаланмышдыр.

Азәрбајчанда апарылан археоложи газынтылар заманы әдә сдилән дәвә сүмүкләри сүбүт едир ки, һәлә ерадан әввәд биринчи миңилликдә бурада тәсәрруфатда дәвәдан кениш истифада едилмишдир. Уәзиндә дәвә рәсмләри һәкк олунмуш әншлар исә бу дөврдә дәвәнин мүгәддәсләшдирилмәси, она парәстни едилмәси һаггында биздә тәсәввур јарадыр.

Тарихи мәнбәләр Азәрбајчанда дәвәнин һәм дә гәдим вә мүнасиб нәглијат вәситәси олмасына тәсдиг едир. Малдарлығын мүйһү саһәси кими халгмызын мәшһәтинә дахил олмуш дәвәчилик, сәјјар вә тәркәмә малдарлык формаларына ујғун олараг гојунчулуғла вәһдәтдә инкишаф етдирилмишдир. Башга сөзлә десек, малдарлык вә әсәсон гојунчулуғла мәшғул олан әһалинин һајат тәрзини — јайда јайлаға, гышда гышлаға көч етмәсинә мүвафиғ олараг дәвәчлијин инкишаф етдирилмәсинә бөјүк етиһај дулушуш вә бу саһәдә дәвә әсас јүкдәшынә вәситәси олмушдур.

Дәвә миң илләр әрзиндә јерли әһалинин әтә, сүдә вә тохучулуғ үчүн хаммала олан тәләбатыны өдәмәклә јанашы, һәм дә тичарәт әләгәләринин артмасына тәкан вермишдир. Азәрбајчанын дахили иғтисади әләгәләринин јарадылмасында, һабелә өлкәдә истеһсал олунан мәһсуларын харичә дашынамасында дәвә карванларынын, хүсусилә чарвадарларын чох бөјүк ролу олмушдур. Аилонин күзәрәни, иғтисади вәзјјәтти бир нөв дәвәдан асылы олдуғундан, өмрүнү чарвадарлығда кечирән бир адам, «нечәсэн?» суалына, «дәвәси өлмүш әрәб кими» чавабыны вермәклә, күзәрәнинын пис кечмәсинә ишарә едир.

Азәрбајчанда дәвәнин нәглијатда хүсуси рол ојнамасын тәкчә тарихи-этнографик материаллар дејил, һәм дә фолклор нүмунәләри тәсдиг едир. Белә нүмунәләрин бириндә дејилир ки, куја бир күн дәвәни тоја чағырырлар. Дәвә чаваб верир ки, мә'лум мәсәләдир—чаламаг, охумаг олимдан кәлмир, јәгин ја Нахчывана дуза, ја да Бақыја нефтә көндәрәчкәләр. Доғрудан да, XIX әсрдә истәр Бақы нефтинин вә истәрәсә да Абушеронун, Нахчыванын дузуну мәнз дәвә карванлары илә елдон-елә дашырдылар. Бу дөврдә Азәрбајчанын Мил, Муған, Ширван, Гарабаг бөлкәләриндә әсәсон дәвә карваны илә јүк дашыјан хүсуси адамлар мејдана чыхмышды. Халг арасында онлар «чарвадар» ады илә танынырды. Чарвадарлар елин-обанын јүкүнү дашымағла мәшғул олар вә бунула доланардылар. Онларын ишләмәк үчүн

кәчәси-күндүзү олмазды. Һәм дә чарвадарлык ишини һәр адам бачармазды. Бунун үчүн хүсуси сәриштә тәләб олуварду. Белә ки, бурада бачары, јоллара бәләдлик, јүк һејванларына мүнасибәт вә с. чәһәтләр нәзәрә алынырды. Халг арасында дејилдији кими, һәр дәрәдә бир ат вә ја дәвә өлдүрмәсон чарвадар олмазан. Демәли, чарвадарлык XIX әсрдә Азәрбајчанда хүсуси бир пешә сајыларды ки, онун да һәр бөлкәдә адыл-санлы нүмајәндәләри оларды. Белә ки, дәвәчиликдә зәнкүн ән'әнәләри олан Гобустанда вә Ширванда-Һәмјә, Чәбирли, Наваһы, Әрәбгәдим, Әрәбшаһверди, Шихзајырлы, Мәрәзә, Гарачузлу, Сејидләр вә башга көндәрин әһалиси башлыча олараг чарвадарлығла мәшғул оларды. Умумијјәтлә, Зағрағзјаја дәмир јолунун чәкилишинә гәдәр (1883) Азәрбајчан гәзалары арасында, һабелә харичә өлкәләрдә иғтисади әләгәләрин тә'мин едилмәсиндә чарвадарлығын мүстәсна ролу олмушдур ки, бурада да дәвәнин јери хүсуси олараг көзә чарпыр. Чүнки дәвә сусулуға давамлы олмағла, даһа чох јүккөтүрмә габилитәтинә маликдир.

Этнографик материаллар Азәрбајчанда нәр, маја, лөк, әрвана, бугур вә балхы адландырылан дәвә нөвләринин олдуғуну тәсдиг едир. Нәр, лөк, балхы вә бугур еркәк, әрвана, маја, пәсәрәк-маја, һача-маја исә диши дәвәләрин адларыдыр.

Азәрбајчанда јайылан дәвәләр күвәнинә көрә тәк күвәнли вә гоша күвәнли олмағла ики група ајрылыр. Тәк күвәнли дәвәләрин илкин вәтәни Орта Асија (Түркмәнистан) әразиси олмушдур. Гоша күвәнли дәвәләрин еркәжинә һача нәр вә ја бугур, дишисинә исә һача маја дејирләр. Тәк күвәнли нәр вә ја бугурун һача маја илә чүтләшмәсиндән, әксәр һалларда, тәк күвәнли чинс әмәлә кәлир. Тәк һөркүчлү дәвәләрин дишиләринә бүтвә маја вә ја чар-чар маја, һабелә әрвана да дејилир. Түркдилли халғларда тәк һөркүчлү дәвәләрә бәсәрәк (пәсәрәк) дәвә дә дејилир. «Бәсәрәк» сөзү чинс вә ја нөв мән'асында ишләдилмәјиб, алчаг бојлу, ләкин чох күчлү, дәнјәтәли дәвәләрә верилән бир адыр. Халг арасында јайылмыш «нәр чәкмәјән јүкү бәсәрәк чәкәр» зәрб-мәсәли да һеч шүбһәсиз буна ишарәдир.

Јашына көрә халг арасында дәвәјә мүхтәлиф адлар верилмишдир. Дәвәнин јашы дишләринә көрә мұәјјәнләшдириллир. Адәтән беш јаша гәдәр олан дәвәнин 22 сүд диши олур. Сүд дишләринә кешәк дишләри дә дејилир. Бир јашдан сонра дәвәләрин јашы ардычыл олараг бир түк, ики түк, үч түк вә с. шәкилдә һесабланыр. Бу, көрүнүр, һәр ил дәвәнин түкүнү төкмәси илә әләгәдардыр. Алты ајлыг дәвә

баласына көшөк, бир жаша гэдэринэ исэ дајлај дејиллр. Башга көвшөјөн һејванлардан фәрғли олараг, дөвөннн үст чәнәсиндә 6 диши олур. 5 јашы тамам оланда алт чәнәдөн ики әдәд сүд диши дүшүр вә онлары даими дишләр әвәз едир. 6 јашында даһа ики сүд диши, 7 јашында исә галан бүтүн сүд дишләри төкүлүр вә диши дишләрлә әвәз олунур. Даһа сонра азы дишләри чыхыр.

Дөвәләрин һөврә кәлмә дөврү әсәсән табии-чоғрафи шәраитдән, мүһәсиб иглим вахтындян асылдыр. Азәрбајчан шәраити үчүн дөвәләрин чүгләшмә дөврү декабр—феврал ајларына тәсадүф едир. Бүтүн ил әрзиндә чүгләшмә габилјјәтинә малик олсалар да, еркәк дөвәләрин мүјәјјән гызма дөврү олур. Гызма дөврүндә дөвәләр чоқ тәһлүкәли олдуғундан, онлары нәзәрәтсиз бурмахмак олмас. Дөвөннн боғазлыг дөврү илдән артыг чәкир. Боғазлыг мүддәти тәк күвәнли дөвәләрдә 390, гоша күвәнли дөвәләрдә исә 400—410 күнә чатыр. Дөвәләр әдәтән 5—7 јашындан чүгләшмәјә башлајырлар. Онларын јеткинләшмә, јәни чинси гызма дөврү исә 7 јашындан сонра башлајыр. Бу јаш дөврүндән әвәл чүгләшмә баш пәрирсә буна бич вә ја «чаггал мәсти» дејирләр. Доғуш заманы, диқәр ев һејванларындан фәрғли олараг, 35—40 кг ағырлыгында олан көшәкләри ана дөвә јалајыб гурутмур. Дөвә саһибн доғулмуш көшәји силиб тәмизләјир вә ону анасынын әмчәјинә јахынлашдырыб әмиздирир.

Көшәкләр әдәтән дишсиз доғулулрлар; ләкин әллә јохладыгда алт чәнәсиндә 6 әдәд касичи диш ајдын сечилир. Артыг 3—4 һәфтәлијиндә дөвә көшәкләри, габаг ајағларыны гатлајыб, дишләри илә от гопармаға башлајырлар. Бу дөврлә онларын ајағлары узун, бојуну гыса олдуғундан ағызлары алчаг отлара чатыыр. Икн ајлыгындан башлајаргә көшәкләрә отла арпа унунун гарышыгындан дүзәлдилмиш навала дедиздирилир. Шахта вурмамасы үчүн сојоғ һавада јени доғулмуш көшәкләри чүлләјырлар. Јахшы гуллуғ едилмиш алты ајлыг көшәјин дири чәкиси 160—170 кг-а чатыр. 3—4 јашлы дөвәләрин чәкиси исә 800 кг-а гәдәр олур.

Дөвә 40 јашадәк өмүр сүрүр. Онлар 5—25 јашларында јүксәк сәвијјәли иш габилјјәтинә малик олурлар.

Хам дөвәләрин рам едилиб, јүк вә карвана алышдырылмасы этнографик бахымдан марағлыдыр. Бу мөгсадлә илк нөвбәдә хам дөвөннн башына «гарачы» адланан бурунтаг кечирмәк лазым кәлир. Бу иш әдәтән сәриштәли адамларда һөврә едилорди. Гарачы елә бир гурулушда дүзәлдиллирди ки, дөвә надинчлик етдикдә, ону чәкиб дөвөнн сакитләшдирмәк мүмкүн олсун. Сонра гарачы илә дөвөнн једәкдә кәзди-

рәр, чуллајыб тәдричән алыға, јүкә, јатыб-галхмаға өјрәдәрдиләр. Дөвөнн карвана гошмаг үчүн, әввәлчә онун белинә чаһаз вә ја навар гојулар вә тәдричән јүкә алышдырыларды. Илк дөврләрдә она аз мигдарда, тәхминән 3—4 пуд ағырлыгында јүк вуруб, ики өјрәдилмиш дөвөннн арасында карвана гошардылар.

Азәрбајчанда гәдим вахтлардан дөвә нәглијјәтинә бөјүк үстүлүк верилмишдир. Јерли шәраитдән асылы оларг карванда дөвәләр бир нечә гатара ајрылырды. Пәр бир гатарда 10-дан 20-јә гәдәр дөвә ола биләрди. Карваннн үмуми рәһбәрлији карванбашынын вә ја сарваннн ихтијарында олду. Гатара вә ја карвана чавабдәк олан шәхс бүтүн јол бојунча атла, садә, јүкә бахан дөвәчиләр исә пијада һәрәкәт едирдиләр.

Бир гәјда олараг гатарын әввәлине вә ахырына күчлү, дөзүмлү вә чевик дөвәләр гошулурду. Онлар әслиндә карваннн һәрәкәтинн тәнзим едирдиләр. Гатардакы биринчи дөвә нәр вә ја буғур хусуси бир зөвлә бәзәдиләрди. Онун башына, бојнуна, ајағларына вә синәсинә гыз-кәлиләримиз тәрәфиндән тохунмуш әлван бәзәкләр, мисдән вә күмүшдән дүзәлдилмиш арпа-зынғыровлар бәнд едиләрди. Белә зынғыровлар һәм гатарын әввәлиндәкә «пешәнч» адланан дөвөннн вә һәм дә «дибдар» адланан ахырынчы дөвөннн бојундан асыларды. Бу чүр зынғыровлар јерли мискәрләр тәрәфиндән һазырланарды. Зынғыровлар карванда бир нөв сигнал ролуну ојнајарды. Узун мүддәт кечәләр јол кедән карванларын зынғыров сәси јатыб карвандан керн галмыш адамлар үчүн бир нөв бәләдчи ролуну ојнајарды.

Дөвөннн алыгланмасы вә јүкләнмәси заманы мүхтәлиф лөвәзиматдан истифадә олунурду. Онун тәк вә гоша һөркүчлү олмасындан асылы олараг алығлар да икн нөвә ајрылыыр. Јерли әһали бу мүхтәлифлијни нәзәрә алараг дөвә алығларыны чаһазлы вә чаһазсыз олмагла дүзәлдиб истифадә етмишдир. Чаһазсыз алыгдан истифадә едәркән арган вә ја гапан адланан әләвә бир һиссә тәләб олунур. Гапан дәсти ичәрисинә лығ вә ја күләш долдурулмуш кечә бүк-мәсиндән — гәлибдән, бир чүт сырныма палан тајындан, чүл вә өркәнән ибарәт олурду. Гапанн ени 40—50 см. узунлуғу исә тәхминән 1,5 м-ә чатыр ки, буну һөркүчләрнн әтрафна доламаг мүмкүн олсун.

Бир һөркүчлү дөвәләрин үккләнмәсиндә чаһазлы алыгдан истифадә олунурду. О, нисбәтән мүрәккәб гурулуша маликдир. Чаһазлы алығнн чул, палан, чаһаз, чаһазусту өртүк, далбәнд вә өркән кими ајры-ајры һиссәләри вардыр. Чаһа-

дын өзү хэтэб, басачаг вэ топ адланан нисесэлэрдэн ибарэт-дир.

Тэккүвөнли дөвөнн алыглажаркэн, эввэлчэ долагачы кү-вөннн этрафына долайыб, онун учларыны бир-биринэ багла-жырлар. Сопра онун үстүндөн палан тайларыны гојуб, дал-бэнд вэ ја шөтүклэ сарыжырлар. Далбэнд дөвөннн сипсөн-дөн кемчкэлэ, бојнуун архасында чаргызлаандырылыб, күвөннн арха нисесиндэ учлары бир-биринэ багланылырды. Бу јолла јүкүн ирәли-керн сүрүшмөсөннн гаршысы алы-шарды. Буидан сопра паланн үстүндөн чаһаз гојулурду.

Дөвөнн алыгламаг вэ чаһазы боркитмөк үчүн өләвэ ола-раг шөтүк, үшүл вэ өркөндөн истифадэ олунур. Дөвөнн јед-көлмөк үчүн, онун башына кәлләлик, бурнутаг, бир чүт һалга, бир чүт гармаг вэ хырда эңчирдөн ибарэт олан ов-сар кеңирилердн. Далбэндэ б'эзи зоналарда дөшлүк вэ ја сипсөбнд дә дејилдир. Дөвө чулуун, күлбәнднн, гапанын ү-түндэ мүхтәлиф тәбнэт тәсвирләрн, һейван фигурлары, на-һышлар вэ бозәкләр тохунарды. Гапанын даһа көзәл, кө-рүм-лү олмасы үчүн, онун этәккләрнн әл-әлван саплардан дүзәлдилмнн саллама гоһазлар дүзәрдиләр. Үзәриндә эң-кин тәбнэт тәсвирләрн олан белә гапанлардан әсәсән узәг өлкөләрә сөһрөләр заманы истифадэ едиләр вэ ел-оба онун тамашасына дуарды¹. Бу бозәкләр һәм дә гыз-кәлинләрн-мизн нәјә гәдир олдуларыны нүмајиш етдирмөк мөгсәдн-ни күдүрдү. Карваның әввәлиндә кәдән бу чүр бәзәлдилмиш нәрләрә чох вахт јүк нурулмаз вэ баһыш үчүн нәзәрдә ту-туларды. Фәкләр материалларында дејилдији кимн:

Әзиннәм, бир ата,
Бир огулду, бир ата,
Сөксән дөвә, јүз гатыр
Јүкәлибдир бир ата.

Јахын вахтларә гәдәр елат вэ тәрәкәмә тәсәрруфаты илә мөшгүл олаң әһали ичәрисиндә кәлин көчүрүлән гызларә баһгә өз шәјалары илә јанашы дөвә бозәкләрннн дә че-һиз кимн верилмәсән әдәтн гөрүнүб сахланмышдыр ки, бу дә бәләвәситә дөвөннн мөшгәтдәки ролу илә әләгәдардыр.

Дөвә чох күчлү һейван олдуғундан онларын јүк көтүрмә габилдјјәтләрн дә јүксәк олду. Нәр вэ мајанын нәр бирн 20—25 пуд јүк көтүрә билдир. Дөвә узун мүддәт ачыгә вэ сусеүзүгә давам кәтирир. О, ач галдыгә белиндәки һөркүчү һесабына гидаланыр. Сусуз кечинмәсөннн сәбәби исә тәр-кибиндә 80 фәиз сү олан биткиләрлә гидаланмасыдыр.

¹ А. Мустафајев, Г. Чаваода. Гобустанда дөвәчилийнн этнографик тәдқиқна дәир. АЕМ, V бурәхилмиш, Баки, 1985, сәһ. 72.

Әсрләр бојунча мүһүн нәглијјат вәситәси олмағдан баш-га, дөвөннн јунундан, сүдүндн вэ әтиндән гидә мәнсеулу кимн, һабелә, халг тәбабәтиндә бир дава-дәрман кимн и-стифадэ едилмишдир. Тәсәрруфатда дөвөннн сахланмасы чох сәрфәлидир. Онун фәјдәсы чәкилән хөрчдән чох-чох јүксәк олурду. Бол әти, сүдү вэ јуну дикәр ев һейванларына нисбә-тән даһа јүксәк газанч верир. Дөвөнн дирч чәкисиннн 50—60 фәиз халис әт чыхарыны тәшкил едир. Ән әзиз вә һөр-мәтли гонаға дөвә кәсмәк елат әһали арасында бир әдәт һалыны алмышды. Илдн дә Абшерон кәндләриндә гурбан-лыг дөвөннн әтиндән һазырланмыш гутаб ән ләзиз јәмәк-ләрдән һесаб олунур. Дөвә әтиннн јүксәк кејфијјәтләрн-дән бири дә онун јумшаг вә ширин олмасындән ибарәтдир. Дөвә әтиндән Абшерон кәнд әһалисиннн мөтбәхиндә гутаб-ла јанашы, күфтә вә лүлә-кабаб дә һазырланарды.

Халг тәбабәтиндә исә дөвөннн сүдүндн вэ јунундан ке-һинн истифадч олунмушлар. Сүд мәнсеулдарлыгына көрә дөвә гарамалдан јүксәкдә дурур. Мәсәлән, биркүвәнли әрванә чинсли сағмал дөвә бир сағым мүддәтиндә беш мин литрә гәдәр сүд верир. Лакин ики һөркүчлү дөвөннн сүдвермә габилдјјәти бир гәдәр ашағыдыр. Дөвә сүдүнчү мүәличә әһәмјјәтинн халг тәбабәтиндә јүксәк гүјмәтләндириләр. Ондан көј өскүрәк, боғаз агрысы, вәрәм вә мәдә-бағырсаг хәстәликлариннн мүәличәси заманы әвәсиз бир дәрман вә-ситәси кимн истифадэ едилдир. Орта Әсијадә, Крымда вә бир сыра дикәр рекионларда дөвә сүдү көшкләрдә бир мү-әличә вәситәси кимн сатылар.

Дөвөнн јунундан мөшгәтдә даһа кениш истифадә еди-лирди. Ики һөркүчлү дөвәләр гырхым заманы 15—16 кг-а гәдәр јун верир. Бир һөркүчлү дөвәләрнн јуну өз кејфијјә-тинә көрә даһа јүксәк гүјмәтләндирилдири. Дөвә јуну өз кејфијјәтинә көрә дүнја базарында һәмншә шөһрәт газан-мышдыр. Тохучу сәнәткарларымыз кәзәл вә јарашыглы пал-тарлары, башлыглары, вәзнәли чухаларә һәмншә дөвә јун-ундан һазырламаға чалышардылар.

Дөвәләр бир гәјдә олараг апрел—мај ајларында өз түк-ләрннн дејишир, көһнә түкләрнн алтындән јени түкләр чы-хыр вә беләликлә, көһнә јун лајлары өз-өзүнә төкүлүр. Бу дөврә дөвәләрнн јунатам дөврү дејилдир. Бу заман дөвә са-һибләрн дөвәләрнн гырхымыны тәшкил едилрләр. Дөвә јун-ундан халг тәбабәтиндә мүхтәлиф хәстәликларнн мүәли-чәси заманы түркочәрә кимн истифадә едилмишдир. Чох вахт әсмәчәси олан горхмуш ушағларын мүәличәси заманы дөвә түкүнү јандырыб, онун түстүсүнү хәстәләрнн буриуна тутар вә түстү илә нәфәс алдырардылар. Пәлтәк вә руһи

чәһәтчә шикәст олан ушагларын мұаличәси үчүн дәвә түкүнү дуанын ичәһрисинә гојуб, онларын палтарларына тиккәрдиләр. Туркочарчәһиләр мәсләһәт көрүрләр ки, бел вә баш ағрысыны кәсмәк үчүн, һәмнин јерлары дәвә јунундан тохунмуш парча вә ја шалла сарымаг лазымдыр. Ганахманы дајандырмаг үчүн дәвә түкүнү јайдырыб, онун күлүнү јаранын ағзына гојурдулар. Дәвәнин илји вә күвәнинин ији дә гувәтлин тәһир күчүнә малик халг мұаличә васитәләр һесаб олунар.

Бүтүн бунларла јанаши, дәвә дәриси нағара, гавал кими мусиги әләтләринин һазырланмасында әвәзсиз хаммал олуб, јүксәк гәјмәтләндирилмишдир. Сәнәткарларын дедијинә көрә, дәвә дәриси һәм мөһкәмлијинә, һәм дә хүсуси сәс јаратмасына көрә башга дәриләрдән фәргләнир.

Өмрүнү дәвәчиликдә кечирән јашлы мә'луматчыларын фикринчә, тәрәкәмә малдар әһалинин дирәј сајылан дәвә, чох да бөјүк гуяллуғ тәләб етмәјиб, сон дәрәчә тамизкарлығы илә сечилди. Дәвә баласыны чох истәјин вә ону һамишә өзү илә кәздирән бир һейвандыр. О, өз баласына да тамиз јердә јатыб-дурмағы, тәмиз јердән су ичмәји өјрәдир. Дејиләнә көрә, дәвә бирчә дәфә натомиз јердә јатарса, она хәстәлик дүшәр. Бир дә дејирләр ки, дәвә әкиз доғмаз. Дәвәсән әкиз доған тәрәкәмә, һәмнин јери уғурсуз сајыб, ораны тәһчилн тәрк едәрди.

Дәвә мәһсулларынын мұаличә васитәси кими мұһүм ролу илә јанаши онун тәсәррүфат-нәглијат әһәмийјәтини јүксәк ги, мәтләндирән халгымыз дәвәдә нә исе бир фөвгәл-тәһбиллик, мугәддәслик дјууму һисс етмиш вә ону һейкәлләндирмишдир.

Дәвәнин мугәддәсләшдирилмәсиндә, онларын инсана гаршы мұәјјән мұнасибәт һиссәләринин олмасы, сәмимлији, мейрибанлығы, етибарлығығы, һабелә әксинә, чох киңлијли, башга сөзлә, јүксәк һисси габилјјәти мұһүм рол ојнамышдыр. Дејилдијинә көрә дәвә өзүнүн бир сәһв һәрәкәти заманы олдуғча пешманчылығы һисси кечирир, өлмүш саһиби үчүн көз јашлары ахыдыр. Х. Хәлиловун мә'лума-тына көрә, дәвәнин вурдуғда, һабелә она гаршы һәр һансы бир кобудлуға јөл вердикдә о, һәмнишә бунун әвәзини чылмаға фүрсәт ахтарыр вә мәғәм дүшүкдә буну чох усталыгла јеринә јетирир. Дәвә бүтүн өмрү боју пислијә гаршы иштигам һисси илә јашајыр. Бир адам һаггында сөһбәт дүшәндә онун хәсијјәтини дәвәјә бәзәдиб дејирләр ки, «фи-ланкәс дәвә кими киңлидир». Әксинә, дәвәләрин һәссаслығы инсана сәләгәти, мейрибанлығы да јүксәк сәвијјәдәдир. О һеч вахт саһибини тәрк етмир, онун севинчи илә шадланыр,

кәдәринә инсан кими көз јашы ахыдыр. Евдә, әнләдә бир бәдбәхтлик баш верәндә дәвә буну һамыдан тез һисс едәрәк, отлагдән бирбаш обажә-шенлијә гачыб кәлир вә саһибинин дәрдинә бу јолла шәрәик олдуғуну билдирир.

XIX әсрдә Азәрбајҹанда тәсәррүфат вә мәншәт әһәмий-јәтинә көрә дәвәләрин сајы арзы-арзы гәзаларда кифәјәт гәдәр артмышды. Академик Ә. Сумбатзадәнин һесабла-ларына көрә, XIX әсрин 30-чу илләриндә Ширван вә Нах-чыван әјаләтләриндә, һабелә Ләнкәран бөлҹәсиндә 1220 баш дәвә вардыса, 50-чи илләрин ахырларында онларын сајы артарга 11532 баш чатмышды. Бу артым әсрин сон-ракы илләриндә дә нәзәрә чарпыр. Белә ки, 1867-чи илдә Бақы губернијасында дәвәләрин сајы 12668 баш, 1899-чу илдә исе 12666 баш олмушды. XIX әсрин ахырларында За-гафгазија дәмир јолунуң чәкиллишиндән сонра, дәвәчилијин, хүсусилә чарвадарлығын итгисиндә әһәмийјәти азалыр вә бунлар јалныз гојунчулуғ тәсәррүфатында өз әвәкли апа-рычы мөвҹејини горууб сахлајыр. И. Кәлукинин вердији мә'лумата көрә, 1926-чы илдә Азәрбајҹанда чәми 4500 баш дәвә галмышды ки, бунларын да 4195 башы әсәсән Шамахы гозасынын 8 кандинин пажына дүшүрдү. Бу, о демәкдир ки, XX әсрин әвәлләриндә дә Шамахы гозасы Азәрбајҹанда дәвәчилик тәсәррүфатынын әсәс мәркәзи олараг галырды.

Дәвәчиликдә бағлы кәтирдимијиз тарихи-етнографик материаллар халгымызын бу сәһдә зәнкин ә'нәцләрә ма-лик олмасыны көстәрир. Дәвәчилијин мәншәтимиздә мұһүм рол ојнамасыны тәсдиг едән амилләрдән бири дә топономик вә фольклор материалларыдыр. Азәрбајҹан әразисиндә дәвә илә бағлы нечә-нечә топонимларын мөвчудлуғу бу фикримизи сүбүт едир. Дилимиздә бу күй дә әзбәр олан «дәвәчи илә дост оланын дарвазасы кен кәрәк», «өвләдла новә, дөвләт-дә дәвә», «дәвәјә дедиләр бојун узундур, деди узағы көзлә-јирәм» кими зәрб-мәсәлләр фикримизи тәсдигләјир.

ҺЕЈВАН ХӘСТӘЛИКЛӘРИНИН ХАЛГ ТӘБАБӘТИ ИЛӘ МҰАЛИЧӘСИ

Елми чәһәтдән әсәсләндирилмиш ветеринарија хидмә-тинин мөвчуд олмамасы үзүндүн ингилабәгәдәрки Азәрбајҹан-да гарамал, давар, ат, дәвә вә умумийјәтлә бүтүн һейван новлары мұхтәлиф хәстәликләрә тутулурад. Одур ки, емпи-рик билликләрә әсәсләнән халг мұаличә үсуллары малдар-лығы тәсәррүфатларында кениш миғјасдә тәтбиғ олунар вә бу јолла онларча хәстәлијин гаршысы мұвәффәҹијәтлә алы-

нырды. Даварын мүаличәсиндә бу сәһәдә хуәси сәриштәси олан пәшәкар халг бајтарлары бөјүк рол ойнајырды.

Һејван хәстәликләринин халг үсуллары илә мүаличәси һағында этнографик әдәбијатда илк мәлумата мәрһум археолог вә этнограф И. Чофәрәддини мәгаләсиндә раст кәлирик. О, бир сыра мәрәзләрин мүаличәсиндән бәһс етмишсә дә, үмуми Азәрбајҗан миҗрасында бу мәсәлә һәлә там өјрәнилмәмишдир. Бу исе хуәси тәдигат тәләб едир. Һәр шейдән әввәл, бу сәһәдә Азәрбајҗанын бүтүн этнографик бөлкәләри үзрә чөл материалларынын топланылыб үмумиләшдирилмәси тәләб олунур. Этнографик материаллар кестәрир ки, халг бајтар һәкимләри та гәдим заманлардан бәри, ғыздырма, дабаг, далаг, чәр, көп, јелинсов, готур, сыныг, чәрәлтмә, санчы вә бу кими мал хәстәликләринин мүаличәсин илә мүнчәтәзм мәшғул олмушлар. Бу хәстәликләрин һәр бирини спесифик әләмәтләрини өлчүб-бичән халг һәкимләри онлары ата-баба үсуллары илә, ән'әнәви шәкилдә мүаличә едирдиләр. Бу да марағлыдыр ки, бир чох халг мүаличә үсуллары бу күнә гәләр өз әләмијјәтин итирмәмиш вә мүасир малдарлыг тәсәррүфатларында мүвәффеҗијәтлә тәтбиғ олунмағадыр.

Халг арасында һәр бир мал хәстәлијини тәрәнмәси сәбәби бәлли олдуғу кими, ветеринарлар бу хәстәликләрин мүаличә үсулларына да јашы бәләддирләр. Бу сәһәдә елин-обанын макија характерли тасөввүрләр дә аз рол ойнамамышдыр. Белә ки, бир чох хәстәликләрин мүаличәсиндә мүхтәләф биткиләрдән, дашлардан, әшјалардан истифадә едиләрди. Мәсәлән, гојунларда баш вермиш чичәк хәстәлијини вә ја агчијәр сәтәлчәмини «чичәк дашы», јахуд «өфкә дашы» әдланан мүгәддәс дашла мүаличә едәрдиләр. Чобанларын фикринчә, өфкә дашы куја туфанлы бир һавада кәјдән дүшүшүдүр. Үзәриндә гара рәнкли кичик габарчығлары олан бөз-һөвәји рәнкли бу даш гара рәнкли хәстә чијәрләри хатырладырды. Бу дашла хырда бунуәзү һејванлар ашағыдакы кими мүаличә олунурду: өфкә дашыны бир һәфтә әди сујун ичәрисиндә сахлајыр, сонра һөмин сују һејваның үстүнә чиләјирдиләр. Бундан әләвә өфкә хәстәлијиниң мүаличәси үчүн гојуну вә ја гуәзуну күздән чыхарыб, ачығ һавада сахлар, март—апрел ајларында сәһәр тездән хәстә һејванлары говардылар. Бу һалда гуәзү чијәрләринә тәзә һавә долдуруп, өскүрүр вә бәдәниндәки мәрәзи чыхарырды.

Малдарлығда ән кениш јайылмыш хәстәликләрдән бири дә дабаг хәстәлијидир. Бу хәстәлик чох зијанверичи вә ејни заманда јолухучу хәстәликдир. Адәтән һејванлар ағзындан,

ајағындан вә бә'зән јелининдән дә дабаг хәстәлијинә тутулдулар. Бу хәстәлик сојур вә һөмишлик вахтларда баш вердијиндән, һејванларын мүаличәси үчүн, онлары гуру, тозлу јерләрә кечирир, дырнағларынын арасыны тәмизләјиб, нефт вә нафталанла јағлајырдылар. Ағзындан дабаг өлмүш һејвана бир јајда олараг туршу мәһлулу ичирдир вә ја белә мәһлулла онларын ағзыны тез-тез јујуб тәмизләјирдиләр. Чох вахт бу хәстәлији зәј вә кәтан јағы гарышығы илә дә мүаличә едирдиләр. Бә'зән бу мәсәдлә макик үсула да әл атырдылар. Белә ки, бир-ики дул гадыны тәрсинә улаға миндирәдиләр. Онлар бир әллә улағын гујругундан, о бири әллә табаг тутардылар. Гадынлар бу вәзијәтдә ахшам өрүшән гајыдан нахырын вә ја сүрүнүн габығына чыхар вә «табаг кәлди, дабаг гач» дејәрәк, табагы дөјчәләјәрдиләр.

Дәличә, јахуд кичкичә хәстәлији дә гојунчулудға ән чох јайылмыш хәстәликлардан иди. Бу хәстәлијин башлыча әләмәти, һејваның башыны ашағы салыб, дајандығы јердә дөрд ајаг үстә фырланмасы иди. Бу хәстәлијин мүаличәси үчүн гојунун ја алны дағланыр вә јахуд көзүнүн алтындан ган алынырды.

Готур хәстәлији дә јолухучу олмағла ән чох кечиләрдә мүшәһидә олунурду. Кечиләр готур олмуш бәдәнини ағача, даша, јерә сүртүр вә бу јолла гашынманын гарышысыны алмаға чалышырды. Готурун мүаличәси заманы барыты тәзәннәк јағына гатыб, ону һејваның готур һиссәсинә сүртүр вә бир мүддәг кәлкәдә сахлајырдылар. Кәчәбасарда готуру нафталан нефти сүртмәклә, Гарабағда исе тәнбәки сујунда чимиздирмәклә мүаличә едирдиләр.

Җырхым просесиндә гојунлар тез-тез ғырхлыға дүшүб јараланырды. Сәриштәсиң адамлар бә'зән һејваның дәрсинин бир һиссәсини јунла бирликдә кәсирдиләр. Чобанлар јаранын мүаличәси үчүн, әввәлчә ону јујуб тәмизләјир вә ораја әһнәк гарышдырлымыш кәјдәш мәһлулу төкүрдүләр. Бу бир нечә дәфә тәкрар олунудға гојунун јарасы сағалырды. Әкс тәғдирдә јараја гурду дүшәр вә бу да нәтичәдә гојунуң өлүмүнә сәбәб оларды.

Тәчрүбә кестәрир ки, гојун шәһли јазоту илә гидаландығда вә јахуд сојулғандығда, онун гарны ачылыр вә хәстәлијә тутулур. Бунун гарышысы алмаг үчүн ғырмызы бојаны әзир, ону дуз вә зәј мәһлулу илә гарышдырыб, гојуна ичирдирдиләр. Бу јолла хәстәлик мүаличә олунурду.

Батағлыг, ахмаз вә чиркли суларда суварылан һејванларын чијәриндә әксәр һалларда кәпәнәк гурду дејилән гурдлар эмәлә кәлирди. Гојунун тез-тез өскүрмәси бу хәстәли-

жин башлыча эламетин һесабы олунурду. Экинчиликлә мәшгул олан отураг малдарлар, чохиллик тәчрүбә эсасланараг, һејванда бу хәстәлијин эмәлә кәлмәсәи үчүн, сүрүнү көв-шәликлә отарардылар. Дејирләр ки, сүнбүл, күләш јејән һејванын чијәриндә һеч вәхт гурд олмас.

Гојунларын һәм, суһаг јерләрдә сахлапмасы заманы баш вәсрән хәстәликләрдән бири дә «чәноалты» адланар. Бу хәс-гәлијә тутулан гојунун боғазы алтдан шиишр. Хәстәлији, демәк олар ки, халг үсулу илә мүләһчә эмәк мүмкүн ол-мурду. Гојунчулуда «бәнд» адланан бир хәстәлик дә мү-шәһидә олунмушур. Бу, әслиндә јел хәстәлији иди ки, она тутулмуш гојунун гычлары кәјијиб гыч олурду. Бә'зән го-јунлар јазда, шәһли отун үстүндә чох кәздиқдә, онларын дырпагларынын арасында «пычылган» хәстәлији дејилән хырда көзүкүлү јарачыглар эмәлә кәлирди. һәр ики хәс-тәлијин мүәлиһчәси заманы нафталан нефтиндән истифадә едирдиләр.

Ән кениш јайылмыш мал хәстәликләриндән бири дә гыз-дырма хәстәлијидир. Бу хәстәлик гојунларда олдуғу кими ири бујнузул һејванларда да сирајат едирди. Хәстәлик әксәр һалларда гарамалын јердәјишмәсиндән эмәлә кәлирди. Әкәр гыздырма истијә дүшмәдән баш верирдисә, бу һалда һејваны мүләјим, сојуг иглим шәрәнтнә кечирмәк мәслә-һәт көрүлүрдү. Әксинә, һејван сојугдан бу хәстәлијә тутул-муш олардыса, ону исти јерә апарардылар. Гыздырмалы гу-зу вә гојунларә сүд, гатыг, ајран вә атылама ичирдәрдиләр.

Ән горхулу хәстәликләрдән бири дә боз вурмадыр. Бу да јолухучу хәстәликләр сырасына дахилдир. Хәстәлијин башланмасы илк пөвбәдә һејванын көзүндә мүшәһидә олун-ур. Онун көзү тәдричән бозарыр вә һејван көрмә гәбилиј-јәтини итирир. Бу хәстәлијә тутулмуш сағмал һејванын сүдү гурујур, еркәкләрин исә тохумлуғлары фәалијјәтсиз-ләшир. Бу чүр хәстәлијә тутулмуш һејванларә әксәр һал-ларда чыхдаш едәрдиләр.

Гарамалда тез-тез мүшәһидә олунан хәстәликләрдән бири гарәпапаг адланар. Бу хәстәлик заманы гарамалын үрәји вә гарын һәнијәси шиишр, онда өскүрәк эмәлә кәлир вә бунлар мә'дә позгунлуғу илә мүшәјијәт олунур. һәмнин хәстәлијин мүәлиһчәси үчүн һејванын бурун вә гулағларын-дан ган алынарды.

Бөд хәстәликләрдән олан јаман хәстәлији дә бөјүк тәлә-фатла нәтичәләнирди. Бу хәстәлијә тутулмуш малын гарны вә дөшү шиишрди. Онун мүәлиһчәси үчүн бу чүр шишә гыгыз санчыр, орадакы ган вә чиркабы тәмизләјир, сонра исә да-ләјирдылар.

Бә'зән гарамал ахмазлардан су ичәркән, онларын ағзы-на су илә бирликдә эәли кедир вә о, һејванын ағзында мү-әјјән бир јерә јашышб, орадан ган сормага башлајырды. Зәлини зәрәрсизләширмәк үчүн јаш кечәјә бир гәдәр дуз сәлиб, һејванын ағыз бошлуғуну онунла силдирдиләр.

Бүтүн бу чүр хәстәликләрә јанашы, халг бајтар һәким-ләри һәм ири, һәм дә хырда һејванларда мүшәһидә олунан дөнадүшмә, зәһәрләnmә, көпмә, гырхлыга дүшмә, әвәдәјә дүшмә, хәфәнк, мөзмәэк вә бәшга даһа нечә-нечә хәс-тәликләри дә ән'әнәви үсуллар вә гајдаларла мүәлиһчә едир-диләр.

Ат вә дөвә хәстәликләринин мүәлиһчә едилмәсиндә дә халг ветеринарлары зәинкин тәчрүбә топламышдылар. Ән чох тәсадүф олунан ат хәстәликләри далаг, јаман, чәр, сәк-го, манго, хиртдәнәк, дамага, кидов, пычылган вә с. иди. Бунларын ичәрисиндә далаг башлыча олараг исти иглим шәрәнтиндә јайулан бир хәстәлик иди. Бу хәстәликләрә адәтән аран атлары тутулуруду. Хәстәлијә тутулмуш атын өд кәсәси шиишр, далағы бөјүјүр вә һәһәјәт јүксәк һәрәрт әмәлә кәлирди. Хәстәлијә тутулмуш бу чүр атлары тезликлә тәмиз вә сәрин һавәјә чыхарардылар. Дағ оту, тәмиз су вә һавә гәбул едән хәстә атлар бир нечә һәфтәнин әрзиндә тамамилә сағалырды.

Сәкго вә манго хәстәликләри дә атларә бөјүк зијан ву-рурду. Узун гачышдан сонра тәрләмиш атлар сојуг су ич-диқдә сәкго олурдулар. Бу хәстәлијә тутулмуш атлары чох ачы көкләри олан әндуз адланан биткинин гәјнадылмыш сују илә мүәлиһчә едирдиләр. Дикәр бир мүәлчә үсулуна кө-рә әндузу хырда-хырда доғрајыб арпа вә саманла гарыш-дырыр вә ата једиздирдиләр. Шәһсәвәнләр арасында тәт-биғ олунан халг мүәлиһчә үсулуна көрә, атын гујруғундан кәсилмиш түкләри хырдача доғрајыб, бир нечә јумуртаја вә әридилмиш гујруг јағына гатыр вә бунлары гарышды-рыб ата ичирдиләр. Бә'зи һалларда һәддиндән артыг вә наһәһат јүк гатыр олунан ат вә ја гатыр зәрбә дүшүр вә һејва-нын чидар бугумунда фыр вә ја баға эмәлә кәлирди. Бунун мүәлиһчәси үчүн атын чидар бугуму гыздырылмыш дәмирлә дағланырды.

Хиртдәнәк дә чох кениш јайылмыш ат хәстәлији иди. Бу мәрәз атлары көзләнилмәдән јахалајырды. Ат бирдән-бирә тәкнәфәс олур, бурун пәрәләри енләнир, көзләри бөјүјүр-дү. О, хырылтылы, боғунуг сәс чыхарараг јыхыларды. Мә-лүматчыларын дедијинә көрә, хиртдәнәк исти вә сојуг һаванын тә'сири алтында бурундакы химирчәјин шишмәс илә әләгәдәр олараг јаранырды. Кәләчәкдә бу чүр хәстәлијә

тутулмалары үчүн дајлаг ва гуланларың 2—3 ајлыгы дөврүндө, оныларн буруң дөликлөриндөки химирчөклөрүн көсөн атырдылар.

Атлар үчүн эң төһөлүкөли ва горхулу хөстөликлөрдөн бири жаман хөстөлијин сајылырды. Бу хөстөлијин гарышсы тезликлө алынмаздыса, о, сүр'өтлө бөјүзүб инкишаф едир ва атларың өлүмүзө сөбөб олурду. Хөстөлијин башлыча элементлери о иди ки, атын иштаһасы позулуур, ганлы исһал баш верир, һатта сидиги да ганлы олурду. Чоң нахт атын бојинунда, хиртдөјиндө, синсөиндө, гарын наһијәсиндө, эмчөјиндө ва јахуд хаја кнссөиндө ириши инши эмәлө кәлирди. Хајл үсүду илө жаман хөстөлијин ашагаыдакы киши мүаличө олунур: әввәлчө иншин үлкүчлө чөртбп онун чиркабыны тәмизләјир, сонра снчан јувасындаң чыхан торпагы нарын әләјир ва дөбөкдө дөјүмүшн јовшан оту илө ону гарышдырырдылар. Нөмин гарышыга бир гәдәр су төкүб палчыг дузәлдир ва ону жараның үстүнә јахырдылар. Палчыг тојумуш жараны тәзә со'үлүмш кечи дөрсис илө сарыјырдылар. Бу һалда хөстөлик тезликлө сағалырды.

Атларда мүшәһидә олунан хөстөликлөрдөн бири дө чөрдир. Етнографик материаллар чөрин дини ва агылыл чөр олмагла ики һөвүнү мүәјјәнләшдирмишләр. Биринчи һалда хөстөлиминши ат јерө узанараг дншлөрн илө өз јарасыны дартыб дағдыр. Бу һалда она јахын дүшмөк мүмкүн дејил. Икинчи һалда нсә ат чоң иштаһасыз олдуғундан от-алаф јемир ва ачындан тәләф олур. Бу хөстөлијин мүаличө етмөк үчүн атын көзүнүн алышдан, јахуд голларынын арасындан центәр вә ја бычагла ган алырдылар.

Бә'зи атын адот етдији јемн гафләтән кесдикдә, онда дамаг хөстөлијин эмәлө кәлирди. Бу вахт атын дамагындан ган алмагла хөстөлијин арадан салдырырдылар.

Агыр јүкдән вә јахуд алыг вурмадан атын белинин басылмасындан эмәлө кәлән чидов вә јахуд јагыр олма хөстөлијин кешин јајылмыш хөстөликлөрдөн сајылыр. Јараја азачыг тохундугдә, чоң үзүчү агры эмәлө кәлир вә ат белини ашагы әмәјә мөчбур олур. Јараја гурд дүшмәсәси үчүн, ону чиркабан тәмизләјиб, нефтлө јујур вә ијдө ағачы габыганың дөјүмүш тозуну јараја сөнирләр. Бә'зи һалларда нсә ади га да илө јараны дағлајырлар. Дағланмыш бу чур аты бир мүддәт хама бурахар, ону јүкләмәз вә минмәздиләр. Бир мүддәтдән сонра јара тамам сағалмыш олурду.

Атчыларын фикринчө, атлар тез-тез арла илө јемләндикдө, оныларн дырагдан јухары инчи сүмјү үзәриндөки дамарларында пычыгдан хөстөлијин эмәлө кәлир. Јараны мүаличө етмөк үчүн, әввәла атын арпасыны көсмөјн мөслө-

һөт көрүрдүләр. Сонра јараны ган вә чиркабан тәмизләјиб гајнар инөк јагы илө дағлајырдылар.

Дикор һејванлар киши дөвөләр дө мүхтәлиф хөстөликләрә мәр'уз галырды. Готурлуғ дөвөләрдә тез-тез мүшәһидә олунан сәчијәвин хөстөликлөрдән бири иди. Готур хөстөлијинә тутулмуш дөвөнн нафталан, нефт, тәпбоки сүју, очаг күлү мәһлулу илө јағлајырдылар. Бә'зи һөвөсми јем һөвләрини дөјиндикдә зәһәрләнмәлө мәр'уз галан дөвөләри ајран вә атлама ичиртмәклө, һабәлө ганалма јолу илө мүаличө едирдиләр.

Дөвөләрдә эң чоң мүшәһидә олунан хөстөликлөрдән бири дө сәәнк хөстөлијидир: Бу дөвә үчүн эң ағыр хөстөлик сајылыр. Хөстөлик заманы дөвөләр санки санчыланмыш киши, дөличәсинә о јан бу јана гачыр, өзүнү ағача, дивара вурур, гышгырыб һај-күј салыр. Хөстөлијин мүаличәси үчүн, дөвөнни габаг ајағларынын архасындан, зинданың јанларындан ган алырлар. Әввә олараг онун бојундан вә бундан дағлајырлар.

Беләликлө вердијимиз бу материаллар Азәрбајжан халгынын тәкчә малдарлыг тәсәрруфатынын чоһсәһәлијини көстөрмәкдән ибарәт олмајиб, һәм дө онунла бағлы эәнкни ән'әнәләрә малик олдуғуну тәсдиғ едән һөһүм дәлилләрдир.

Мал-гараның емпирик үсулларла, халг ән'әнәләри јолу илө мүаличә едилмәси тәрүбәси көстәрир ки, халгмызын бу саһәдә дө әсрдән-әсрә кечән, һасилдән-һәслә өтүрүлән вәрдишләр системн олмушдур. Мөвчуд вәрдишләр халгын һәм мадди вә һәм дө мө'нәви дунјасындан, онун тәсәрруфатла бағлы ән'әнәләриндән хәбәр верир. Мәһз буна көрә дө бу ән'әнәләрин өјрәнилиб тәдгиг олунмасы, тәкчә елмилик бәхымындан дејил, һәм дө тәрүби чәһәтдән әһәмијјәтлидир.

МАЛДАРЛЫГ ТӘСӘРРУФАТЫНЫН ТӘШКИЛИ ГАДАЛАРЫ

Азәрбајчаның малдар әһәлиси өз һејванларыны бир јағла олараг нојабр ајынын орталарындан апрел ајынын орталарына гәдәр гышлагларда сахлајырдылар. Бу дөврдә, јәни шахталы гыш күнләриндә һејванлар төвлә шөраитиндә баселнилирди. Азәрбајчаның аран рајонларында төвлә мөвсүмү гыса бир дөврү әһәт едирди. Дағлыг вә дағөтәји болкәләрдә төвлә мөвсүмүнүн мүддәти јазлыг вә пәјизлыг мөвсүмү һесабына бир гәдәр узанырды. Она көрә дө бу әразиләрдә гыш јем базасынын әһәмијјәтли бир һиссәсини төвлә мөвсүмү тәшкил едирди.

Бир гәјда олараг, көнд јерләриндә јашајыш евләри вә һејванлар үчүн нәзәрдә тутулан тәсәррүфат тикилиләри вә һинд бир әразидә комплекс һалда јерләширди. Бунуһа белә хоһсајлы һаһыр вә давар сүрүләрини, ат илһыларынә јашајыш мәсконләриндән бир гәдәр аралы, ғышлаглардакы хүсуси биналарда — сығрыһана вә јатагларда сахлајырдылар. Көнд вә оба типли јашајыш мәсконләриндә иһә төвлә вә дикәр тәсәррүфат тикилиләри әксәр һалларда јашајыш евләринә битишк һөрүлүрдү. Мәсәлән, Наһчыван бөлкәләриндә чобанлар үчүн нәзәрдә тутулан «бинә» адланан јашајыш еви каһанын ичәрисиндә јерләшән ајрыча бир араһкәмдән ибарәт олуруду. Дағлыг вә дағәтәји рајонларда јашајыш евләринин биринчи мәртәбәси әксәр һалларда төвлә вә анбар ролуну ойнајырды.

Азәрбајҗанда малдарлыга бағлы ашағыдакы тәсәррүфат тикилиләри гәјдә алынмышдыр: пәјә, төвлә, баныстан, вана, ағыл, коләскә, күз, халһал, басдарај вә с. Бу тәсәррүфат тикилиләри үчүн даһ, ағач, ғамыш, ғарғы, чубуг, тикан киян мұхтәлиф иһиһаәт материһаллары тәләб олуһурду.

Көнд јерләриндә даварын сахланмасы үчүн бир гәјда олараг пәјә иһиһаәт олуһурду. Јеканә кириш јолу олан ғапыдан әләвә пәјәјә иһыг дүшмәси вә пәјинин бајыра атылмасы үчүн баһа дүзәлдирдиләр.

Ғышлагда хоһсајлы гојун сүрүләринин сахланмасы үчүн иһиһаәт едилән јатаглар иһиһаәт дејә бир гәдәр алһаг тикилсә дә ејни конструһкәијалы пәјәләрдән ибарәт иди.

Ширванын гојун јатағларында иһиһаәт едилән бу чүр тикиһтигиләр баныһаәт адланырды. Вана адланан јатағ даһларынын конструһкәијасы бир гәдәр баһга формада иди. Ғышы нисбәтән мұлајим кәчән Муған вә Ширван ғышлагларында вана тикмәк үчүн еһиһаәт тәхминән 3 м, узунлуғы 15—20 м олан дүзбучағлы саһәдә иһиһаәтләмиш јерлә торпағы бир бел ағыз ғазыб арх дүзәлдиләр. Соһра һүндүрлүјү 2 м-ә гәдәр олан ғамыш гомлар баһы јухарыја доғру, ғазылмыш архлар јаһбајан басдырылыр. Соһра һәмин ғамыш диварлары әмәлә кәтирән гомларын баһлары бир-биринә мөһкәм бағланылыр. Арһа вә бағаг һиссәләрә дә бу чүр ғамыш гомларын бәркидиләр. Адәтән чәнубә доғру јөнәлән кәллә дивардан кириш јолу гојулур. Бајырдан ғамыш диварлар јарыја гәдәр торпагла басдырылыр. Даһа соһра јағыш вә гар сују ичәријә долмасын дејә вананын үстүндән башашағы ғамыш лајлар дүзүлүр вә буһлар кәндирлә гомлар бәркидиләр ки, күләк атмасын. Ғарабағда бу чүр тикиһтигиләр кәлскә ады илә таныырды.

Чарвадарлыга мөһгул олан әһали хәјли дәрә вә ат

сахладығларындан бу һејванлар үчүн даһдан вә ја көрпичдән һүндүр төвләләр тикирдиләр. Варлы адамларын төвләләри мұхтәлиф һејван нөвләринин (иһәк, чамыш, бузов, ат вә с.) јерләшдирилмәси үчүн араһкәсмәләрә бир нечә көзә ајрылырды. Наһчыван бөлкәсиндә даварын сахланмасы үчүн иһиһаәт едилән тәсәррүфат тикиһтиси каһа адланырды. Азәрбајҗанын гәрб бөлкәсиндә каһа айлајышы заға илә бирликдә мағара мөһнаһиһаәт иһләдиләр. Наһчыванларынын айлајышында иһә каһаларын диварлары даһдан вә ја көрпичдән олуру; даһ өртүјуүн үстүнә иһә пәјин төкүрдүләр. Мәлүматчыларын кәстәрдиһиһаәт көрә, ејни торпаг өртүјә нисбәтән гар-јағыш сујуну кәч кечирир, һәм дә каһанын ичәрисини иһиһаәт сахлајырды. Бу чүр каһаларын үстү ачығ формасы, бурада ағыл адланырды.

Отураг вә һисмән сәјјар малдар тәсәррүфатлары от, саман, күләш, јонча вә бу кими јем еһтијатларыны саманлыгда сахлајырдылар. Азәрбајҗанын ајры-ајры јерләриндә бу айлајыш мұхтәлиф адларә малик оһса дә (сәбзә, мәрәк, лоду, талвар вә с.) ләкин ејни маһијәт даһшыр вә ејни мөгсәд күдүрдү. Бунлар бир гәјда олараг дирәкләр үзәриндә гурулуру, јанлары даһла, көрпичлә, чубуг вә ғарғы илә һөрүлүр вә ичәрисинә саман, үстүнә иһә от јығылырды.

Ғышлагда, јатағ јерләриндә иһиһаәт едилән пәјә вә гојун даһлары, орада сахланылан һејванларын мигдарындан асылы олараг бөјүк вә кичик һөчмли олуруду. Саһиһкарлар чалышырдылар ки, гојун даһларынын һәр биринә 1000—1200 башдан артығ һејван јерләшдирилмәси. Давар сүрүләринин мигдары чоһ олудуга ғаршы-ғаршыја чыхыш јолу олан бир нечә даһ тикирдиләр. Гојун даһлары адәтән дәрә вә топәләрин јамачларында күнәј јерләрдә тикилирди. Онларын ғапысы бир гәјда олараг чәнуб, бәзи һалларда иһә шәрг тәрәфә ачыларыды. Ширванда үстү ачығ вә әтрафына ғамыш һөркү чәкиһмиңи ғазмалар күзәј, шаһсәвәндә иһә ағыл адланырды. һејванларын мұлајим һавада сахланмасы үчүн нәзәрдә тутулан бу чүр тикиһтигиләр Бақы ғазасынын Турһан, Зирә, Мәһәмәдәли вә һөвсан кәндләриндә гәрәб адланырды. Јаһшы, мұлајим вә ајдынығ кәчәләрдә гојунлар ачығ сәма алтында арһаг адланан јердә сахланылырды. Јатағ јерләриндә чобанларын јашајыш евләри елә јердә иһиһаәт едилди ки, онларын ғапылары гојун даһларынын кириш јолуна доғру јөнәлмиш оһсун. Башга сәмлә десәк, гојунлар даһм чобанларын нәзәрәти алтында олмалы иди.

Јајлагда һејванлар үчүн иһиһаәт едилән тикиһтигиләр чоһ дејилди. Бурада арһаглар, адәтән обаларын тикилдиләр јурд јерләринин ғаршысында јерләширди. Јајлагда бәзән һәмү-

насиб дава олдугда гојуулары табии вә сүн'и каһа вә загалара долдурурдулар. Бу чүр табии мағаралар күһүл адланырды.

Гышда гарамал өртүлү төвлөлөрдө сахланылырды. Бу чүр төвлөлөрө сыгырхана дејиллрди. Сыгырханалар, јашајыш јерләриндөн чох да аралы тикилмрди. Шәки—Зағатала зонасында при мал-гара јаз мөвсүмүндө халхалда сахланылырды. Малабаханлар исә ири дашлардан һөрүлмүш дашгура дөјөлөрдө јашајырдылар¹.

Гышда билаваситә јашајыш мәнтәгәләри зоналарында, хуесун һәјәтләрдә сахланылан давара, шахталы, сојуг күнләрдә гуру јем вериллрди. Сәһәр онлара арпа гарышыг самаң, ашхам исә гуру от вериллрди. Ади күнләрдә исә һәмни һејванлар күндүз өрүшдә отарылыр, кечөләр исә пәјәләрә салынырды.

Чөл этнографик материалларынын тәсдиг етдији кими гышлагда јатаг шәрантиндә гузуларың сахланмасы үчүн ајрыча тәсәрруфат тикитилләрини иншасы тәләб олунурду. Гузуларың јаш дөврүндөн вә ајры-ајры этнографик зоналардан асылы олараг, онлар үчүн нәзәрдә тутулан бу тикитилләр мүхтәлиф чүр адланырды. Јени доғулан гузулар, тәхминән бир һәфта эрзиндә 1—1,5 м дәринлији олан күрә вә ја дөлмә адланан тәндирә бәнзәр газмаларда сахланылырды. Бу газма гузуларын диварларына гуру от вә ја гамыш басырдылар ки, гузулар һәм нәм чөкмәсин вә һәм дә торпаг јемәсин. Һәмни газманың јухарыдан еңсиз дәлији олурду ки, бурадан гузулар дөлмәјә салыныб чыхарылырды. Тәрәкәмәләрдә бу чүр газмалар «ағзы јухары» вә ја «көјә бахан» адланырды.

Гузу күзләри, адәтән, вәһши һејванлардан тәһлүкәсиз јердә, јашајыш евләриниң гарышында, бир нөв әл алтын-да, көз габагында тикиллрди.

Азәрбајҗаның гәрб зонасында јени доғулан гузулары пәјәдә, аракәсмәләр арасында сахлајырдылар. Кәдәбәј рајонунда белә аракәсмәләрә пору, Дашкәсән рајонунда әллик вә ја кәлискә, Товуз вә Газах рајонларында чөјрүк дејиллр.

Бир гәдәр бөјүмүш гузулар дөлмәлән күзләрә чыхарылырды. Күзләр өз гурулушларына көрә пәјәләрә бәнзәсәләр дә, буилар орада лазымы һәрәрати сахламаг үчүн бир гәдәр алчаг вә ығҗам тикиллрди. Бурада торпаг диварлары чубгла һөрүрдүләр ки, гузулар торпаг јемәсин.

Бә'зән јатагда, өз баласыны көтүрмәјән гојунларын ба-

¹ М. Нәсирли, Азәрбајҗан ССР Шәки—Зағатала зонасы әһалисини јашајыш евләри, Баки, «Елм», 1975, сәһ. 73.

лаја алышдырылмасы мәгсәдилә орада «алмазлыг» адланан хуесун бир бөлмә дүзәлдирдиләр.

Гышлагда гузу күзләри: бала, орта вә бөјүк күз олмагла үч һиссәјә ајрылыр вә бурада гузулар өз јашына миғдарына мүвәфәј ајры-ајрылыгда сахланылырды.

Гышлагда һејванларын отарылмасының өз системи, өз гәјдәсы варды. Белә ки, өрүш јерләри ајры-ајры сәһәләрә бөлүнүр, вахтан вә иглим шәрантиндән асылы олараг; һәмни сәһәләрин отарылмасы мүддәти мүәјјәнләшдириллрди. Бир гәјда олараг, әввәл јатаг дамларыдан хәји аралыда јрәшәдән отлаглар отарылырды. Јатаг дамлларының јанында, бир гәјда олараг арыг, хәстә вә јени доғулмуш гојунлар вә гузуларың отарылмасы үчүн ајрыча отлаг сәһәләри сахлајырдылар. Чох отарылмыш, мал-гараның һәр күң чыхарылдыгы сәһәләр «дөјөнәк» адланырды. Хам отлагларын бир нечә күн отарылмасындан сонра горуг сәһәсән өрән отлаг сәһәләри адландырылырды.

Отлаг сәһәләриниң ардычыл, системли шәкилдә отарылмасы чобанлара ймқан вериди ки, гышлагдакы һәм чүр битки нөвләриндән, јазә гәдәр сәмәрәли шәкилдә истифадә етмәк мүмкүн олсун вә гојушлар јаз көчүнә гәдәр јем сарыдан корлуг чөкмәсинләр.

Гышда вана вә јатаг дамларында сахланылан гојунлары кечәни мүәјјән бир вахтында һаваја чыхарыр, бир аз кәздириб, јенидән јатаға гәјтарырдылар. Буна «гојунларын сидијә чыхарылмасы» дејиллр. Мәлуматчыларын фикринчә, гојунларын кечә вә ја обшадан һаваја чыхарылмасынын профилактик әһәмијјәти варды. Белә ки, онлар һәм өзләрини тәмизләјир, һәм дә ағ чийәр хәстәликләриниң профилактикасы кими тәмиз һава гәбул едирдиләр.

Мәлум олдуғу кими, сүрдүлән гојунларын сајынын артырылмасында илк нөвбәдә дөл кампанијасынын дүзкүн тәшкилинин вә кеңирләмәсиниң бөјүк әһәмијјәти варды. Одур ки, ән мәс'улијјәтли бир иш кими буна әввәлчәдән чидди һазырлыг көрүлүрдү. Дөлүн башланмасы малдарларын бајрам шөңлијнә чевриллрди; чүнки мүвәф-фәгјјәтли дөл, малдар әһалинин боллуча кәлир мәнбәји, сәрвәт мәнбәји сајылырды. Тәсадүфи дејилди ки, гојунларын дөлә дүшмәси илә бағлы олан бир чох адәт вә мәрасимләр Азәрбајҗанда кениш јайылмышдыр.

Дөлүн башланмасы әрәфәсиндә, јени дөлмә вә күзләр тикиллр, көһнәләри бәрпа олунур, пәјәләр тә'мир едиллрди. Ән башлычасы исә дөлчүләр, Гарабағда дејилдији кими, «саһманчылар» чагырылырды. Чобанлар бачарыглы, дөлүн иңчәликләриндән јахшы баш чыхаран көмәкчи дөлчүләрлә

бирлигдә, дөлүн башланмасын көзләйрдиляр. Дөл башландыгда исе шәнлик кечирир, говут, сулук һазырлајырдылар. Ағыз сүдүндән һазырланмыш коләкә вә буламаны голһум вә гоншуларә пәләләр вә беләликлә, санки, јени сәрвәт боллуғу јарадылмасын башланмасы үчүн һамыја көз ајдылығы верирдиләр.

Дөлүн дүзкүн тәшкилә вә онун мүвәффәғијјәтлә кечирилмәсинин бу күн үчүн дә бөјүк тәчрүби әһәмијјәти вардыр. һазырки шәрәнтдә һејвандарлығын инкишаф етдирилмәси үчүн халғын емпирин билдиклериндән сәмәрәли сурәтдә истифадә олунмасына бөјүк еһтијәч һиссә олур.

Дөлвәрмә процесин ғыш—јаз мөвсүмүнә тәсадүф етдијиндән, јем чатышмамасы үзүндән, арығлајан боғаз гојунлары үмуми сүрүдән ајырыб хам отлағларда, горуг јерлериндә отарырдылар. Бу чүр һејванларә даһа чох гајғы илә јанашыр вә онлары чох гидалы јемлә тө'мин етмәјә чалышырдылар. Бүтүн бунар дөлүн инкишафына вә нормал гузуламаја сәбә олурду.

Дөл кампанјясынын кечирилмәсиндә башлыча сималардан бири сәркар иди. Сәркар, чобанлар вә дөлчүләр арасында әмәк бөлжүсүнү тәшкил едир, дөври оларат, онлары лазымы көстәришләр верир, кечәләр дөлә нәзарәт едән нәзарәтчи-новбәтчиләр тәјин едирди.

Доғулмуш гузуун коләкәк һәјәти онун илкин, нормал мајаланмасындан чох асылы иди. Ана бәтиндә нормал инкишаф процесин кечирән гузулар чох вахт өзләри сәрбәст мајаланыр, көмәјә еһтијәч дүјүрүрләр. Мүәјјән гүсурла доғулән вә ја эииф олан гузулары дөлчүләр өзләри мајаландырырдылар. Ағыз сүдү гузуун мөдәсинә дүшүб бәркидијиндән буна маја вә јахуд мәртәбә дейилди. Әкәр гузу өз аңасынын сүдүндән јарымырдыса, јахуд доғум заманы ана гојун өләрдис, онда гузуну башга гојунә әмиздиридиләр. Бә'зән јад гојун өзкә баланы гәбул етмир, ону тәпирди. Бунун үчүн гузуну гојунә тәлијирдиләр. Дөлчүләр ашағыдакы тәлимә гәјдаларындан истифадә едирдиләр: әввәл, гојунун габаг ајағларына бадағайырдылар ки, гаһмасын. Сонра мәмәкәкә вә ја шәрөв (дузлу су) дүзәлиб ону гузуун үстүнә сәпир вә ја гузуну гојунун арха һиссәсинә сүртүрүләр. Баланы јалајан гојун өз ијини гузуда һиссә едир вә ону өз баласы кими гәбул едирди. Дикәр һалда гојунун сүдүнү сағыб гузуун үстүнә сәпирдиләр.

Бә'зән елә-һал олурду ки, гојунлар нәинки јад гузуну, һәтта өз баласына дә гәбул етмирди. Белә гојунларә түләк гојун, алмазчыл гојун дейилдиләр. Белә гојунлары алмазлыг адалан хүсуси бир аракәсмәјә салыр, ону итлә горхудар-

дулар. Гојун итин горхусундан өз баласына тәрәф сығыныр вә әмиздирмәјә мәчбур олурду. Јахуд бурада гојуну габаг ајағларындан елә вәзпәјјәтдә асырдылар ки, онун дәл ајағлары күчлә јерә тохунсун. Белә шәрәнтдә гузу өзү ананын алтына кәлиб ону әмирди.

Ики-үч күндән сонра, артыг гузуларын ајағлары бәркијәндә, онлары анадан ајырыр вә күндә 2—3 дәфә әмиздирдиләр. Јухарыда дейилдији кими, анадан ајрылмыш гузулары биринчи һәфтә дөлмә, јахуд поруда сахлајырдылар. Һәр бир дөлмәдә 10—15-дән артыг гузу олмурду. Икинчи һәфтә гузулар бурадан бала күзә кечирилирди. Бурада онларын сајы 25—30-а чатдырылды. Үчүнчү—дөрдүнчү һәфтәләрдә гузулар орта күзә кечирилр вә онларын сајы 40—50 баша гәдәр галхырды. Ики һәфтәликдән етибарән гузулар от јемәјә өрәнмәк үчүн һәр күн ғыса мүддәтә һаваја чыхарылырды. Икинчи ајлыгда артыг отухмуш вә бәдәнчә бәркимлиш гузулары бөјүк күзә салыр вә ја чәпәрәдә сахлајырдылар. Һәр бир бөлә күзәдә 100—125 баш гузу сахламағ олурду. Гузулар 4—5 ајлыг оланадәк, башга сөзлә, анаш гојунларын сағым дөврү баша чатынчадәк, онлар гузучу адалан чобанларын нәзарәти алтында отарылырды.

Адәтән, гојунлары дөлдән 40 күн кечәндән сонра сағмаға башлајырдылар. Сағым дөврүнә 10 күн галмыш гузуларына ана сүдү илә јемләндирилмәси нормасын күндә бир дәфәјә ендиридиләр.

Дөл кампанјясы баша чатдыгдан сонра, гојунчулар артыг ғыш јатағларыны тәрк едир вә сүрүлән тәдринчән јаз отлағларына чыхарырдылар. Јазлағ көчүнә мәнз бурада кениш һазырлыг ишләри апарылырды. Гузуларә мүлкпјәт иншанлары верулуру, гојунлар јузулуб гырхылырды. Гојунлары адәтән илдә ики дәфә гырхырдылар: јазда јазлаға чыхмаздан әввәл вә ғышлаға гәјүтмаздан әввәл. Јакин гојунларын һеч дә һамысы ики дәфә гырхына мө'руз галмырды. Мәсәлән, Зәнкәзур вә Нахчыван гәзаларында кечи вә гузулар, бә'зән һәтта гојунлары да илдә бир дәфә, Шуша вә Чәбәрајыл гәзаларында доғар вә ғысыр гојунлары илдә ики дәфә, гочлары вә тоғдулары исе илдә бир дәфә гырхырдылар.

Јаз гырхымы аранда кечирилдијиндән бурада чобанларә голһум вә гоншулар да көмәк едирдиләр. Гојун гырхымы заманы чох вахт имачилик дә тәшкил олунурду. Имәчилик иштиракчылары гырхына өз гојун гајчылары илә—узунлуғу 35—40 см-ә чатан гырхлыгдә кәлирдиләр. Гырхынчылар бир гајда оларат кишиләрән ибарәт олур, гадынлар вә ушағлар иш процесиндә гырхынчыларә көмәк едирдиләр.

Гырын процесин чох чэтин бир эмалијјат иди. Бу ишда сөриштәси олмайаң, нашы адым, гырхлығы ишлэтмәји ба- чармыр, јуула бирликдә гојунун дарисини дә кәсирди. Белә јараја гырхлығы јарасы дејилди. Бу чүр көмәкчиләрнин әмәји аз мәхсуслар олурду. Адәтөн гырхынчылара онларын ишини асанлашдырмаг үчүн көмәк едирдиләр. Гојунлары тутур, бәрәдән чыхарыб гырхынчыларын јанына кәтирир, ајагларыны бағлајыб гырхынчынын бабагына уздырды- лар. Бу чүр көмәјин сәјәсиндә гырхынчыларын һәр бири күндә 40—50 баш гојун гырха билдири.

Әтлик үчүн көк еркәк һазырламаг лазым кәлдикдә, бир гајда олараг гузулары 3—4 ајлығында бурур вә ја ахта- лардылар. Гузулары бурулмасы мүләјим иглим шәрәтин- дә — јазда вә ја јәјлагда апарылырды. Бунуула бурухчу, јахуд ахтачы адланан хүсуси адамлар мәшғулу олурдулар. Бурулмәни гузулар тез көкәлир, онларын оти дады вә ләз- зәтин олурду. Атларда вә диқәр һејванларда олдуғу кими, гузуларда да ешмә, дөјмә, ганлама усуллары тәтбиғ олу- нурду.

Малдарлығыда ән мүһүм амилләрдән бири һејванлара хүсуси мүлкјјәт нишанларынын вурулмасы гајдасы иди. Буиларын тәшәккүлу күман едилдији кими, малдарлығын әкинчиликдән ајрылмасы вә чобан тајфаларын јаранмасы дөврүнә тәсадүф едир. Һәр бир патриархал әнләнин вә ја моногам фәрди әнләнин өзүнә мәхсус хүсуси мүлкјјәт ни- шанлары олурду. Патриархал әнләнин бөлүнмәси заманы әнләнин мүлкјјәт нишаны, атынын јанында галан оғула чытарды. Әкәсәр һалларда бу вәзифәни кичик оғул јеринә јетирдијиндән әнләдән арылманы бөјүк оғуллар ја јени мүлкјјәт нишаны гәбул едир, ја да атаја мәхсус нишаны бир гәдәр јениләшидриб тәкмиләшдириди.

Ингиләба гәдәр Азәрбајчанда мөвчуд олан мүлкјјәт нишанларыны дамба, ен вә дағ олмагла — үч група бөлмәк олар. Дамба бир гајда олараг сәһибкарын ад вә фамилија- сындаң, јахуд да буиларын баш һәрфләриндән ибарәт олур- ду. Ен исә мүхтәлиф формалы гулаг кәсикләри — чырым- лары илә характеризә олунурду. Дағ һејванын сифәтинә, будуна, бурунун үстүнә басылырды. Мүлкјјәт нишанла- рыны әдәтән, јазда, илин сәрин вахтында, јәјлаға көчмәз- дән әввәл вурурдулар.

Јәјлаг мөвсүмүнә һазырлыг вә көч елат әһалисинин һәјәтинда мүһүм бир һадисә сәјялырды. Демәк олар ки, јаз көчүнә бүтүн гиш мүддәтиндә һазырлығы көрүлдүрдү. Ги- шын ахыры вә јазын әввәлләриндә кәлләдәр (ири давар сү- рүсү сәһибләри) тәсәррүфатлары бир-бириндән һал-әһвал

тутур, гышламанын нечә кечмәси илә мараглары, һејван- ларын вәзијјәтини өјрәнир, на вахт вә һансы јәјлаға чыха- чаглары бәрәдә мә'лумат топлајырдылар. Јәјлаг көчүнә биркә галхмәг бәрәдә разылыг әлдә елан кәлләдәрлар өз араларында ән варлы сәһибкарлардан бирини обашы сечирдиләр. Обанын көчә һазырланмасы ишинә биләваситә о, мәсу'улијјәт дашыјырды. Онлар бә'зи чобанларыла һағг- һесабыны верир, јени чобанлар гәбул едир, оба үзләриндән јәјлаг отлагларынын ичарә һағгыны топлајыр вә бу јолла биләваситә дөвләт хәзинәси илә тәмәсада олурду.

Малдарлар һәр ил јәјлаға вә орадан да даими јурд јер- ләринә ејни бир маршрутла (көч јолу) һәрәкәт едирдиләр. Малдар әһали гышлагдан јәјлаға бир баша чыхырды. Он- лар әввәлчә јаздағ адланан отлаг сәһәсиндә дүшөркә јара- дыр вә 1—1,5 ај мүддәтиндә бүтүн гиш ајлары әрзиндә зә- ирләјиб арығламыш һејванларынны бурада көкәлдиридиләр. Бу чүр мәшһур јаздаглардан Шуша гәзасындакы Ханашен дүзүнү (33 мин десајтин), Чәбәрјыл гәзасында Кәјән чөлүнү (10 мин десајтин), Губа гәзасында Силибир (300 десај- тин) вә Гызылчан (150 десајтин) јаздагларыны кестөрмәк олар. Елат чамааты бу отлаглардан март—апрел ајларын- да јаздаг кими, сентјабр—октјабр ајларында исә паызлыг вә ја күздәк кими истифадә едириди. Јазда вә паызда бу јерләрә Бакы вә Јелизаветпол (Кәнчә) губернијалары мал- дарларына мәхсус чохлу һејван сүрүсү топланырды. Һарада хәзинәгә мәхсус јаздаг торпагылары јох идисә, малдарлар ону хүсуси сәһибкарлардан ичарәгә көтүрүрдүләр. Ичарә һағгы јаздагың кејфијјәтиндән вә орада галма мүддәтин- дән асылы олурду. Мисал үчүн Губа гәзасынын чәнуб һис- сәсиндә малдар әһали сәһибкарлары һәр бир алачыгдан 5 манат һесабы илә ичарә һағгы верирдиләр.

Азәрбајчанын гышлаг вә јәјлаглары арасында мүхтәлиф көч јоллары варды. Бу көч јолларындан ионикни јалныз Азәрбајчан малдарлары, һабелә Загафгазјанын диқәр ра- јонларынын да әһалиси истифадә едириди. Көч јолларынын әкәсәријјәти тәкәрли нәглијјәт вәситәләринин һәрәкәтинә им- кан вермәјөн јоллар иди. Олур ки, елат јолун мүјәјән бир һиссәсини арабаларда кедирди. Һәмнишә дајандыглары мү- әјјән бир дүшөркәдә онлар бүтүн аваданлыгларыны өкүз- ат, дөвә вә узунгулаглары јүкләјиб, јолларына давам едир- диләр. Узаг јолларда күн вә јығышдан муһафизә олуимаг үчүн арабаларын үстүнү алачыг сајаг бағлајырдылар.

Һәлә јаздагда икән малдарларын бир һиссәси, әсәсән кишиләр, мүләјим иглим шәрәтин олдуғу, мүвәгәти ола- раг кәндләрә гајыдыр, әкин вә сәпин ишләрини гајдаја са-

лырдылар. Чөл тасарруфат ишлэрини банга чатдырдыгдан сонра, онлар женэ дэ жаздага гаждыды, јајлаг көчүнө һазырлыг көүрүдүлөр.

Јајлаг көчүиүн башланмасы ел-обада бајрам шөһлијини хатырладырды. Һама төмиз вэ сәдигәли кејинирди. Онлар нөһки өзлэрини бөзөјир, һатта жүклөнмиш өкүз, көл, ат, дөвө вэ арабалары да бөзөјирдилэр. Атларын дөшүнө күмүш синөбөд вурду, белина исе рәнкбәрәнк нахышлар бөзөдилмиш рохт салырдылар. Дөвөлэрин бөзөдилмәсинө дө бөјүк диггәт јетирдилэр. Оңун башына, бојунга, ајагларына кичик зыгырдылар баглајар, рәңкли саплардан һазырланмыш готазлар асырдылар. Бүтүн кәнд ичмасына мәнсуб олан көч ејини вахта дө һөркәтө башламырды. Јалпыз ајры-ајры нәсилләр биркә һөркәт едирдилэр. Бөјүк сүрү саһиблэри олан варлы каләдәрлар јола сыравн кәнд ичма үзлэриндән ајры чыхырды. Мал-гаранын јајлага чыхарылмасында да мүәјјән бир систем варды. Бир гајда оларга, әввәлчә гојун сүрүлэри, сонра нахырлар, даһа сонра илкы һөркәт едирди. Илк бахышда нызамсыз бир ахына бөзөјән көч, әслиндә чидди бир дахили интизама, системли бир гајдага табе иди. Мәсәлән, кәнд јоллары илә вэ әәмиләр арасында һөркәт заманы 1000 башдан ибарәт гарышыг бир сүрү, 8 чобан, 6 ит вэ 2 улаг тәләб олунурду. Ики чобан ики итлә көчүн вабагында, ејин миғдар, сүрүнүн архасында, ики чобан вэ ики ит исе чинаһларда һөркәт етмәли иди. Чобанларын әшјалары улаглар, ат вэ дөвөләрә жүк-ләшпирди. Көч арама, тәләсмәндән вэ динчәлмә режиминә әмәл етмәклә һөркәт едирди.

Тәрәккәмләрин көч режимн отураг әһалијә нисбәтән бир гәдәр фәрләнирди. Мәсәлән, шаһсөвөн вэ падарлар јајлага һамыдан тез чыхыр вэ һамыдан кеч гајдырдылар. Јазын илк чүчөртлэри баш галдырында, тәрәккәмә әһалис илк нөвбәдә өз субај һејванларын тәчрүбәли вэ чәсур чобанларын нәзарәти алтында јајлага көндәрирдилэр. Давар тәрәккәмләрин башчыла көлир мәнбәји вэ иғтисади әсасы олдуғундан, онлар өз гојун сүрүлэрини көз бөбәји кими горујурдулар. Тәсадүфи дејил ки, бу әһали зүмрәси јерли отураг әһали тәрәфиндән «гојун нөкәри» адландырыларды.

Көч вэ онунла әлагәдар олан иғтисади хөрчләр малдар әһалинин иллик бүдчәсинин бир ниссәсини тошкил едирди. Малдарлар хәзинә торпагларыннан истифадә мүғабиллиндә дөвләтә өдәнч верир, онлар һабелә хүсуси шөхслэрин паж торпаглары вэ мүлкәдар торпагларыннан истифадә мүғабиллиндә дө өдөнч вермәли олурдулар. Торпагбасы, чөлбашы адланан веркиләрлә јанашы, көч заманы чај кечидләриндән

вә бәрәләрдән истифадә үчүн дө һагг вермәли олурдулар. Адәтән јајлага көч заманы чәкилән хөрчләр гајыдан баш чәкилән хөрчдән чох олурду. Бу, чох күман ки, чајларда сујун чохлағу вэ јаз дашгынлары илә әлагәдар иди. Мәсәлән, Бозалганлы кечидиндикә бәрәдән 500—600 баш гојун кеширмак үчүн јазда 4—5 манат, пайызда 1—2 манат хөрч чәкилирди. Саһибкар торпагларыннан кечәркән һәр сүрүдән ја бир-ики гузу, ја бир күн әрзиндә сүрүдән сағылмыш бүтүн сүд, ја да бир-нечә гојунун јуну алынырды. Буна «торпагбасы веркиси» дејилирди. Үмумијәтлә, XIX әср мәнбәлэриндә дејилдији кими, јајлага вэ гышлага көч заманы һәр сүрү үчүн јол хөрчи 10 манатадәк нәзәрдә тутулурду.

Јухарыда дејилдији кими, гышлага јајлаг арасындакы мәсәфәдән асылы оларга көч 1—6 һәфтә әрзиндә јолда олурду. Һејванларын отарылмасы вэ жүк һејванларынн динчәлмәси үчүн истифадә олуан мүвәггәти дајаначаглара «чобан бинә», бир нечә күнлүк мүвәггәти дајаначагларга исе «дүшөркә» дејилирди. Мәсәлән, Шуша гәзасындакы Кәбирли саһәсинин малдарлары Зонкәзур јајлагларына галхмаг үчүн Гаратәпә (бир күн), Дадаған (бир күн), Чахмаг (үч күн) вә Кирс дагы (2—3 күн) кими дүшөркәләрдә дајанырдылар. Дүшөркә үчүн бир гајда оларга һејванларын сахланмасы вэ отарылмасы үчүн мүнәсиб јем мәнәсиб олан отлағлар, күлөкдән вә сел дашгынындан мүһафизәси вэ ичмәли сују олан јерләр сечиллирди.

Малдарларын јајлагда јерләшдији әрази јурд адланырды. Јурд дар мәнәда һәр бир алачыгын јерләшдији саһәјә дејиллирди, кеиш мәнәда исе бураја һәр бир обанын истифадәсиндә олан отлағ јерлэри дахил иди. Һәмни саһәдә һазыра адамларын јашајыб-јашамамасыннан асылы оларга, јурд өз әввәлки јашајыш јери адыны сахлашырды. Һәр бир јурд мүәјјән бир нәслин вә ја оба башчысынын адыны дашышырды. Әкәр јурд мүвәггәти оларга башга бир шөхсин ичарәсинә верилдирдиси, онда јурд женә дө ораја илк мөксән салмыш адамын ады илә адланмагда давам едирди. Бир гајда оларга, јајлага чыхан һәр бир нәсл, тирә, чојға даими оларга һәр ил өз әввәлки јурд јеринә дүшүрдү. Бә'зән јурд бөтөв бир кәнд ичмасынын адыны дашышырды. Тағлы јурду, Зијатлы јурду, Сәфикурд јурду, Гызыл һачылы јурду, Гарагојунлу јурду вә с.

Јајлагда һәр бир јурдун сәрһәдди гәт'и мүәјјән олунурду. Мүәјјән бир гајфаја мәнсуб олан сүрүләр башгасынын јурдунда отарыла билмәзди. Әкс һалда, бу, бөјүк наразылыга сәбәб оларды. Һәр бир јурдун фактики саһибн обабаши иди. Онлар өз иғтисади мөвгәјини сахладығы бүтүн

дөвлөрдө обаја вә һабелә јурда башчылыг едирдиләр. Јурдалар «отарасы» дејилән табин сөрһөд ишарәләри илә бир-бириндән ајрылырды.

Јухарыда көстәрилдији кими, јајлаға чыхан малдарлар јурд јерини мүәјјәләшдирдикдән сонра, су мәнбәјинә јакын бир јердә мүвәггәти јашајыш евләрини гурмаға башлајырдылар. Ән кеңиш јајлымыш мүвәггәти јашајыш еви типләриндән алачыг, дәјә, гаракечә, дүңлүктү вә ја сүнәчәли ез, мухру вә с. иди. Дәјә, гаракечә, мухру вә алачыг вә с. иди вә гисмон формасына көрә аз-чох дәрәчәдә бир-бириндән фәргләнән, ләкин гәлиб вә чубуглардан ибарәт олан сәдә формалы ев типләри иди.

Сүнәчәли вә ја дүңлүктү ев типләри исә бир гәдәр мүрәккәб конструкцијаға мәлик иди. Бу ев типләринин нишасында башлыча тикинти материаллары чубуг, чәтән вә гәлибләр иди. Чубуг бир гәјдә олараг вәләс, пәлид, фысыдг өз көјрүш ағачларынын будагларындан кәсипилә дүзәлдилдириди. Чубуглар ишләнмә мәгсәдләринә көрә дал вә габаг чубугларындан (20—22 әдәд), јан вә ја габырға чубугларындан (10—12 әдәд) ибарәт олуруду.

Кечә-гәлибләр өз нөвбәсиндә баш гәлибләри вә јан гәлибләриндән ибарәт олуруду. Чәтәнләрини зуунлуғу исә әксәр һалларда алачыг вә дәјәләрин периметринә ујғун өлчүдә олуруду.

Дәјәләр бир гәјдә олараг даирәви вә сферик формада гурулуруду. Бунун үчүн әввәлчәдән тәмизләниш вә һазырланмыш раһат бир јердә ортаја кичик бир мых чалыр вә онун учуна бир кәндир, ја да чаты бағлајырдылар. Евин кәлчәк өлчүсүнү нәзәрдә тутараг, чатыны мыхын әтрафында фырладыб, 5—6 м диаметри олан даирә чызырлар. Чубугларын јонулуб назикләшдирилмиш учларыны ишарәләниш даирә бојунча јерә санчырлар. Јерә санчылмыш чубугларын арасындакы мәсафә 15—20 см-дән чох олмуру. Бир гәдәр јоғун олан ики әдәд гапы чубугларынын арасындакы мәсафә исә 60—80 см өлчүдә кәтүрүлүр. Гапы чубугларынын учларыны гөвсарыи формада әјиб ејни өлчүдә олан арха чубугларынын әјилмиш учлары илә бирләшдирив вә бир-биринә бағлајырлар. Гаршы-гаршыја јерә санчылмыш јан чубугларыны вә габырға чубугларыны әјиб, оларын учларыны бир-биринә сарыјырлар. Чубугларын үстүндән әввәлчә јан гәлибләри, даһа сонра баш гәлиби салынырды. Чубугларын арха һиссәсинә дәјә бојунча чәтән чәкирдиләр. Јан гәлибләрин бир учу чәтәни јарыја гәдәр өртүрду. Бу вәзјјәт јағыш сујунун чәтән боју сүзүлүб јерә төкүләсинә көмәк едирди. Дәјәјә кириш јолу «гапылыг»

адланан палазла вә чәтәниј бош галан бир тәрафи илә өртүлүрду.

Дәјәдән фәргли олараг гаракечә адланан алачыглар бир гәдәр ири һәчмдә вә зуунсов формада гурулуруду.

Сүнәчәли вә ја дүңлүктү ев өз гурулушуна көрә дәјә вә гаракечәдән фәргләнирди. Бурада евин ортасына басдырылмыш дүңлүк (лобар) сүнәчә адланан тәхминән 5 м зуунлуғунда, 15—20 см јоғунлуғунда олан бир ағачын башына, јанларында дешиккләри олан бир чарх (сағана) кечирдиләр. Әксәр һалларда сүнәчәнин үст сәтһи бәзәкли-нахышлы формада дүзәлдилдириди. Бу лобарын әтрафында мәркәздән ејни мәсафәли даирә бојунча јерә чубуглар басдырыдылар. Һәмнин чубугларын учларыны сүнәчәдәки чархын дешиккләринә кечирив бәркидрдиләр. Чархын топуна бағланмыш или сүнәчә бојунча ашағы чәкликдә чарх ашағы енир вә чубуглар јанлара әјиләрәк габарыг форма алырды. Бу ев типли кәнардан дәјәјә бәнзәјирди. Дүңлүктү евин ағач һиссәләри гурулуб гуртардыгдан сонра онун әтрафына чәтән чәкиб үстүнү гәлибләрдә өртүрдүләр. Алачығын бу нөвүнү, ләкин даһа бөјүк өлчүдә гурулан типлини М. Авдеев Әрдәбил типли мухру адландырырды.

Елатларыни ејни типли гыш евләри 30—35 см дәринлији олан чала үзәриндә гурулуруду. Исти олсун дәјә чәтәнин архасына от, әләф, гамыш долдуруб, топрагла басдырыдылар, һәм дә јан гәлибләринин учлары чәтәнин үстүндә јерә гәдәр узанырды.

Бүтүн мүвәггәти јашајыш евләринин үстүнү гәлиблә өртүкдән сонра, кечәләрини учларындан ағыр дашлар асырдылар вә јахуд да сичимлә гәлибләр сарыјырдылар. Бу үсула «јеллик» дејирдиләр. Даһа сонра алачыгларын харичи даирәси бојунча кичик арх чәкирдиләр ки, јағыш вә сел сују алачыгларын ичинә сүзүләсин.

Варлы аиләләрдә алачыгларын интерјеринә даһа чох диғгәт вериллирди. Адәтән јерә һәсир дөшәјир, онун үстүндән палаз вә халча салырдылар. Хәнчәр, түфәнк вә диқәр сипаһлары сүнәчәдән вә јахуд дәјә чубуғундан асырдылар. Евин арха дивары бојунча јорган-дөшәк јығылыр, гапынын сәғ вә ја сол күнчүндә суд мәһсуулары сахламақ үчүн нәми адланан хусуси аракәсмә дүзәлдиллирди. Ев-мәишәт аваданлығы олан чәһрә, дараг вә диқәр аләтләр үчүн дә евдә хусуси бир јер ајрылырды. Беләликлә, мүхтәлиф гурулушу јашајыш еви типләри вәһид бир јурд дахилиндә групплашан бүтүн бир нәсли тәмсил едирди.

Јајлагда өзләринә мүнасиб јашајыш евләри гурдугдан сонра чобанлар һејванларын бәсләнмәсинә, гузуларын күм-

раһ бөүдүлмөсүнө өз дикор тәсәррүфат ишләринә даһа чидди фикир вермәҗә башлајырдылар. Башлыча олараг һејванларын сәмәрәли отарылмасы вә јемләндирилмәси гајғысына галырдылар. Тәсадуфи дејил ки, халг арасында гојунун отарылмасы илә бағлы белә бир мәсәл ишләдиллир: гојуну јаз отар, јаз отармасын пајыз отар, пајыз отармадын јүз отар». Башга сөзлә десәк, гојунлар ғышлаға сағман вә көкәлдилмиш вәзижәтдә кәтирилмәли иди. Узун әсрләр боју формалашаң ән'әнәјә мувафиг олараг чобанлар сәһәр саат 3—4 рәдәләриндә гојунлары отлаға чыхарырдылар. Буна јајлыма чыхарма дејиллирди. Әкәр давар күндә ики дәфә — сәһәр вә ашман сағылрдыса, сәһәр сағымына әвин вахты, ашман сағымына сәрт вахты дејиллирди. Сағым вә әмиш архачда олурду. Күнортадан сонра сәрин вахты гојунлар јенилән өрүшә апарылдыгда, буна гојун јелләнән вахты дејилләр. Күнорта вахты гарамалы сувармаг үчүн чај вә ја булаг канарына кәтирилдиләр ки, онлар су ичиб орада динчәлсин. Гарамалын динчәлдји белә јерләрә архачдан фәргли олараг мәөл јерләрн дејиллирди.

Малдарларда әкинчиләрн гаршылыгы мүнәсибәтинди онларын јапыз тәсәррүфат мәһсулларынн мүбаддәласиндә көрмүрүк, бу, тәсәррүфатын тәшкили гајдаларында да өзүнү кәстәрилди. Чох вахт әкинчиләрлә малдарлар арасындакы сөвдәләшмәҗә ујун олараг, пајызда — күздәк вахты јајлагдан гајыдан һејванлар мәһсулу топланмыш тахыл зәмиәрләндә отарылыр вә бу заман һејванлар һәм тарлаларын өз табии пәјини илә күбрәләјир, һәм да кәләчәк өкин саһәләринни јумшалдырдылар. Көрүндүју ки, бу чүр сөвдәләшмәләрдән һәр ики тәрәф фәјдаланырды. Чох вахт тәсәррүфат ишләриндә һәр ики саһәнин нүмәјәндәләрин бир-биринә көмәк едирдиләр. Белә ки, тарладакы дәрзәрнн чырмана дашынараг саһәнин тез бошалдылмасында марағы олан малдарлар бу мәғсәдлә әкинчиләрә көмәк едирдиләр. Ахырчычлар исе өз һөввәсиндә мал-гаранын отарылмасына позәрәтин бир һиссәсини өз үзләринә көтүрүрдүләр.

Күздәк дөврүнүн әсәс әләмәтләриндән бири һејванларын мајаланмасы — чүтләнмәсә иди. Чүтләнмә дөврүнүн мүддәти ајры-ајры јерләрдә мүхтәлиф олурду. Буна бах-мајараг, белә бир әсәс чәһәти нәзәрдә тутурдулар ки, дәл сојат һава шәрәитинә дүшмәсин. Әләтән мајаланма үчүн дамзәлгә гочлар сахлајырдылар. Мајаланма дөврүндә анаш гојунлардан тәшкил олунмүш сүрүнүн һәр биринә 3—5 баш гоч бурәхырдылар. Гочлар 2—3 јашынан етибарән мајаланма үчүн јарарлы сајылрды. 7—8 јашына гәдәр гоч вә гојунлар мәһсулдар һесаб олунурдулар.

Малдарлыг тәсәррүфатынын ән мүһүм мәсәләләриндән бири чобанчылыг гајдалары иди. Мә'лум олдуғу ки, чобан гојунчулугда башлыча сима иди. Азәрбајҗанда муздул чобанчылығын нә вахтдан башланмасы барәдә дәгиг мә'лумат јохдур. Лакин кечән әсрин орталарында башлајараг илк мәһбәләрдә чобанчылығын гајдаларындан бәһс едән мә'луматлар раст коллинир. Бу мәһбәләрдә, һабәдә чөл етнографик материалларына әсасланараг муздул чобанчылығын шәртләри барәдә мүфәссәл мә'лумат алмаг мүмкүн олмушдур.

Јухарыда дејилдији ки, јајлаг көчүнә һазырлыг әрәфәсиндә малдарларын оба вә ја јолдашылыг адланан бирликләри тәшкил олунаркән, бу бирликләрин рәһбәрләри һејванларын сахланмасы илә бағлы олан бир чох функцияларын јеринә јетирмәли иди. Обабашы ролуну ојнајан һәр бир кәлләдар бәтән јајлаг вә ғышлаг мөвсүмү әрзиндә оба-шын фәктики башчысы ки, тәсәррүфатын бүтүн мәс'улијәтини өз үзәринә көтүрүрдү.

О, муздул чобанлар тутур, тәсәррүфаты идарә етмәҗә бачармајан сәркарларын вә чобанларын һагг-һиссабынн кәсир, дәсјатин вә сабаһаш веркисини оба үзәләр арасында болушдурүр, јајлага чыхмаг вә ғышлаға гајытмағын вахтыны мүәјјәнләшдирди. Гојунчулуг тәсәррүфатынын тәләји мәһз чобанлардан асылы олдуғунда көрә обабашынын ичра едәчәји функциялар ичәрисиндә бәһишчәсы муздул чобанларын тутулмасы вә сахланмасы гајдалары иди.

Азәрбајҗанда муздул чобан тутулмасынын кениш јајлымыш ән'әнәви мүддәти 6 ајлыг мүддәт иди ки, буна ләјән дејилдиләр. Лакин тәрәфләрин арасындакы разылашма шәртләриндән асылы олараг, бә'зән бу мүддәт бир нечә ил узәдыла биләрән. Бир гајда олараг чобанларын һаггы мәһсулла едәнилирди. Чобанлар ја јохсуллашмыш гоһумлардан, ја да јохсул кәнд ичма үзвләриндән тутулулар. Чобанчылыг бир пешә ки, чох вахт ирси олараг атадан оғула кечирди. Пајыз гырхыны «кәл», гузулама дөврү «дәл» алландыныдан, јарымиллик ләјән дөврүнә «кәлдән—дәл» вә әксинә, «дәлдән—кәл» дејиллирди. Аз миғдар һејванлары олан тәсәррүфатлар бир гајда олараг чобан тутмур, өз һејванларыны ја өзләри отарыр, ја да мүәјјән шәртләр мүғабилдә һәмчн һејванларын отарылмасыны варлы гоһум вә ја гоншуларына ташпырдылар. Јајын ахырларында арана кәч әрәфәсиндә доғар гојунларын, гузуларын вә субајларын гырхымы башлајырды. Гырхым әрәфәсиндә гојунлары чајда вә ја кәлдә чимиздирдиләр. Бу процесә «кәл» дејиллирди. Кәлдән бир нечә күн сонра гырхын башлајырды.

Бир гайда оларга жайлагда һейванлара дуз верирдиләр. Гышлагда һейванлар шоран јерләрде отарылдығындан, онлара хүсуси дуз вермәјә еһтијач јох иди. Әкәр јатаг јерләрни әтрафында шоракәт дејилән отлаглар јох идисә, гојунлар 10—15 күндән бир, аз мигдарла дузла тәмин олунурду. Жайлагда гојунлара вә гарамала дуз вермәк үчүн дузлаг дејилән хүсуси бир јер ајрылырды. Дузлагда чохлу мигдарла јасты дашлар олурду ки, дуз бу дашларын үстүнә сәпилирди. Белә дашлар олмадыгда дузу көј отун үстүнә төүрдүләр ки, һейванлар ону јаласын. Һейванлар үчүн нәзәрде тутулмуш хүсуси дуз күнләрни варды. Мәсәлән, Ләнкәрән малдарлары базар күнүнү, падарлар исә базар ертәсини дуз күнү елан етмишдиләр.

Јај отлаг саһәләриндә јерләнән малдарлар аранла өз иғтисаднә тәсәрруфат әлағәларини кәсмирдиләр. Јај мөвсүмү әрзиндә онлар дөфәләрлә гышлага еһир, өз малдарлык мәнсулларыны сатыр вә ја дуза, уна, бағча вә бостан мәнсулларына дәнјишдириб керн гајыдырдылар. Гышлаг вә јайлаг арасындакы бу чүр әлағәләр даими оларга сахланьлырды, чүнки бунлар ваһид бир социал-иғтисади вә тәсәрруфат ваһиди сајылырды. Тәсадуғи дејил ки, јайлага чыхан малдарлар, өзләринә мүвөггәти јашајыш евләри гурдугдан сонра кишиләрин: бир һиссәси аран гајыдыб, өз әкин јерләринә баш чөкпр, јетишмиш тахылы бичиб дәрзәлдән таја вурур вә хьрман үчүн һазырлайырды. Тахылын бир һиссәси дөјүлүб јайлага пешгурд апарылырды.

Һәр бир сүрдәкни гојунларын сајы 500—1000 башдан артыг олмурду. Белә ки, бөјүк сүрүләр үчүн даһа кениш отлаг саһәләрнә тәләб олунурду. Она көрә дә сүрүнүң бөјүклүдү отлагдакы јем еһтијатынын вәзижәтиндән асылы иди. Јухарыда көстәрилән тәркибдә сүрүнүң отарылмасы үчүн сәркар да дахил олмагла 8 чобан тәләб олунурду. Бунлардан икиси гузулары, икиси тоғлулары, галанлары исә анаш вә гысыр гојунлары, гоцлары отарырды. Чобанлар арасында мүәјјән әмәк бөлкүсү варды. Обабашы бир гайда оларга музла, әкәсәр һалларда пулла бүтүн чобанларын ишинә нәзәрәт едән сәркар чобанлар сахлајырдылар; ахырынчылар өз нөвбәсиндә бүтүн сүрүјә чавабдән олурдулар. Галан чобанлар кичик чобанлар адланмагла, бир гайда оларга, сәркара табә идиләр. Онлар сүрдәкн бүтүн чыхдаш вә иткиләрә биләваситә мәс'улијјәт дашыјыр вә бу барәдә сәркара һесабат верирдиләр.

Әһнәнәјә көрә, чобанларла сүрү саһибләри арасында, чобанчылыкын шәртләри барәдә һеч бир јазылы мугавилә бағланмырды. Онларын бир нечә нәфәрин шаһидлији илә

сөвдәләшмәси, гејд-шәртсиз јеринә јетирилмәли олан мугавилә шәртләри сајылырды. Бунула белә даныштылар елә апарылырды ки, чобанлар һәмшиһ истисмар объектинә чеврилсинләр. Бир гайда оларга чобанын мәнсулла (натура илә) едәнчи ләјзини баһлангычында дејил, сонунда верилди. Саһибкарлар она көрә белә едирдиләр ки, өлмүш, итмиш вә чанавар парчаламыш һейванларын әвәзини, онлара верәчәји һағг-һесабадан чыхсын.

Музд шәртләринә көрә, чобанлар ики категоријаја ајрылырдылар: муздул вә сај һесабы (хьрда пајчы). Муздул чобанлар бүтүнлүклә саһибкар һесабына јашајырдылар: онун һесабына јејир, кејир вә сүрүнүң мигдарындан асылы оларга 6—10 гузу алырдылар. Шәртә көрә алынн гузуларын јарысы еркәк, јарысы диши олмалы иди. Муздул чобанлар нәники аманат јолу илә јад гојунлары отара билмәз, һотта өз шәхси һейванларын да отардыгы сүрүнүң тәркибиндә јайлага апарә билмәзди. Бир гайда оларга онларын аиләләри дә кәнддә галырды. Хьрда пајчылар исә өз хәрчәлрин һесабына јашајыр вә јалынз 6 ајлык чобанлыкы мүддәтиндә отардыгы һәр 20 баш гојундан бир тоғлу алырды. Хьрда пајчыларын әсас вәзифәси һейванларын отарылмасы вә муһафизәси иди. Сағым вә гьрхым процесләриндә бунлар иштирак етмирдиләр.

Пајызда гојунлар һәлә архақда, ачыг сәма алтында кечәләдији заман чобанлар даһа сајыг олур вә гојунлара горху олмасын дәјә (оғурлуг вә ја чанавар һәмләси) чидди кешик чәкирдиләр. Бунун мугавилиндә онлар чыхдаш һесаб едилән һейванлардан кешик һағгы алырдылар. Бу һағг музд шәртләринә дахил едилмирди. Һәр бир сүрдә 150 башдан әскик гојун олмурду. Бу мигдар гојун сүрүсү бир чобанлык адындырды. Һәр бир чобанлыкда 6—7 тоғлулук, јәһни 150—175 баш гојун олурду. «Тоғлулук» аңлајышы ондан кәтүрүлмүшдүр ки, чобанлара отардыгы сүрдәкни һәр 20—25 гојундан бир баш тоғлу верилдири.

Ири һейванларын отарылмасы шәртләри хьрда бујнузуларын отарылмасы шәртләриндән хејли дәрәчә фәрғләриндә. Мәсәлән, Чавад гәзасында нахьрчы һәр бир баш ири һейванын отарылмасы үчүн 8—16 кг, һәр баш ат үчүн 8 фунт¹ буғда алырды. Нахьчыван гәзасынын гәрб һиссәсиндә һәр баш ат вә гатырын отарылмасы үчүн 10 фунт буғда алындырды. Нахьрын отарылмасы шәртләри Чавад гәзасындакы кими олса да, нахьрчылар бурада әләвә оларга сағылмыш сүдүн бир һиссәсинә дә малик олурдулар.

¹ 1 фунт тәхминән 450 грама бәрәбардир.

XIX жүзүлүк эринде Азербайжанын иштисади ва социал һөжятиндаки дәјишкликләрлә әләгәдәр олараг чобанлара верилди әмәк һаггынын һәм нормасы, һәм дә формасы дәјишкликә мәрүз галмышды. Әкәр әввәлләр башлыча олар мәнсулла өдәнч верилдирисә, әсрин икинчи жарысында һәмсулла жанашы пулла да өдәнч верилмәси мүнүм јер тутмаға башламышды. Мәсәлә, Баки гәзәсиңдә чобана һәр 100 баш гојундан 4 баш јашқы гојун верилдирди ки, буһун да гијмәти 6 манат 50 гәпијә бәрәбәр иди. Губа гәзәсиңин шимал һиссәсиндә чобан бир илин мүддәтиндә 200 баш гојун отарылмасы үчүн 12 тоғлу, јапынчы вә 10 чүт чарыг алырды. Чаваншир гәзәсиндә чобана һәр 100 гојунун отарылмасы мүғабиллиңдә 5 гузу, јәмәк вә кәјим верилдирди. Зәнкәзур гәзәсиндә һәр баш гысыр кечини отарылмасы үчүн һәр ләјәңдә чобана 12 фунт арпа, сағмал кечи үчүн 1 кг буғда, гојун үчүн 15 гәпик пул верилдирди. Шамакы гәзәсиңин Гобустан сәһәсиндә һәр ил 100 баш гојунун отарылмасы мүғабиллиңдә чобан јапынчы, архалыг, бир чүт чарыг вә папагдан әләвә 15 манат да пул алырды, Јелизаветпол гәзәсиңин бир чох кәңдләриндә јайлаға чыхарылмајан гарамалы ја сәһибкарларын өзләри отары, ја да кәңд әһалиси бирләшәрәк үмуми бир нахырчы тутурду. Отарылган һөјванларын сәјмидән асылы олараг нахырчы 5 манатдан 30 манатадәк әмәк һагы алырды. Јайлаға кәңдәрилән нахырын һәр башындан нахырчыја 20—30 фунт сүд чытарды. Көјчәј гәзәсиндә гарамалын отарылмасынын тәшкили үчүн онлары үч група ајырырдылар: иш һөјванларындан ибарәт олан нахырын отарылмасы үчүн 45 манат, сағмал вә субај һөјванлар үчүн 110 манат, бузов вә даналарын отарылмасы үчүн 46 манат пул верилдирди.

* * *

Истар јайлагда вә истерсә дә гышлагда малдарларын истифадә етдији хәзинә отлаг сәһәләринин мүвафиг гијмәтләри варды. Бу отлаглар өз кәјфијәтләринә кәрә дәрәд дәрәчәјә бөлүнүрдү. Биринчи дәрәчәли отлагларын һәр десјатининдән истифадә үчүн хәзинәјә 35 гәпик, икинчи дәрәчәнин һәр десјатининдән 20 гәпик, үчүнчү дәрәчәнин һәр десјатининдән 12 гәпик, дәрүнүч дәрәчәнин һәр десјатининдән исә 8 гәпик пул верилдирди. Ајры-ајры губернијаларда бу гијмәтләр ејни дејилди. Мәсәлә, Баки губернијасынын јай отлагларынын һәр десјатининдән 15 гәпик, гыш отлагларынын һәр десјатининдән исә 8 гәпик пул алындығы һал-

да, Јелизаветпол губернијасында мүвафиг олараг 12 вә 10 гәпик пул алынырды.

Мә'лум олдуғу киһи, Азербайжан ханлығлары дөврүндә отлаглардан истифадә үчүн сабахла вә ја чөпбашы дејиләр берки гајдалары тәғбир олунурду. Бу верки отарылан һөјванларын һәр башы үчүн нәзәрдә тутулан пулун миғдарыны мүәјјәнләшдирди. Бу систем XIX әсрин 80-чи илләринин орталарына гәдәр давам етмиширди. Бунуңла белә ајры-ајры бөлкәләрдә чөпбашы веркисинин миғдары да ејни дејилди. Мәсәлә, Шираванда отарылан гарамалын һәр башы үчүн 10 гәпик пул алынырды. һәм да һәр баш гарамал 2,5 давара, Гарабағда исә 7 баш давара бәрәбәр тутуларду. Сонралар бу һисбәт 1:3; 1:5; 1:10 шәклиндә дәјишмиши.

Губа гәзәсиндаки јай отлагларындан һәр баш гарамал үчүн 11 гәпик пул алынырды. Сәһибкарлар исә 100 баш үчүн 7—15 манат алырдылар. Нахчыван гәзәсиндә һәр баш үчүн 50 гәпик, Шуша гәзәсиндә 12,5 гәпик, мешәләрдә отарылан һөјванларын һәр башы үчүн исә 10—15 гәпик алынырды. Нахчыван гәзәсиндә јай отлагларынын ичәрә гијмәти гарамал үчүн 42, Көјчәјда 24, Нухада 16,5, Баки, Губа вә Зәнкәзурда 18, Шуша гәзәсиндә исә 14 гәпијә бәрәбәр иди. Гыш отлаглары үчүн гарамалын һәр башындан Нахчыван гәзәсиндә 55, Әршәдә 39, Ләнкәрәндә 34,5, Чәбрајылда 30, Јелизаветполда 25, Бақыда 23, Чавад вә Газах гәзәларында 22, Губада 20, Нухада 18, Шамакыда 13, Шуша гәзәсиндә исә 5 гәпик пул алынырды.

Рәғмәләрдән көрүңдүјү киһи, јай отлагларынын ичәрә гијмәтләринин ән јүксәк һәдди Нахчыван гәзәсиндә, ән ашағы һәдди исә Нуха гәзәсиндә иди. Гыш отлагларынын јүксәк ичәрә һагы јенә Нахчыванда, ашағы һәдди исә Шуша гәзәсиндә мүәјјән едилмишиди.

Малдарлыг тәсәррүфатында гојун итләринин чох бөјүк ролу варды. Етнографик әдәбијәтлә гојун итләринин ролу вә әһәмијјәти кифајәт гәдәр ишығландырылмамышдыр. Итин гојунчулуғ тәсәррүфатында ојнадығы ролун аראшдырылмасы ән вачиб мәсәләләрдән биридир. Мә'лум олдуғу киһи, итләрдән очулуғда, ев тәсәррүфатынын горунмасында вә һабелә кәшфијат вә мүһарибәләрдә кениш истифадә олунмушдур. Бунуңла белә итләрдән ис чох гојун сүрүләринин отарылмасы вә мүһафизә едилмәсиндә мүстәсна әһәмијјәтә малик бир ев һөјваны киһи кениш истифадә едилмишир. Әдәбијат материалларында һағлы олараг кесторидији киһи, хырда бујнузлу һөјванларын чохалмасы илә

итин тәсәррүфатдаки ролу да әһәмийәтлн дәрәчәдә үксәлмишир.

Этиографик мушанидәләрдән айдан олур ки, һәр бир гојун сүрүсидә 5—6, бәзән дә даһа чох ит олур. Итләрин сахланмасында вә гојунчулугда бунлардан нечә истифадә едилмәсиндә чобанлар бөјүк тәчрүбә топламышлар. Гојун сүрүләринн отарылмасы вә муһафизәси үчүн ән гәдим дөврләрдән Гафгаз кешик итләриндән кениш миғјасда истифадә олунмушдур.

Гафгаз кешик итләриннн гојунчулуг тәсәррүфатындаки бөјүк ролу һәр шейдән әввәл, онлардаки чәсәрәт, күч, дәмәк-ләүк, һессас дүҗмә вә ја иҗбиләмә гәбиллјәтләриннә мәлим кејфијәтләриннн олмасы илә изаһ едилмәлидир. Итләрдә бу чур мусбәт кејфијәтләрин ашыланмасында Азәрбајҗан гојунчуларынын әсрләр бојунча апардылары емпирик тәчрүбәләрин чох бөјүк ролу олмушдур. Бу тәчрүбә кәстәрин ки, чобанлар сүрү итләри арасында мөвчуд олан чинс ганчыгыларнн көрпә күчүкләринн, һәлә онларын көзү ачылмасында сечиб ајырыр вә бунлара хүсусн диггәт јетирдиләр. Чох вахт белә күчүкләри 5—6 ајлығына гәдәр гаранлыг бир јердә сахлајыб, онлара чидди гуллуғ кәстәриндиләр. Күчүкләрин сечилиб ајрылмасында онларын һәлә кичик икән чантарак олмасына, ағынын бөјүклүјүнә, чевиклијинә, алыннын вә дөшүнүн еңлиллијинә фикир верирдиләр. Бу заман, сөз јох ки, күчүкләрин аналарынын кејфијәтләри нәзәр алынырды. «Ганчығына бах, күчүјүнү тут» мәсәл дә бурадан јаранмышдыр.

Итләрин сүрүјә алышыдырлмасы илә бу ишдә бөјүк тәчрүбәси олан чобанлар мәшғул олурдулар. Чобан өз сәнини мухтәлиф тону илә, үзүнүн ифадәси вә һәрәкәти илә итин һисс үзәлиринә елә тәсир кәстәриди ки, ит һәмншә она табә вәзијәтдә олуб, көзүнү онун үзүндән, һәрәкәтләриндән чәкмир вә һәвәслә чобанын бүтүн әмрләрини јеринә јетирди.

Чобан итинин өјрәдилмәсинә күчүјүн гулагларынын кәснлмәсиндән башланыр. Марағлқ чәһәтләрдән бири будур ки, бу әмәлијәтә адәтән итлә билаваситә тамасла олан адам дејил, бағна чобанлар ичра едирди. Мәлүматчыларын фикринчә, күчүк бөјүдүкдән сонра, онун гулағыны кәсән адамдан горхуб гачыр вә онун сөзүнә бахмырды. Бир гәјдә оларак бу әмәлијәттын ичрасы илә икн нәфәр мәшғул олурду. Онлардан бири учу һача бир ағачла вә ја икн бармаг јеба илә күчүјүн бојундан басыб онун башыны јерә сыхыр, дикәри исә үлкүч вә ја ити бир бычакла онун узун гулагларыны кәснб атырды. Кәснлмиш јара јеринә адн очаг

күлү вә ја јандырылмыш дөвә түкүнүн күлүнү сәпирдиләр. 10—15 күнүн мүддәтиндә јара тамамилә сағалырды. Күчүјүн гулагларынын кәснлмәсини халг арасында мухтәлиф сәбәбләрлә әләгәләндирдиләр. Биринчи фикрә көрә, ит башыны голлары арасына гојуб јатдығы заман, онун гулаглары саллағ вәзијәтдә олдуғундан, итин ешитмә гәбиллјәти азалыр вә тәһлүкәнин јахынлашдығыны тез ешидә билмир. Гулагкәсәннин дикәр сәбәбини онунла изаһ едирләр ки, итин чанаварларла боғушмасы ишини асанлашдырмағ үчүн бу әмәлијәттын ичрасы лабүддүр. Адәтән чанавар итлә гарпышдығы заман биринчи оларак онун гулағындан тутур. Гулағыны чанаварын ағына вермиш ит тейликлә өз үстүн-лүјүнү итирив вә вурuşма заманы мәғлүб олур.

Чобан итләриннн сүрүјә вә чобанын әмрләрин өјрәдилмәси заманы итлә мұлајим рәфтар етмәк мәсләһәт көрүлүр, әкс һалда итин чобана гаршы инамы итәр вә онун әмрләрини јеринә јетирмәз.

Чобан, ити сүрүјә алышыдырдығы илк вахтдан чалышыр ки, ит онун әмри илә истәннән анда сумағы бачарсын. Белә бир вәрдшин итә ашыланмасы үчүн, халг арасында дејилдји кими, «чобан итә гыс вурур», јәни, һәҗчәчаны сәслә әлини габаға узадагар тәһлүкә көзләнилән тәрәфә ишарә еднб, өзү һәмнин истигамәтдә ирәлијә доғру гачыр. Бу чүр һәрәкәт һәр күн бир нечә дөфә тәқрар олунур. Тейликлә ит белә вәрдишләрә алышыр.

Чох вахт сүрүдән мухтәлиф сәбәбләрә көрә ајры дүш-муш гојунларын ахтарылмә тапылмасы гәјдалары да итләрә өјрәдилди. Бу чүр өјрәдилмиш итләр чобанын әсл мәнада көмәкчисинә чеврилди.

Бәзән сүрү чох дағынын, сәпәләнмиш вәзијәтдә отладығы заман чобанларын кәстәриши илә итләр сүрүнүн әтрафында һәрләнмаклә онлары һүркүдүб бир јерә топлајырды. Бу тәдбир хүсусилә думанлы һавада чанаварларын басынларындан горумнағ үчүн лазым олурду.

Гојун итләринә јахшы гуллуғ едирләр. Онлара күндә икн дөфә арпа унундан биширнлмиш јал, ајран, күт бәзән дә кәснлмиш һејванларын мүзјән һиссәләринн верирдиләр. Дејиләнләрә көрә, итә һеч вахт исти јал вермәзләр, чүнки бу, итин иҗбиләмә гәбиллјәтинин азалдыр.

Чобанлар һәмншә чалышырдылар ки, чанаварларла вә дикәр вәиши һејванларла гаршы итдә чәсәрәт, чевиклик, дөзүмлүлүк вә горхмазылыг һисси ојатсынлар. Чанаварларла итләрин вурушмасы заманы чобанлар әлләриндәки дөјә-нөклә чанавары дөјүр вә беләликлә, итләрдә гәлиб кәлмә һәвәси ојадырдылар. Бәзән тәчрүбәсиз горхак итләр вәһ-

шин һејванын үстүнә атылмагдан чәкинәрәк, јалныз көнәр-
дан һүрмәклә кифәјәтләнирди. Бу заман чобанлар чана-
варларла дөјүшмәклә сәриштәси олан итләрдән бирини чана-
наварын үстүнә бурахыр вә бу јолла горхаг итләри дөјүшә
һәвәсләндирирди.

Чобанларын мәлуматына көрә, чанаварлар итдән хејли
күчлү олдуғларындан тәкбәтәк вурушмада ит онлара га-
либ кәлә билмир. Чанаварлар тәхминән ит дишләриндән ики
дәфә бөјүк олан өз кәмиричи дишләри илә итләрә бөјүк
зијан вурурлар. Чанаварларын гојун сүрүләри үчүн ән тәһ-
лүкәли дөврү нојабр—декабр ајлары һесаб олунар. Бу вахт
чанаварлар санки өз күчүкләринә, сүрүләрә һүчүм етмәк
тәчрүбәси өјрәдир вә одур ки, басғынлар тер-тез баш верир.
Бир гајда олараг сүрүнү гарабагара изләјән чанаварлар
гојунлара кечәләр, онлар ағылда вә ја архагда јатдығлары
заман һүчүм едирдиләр. Онлар сүрүнүн һансы тәрәфдән
зәиф мүнәфизә олундуғуну дәгир мөјјәнләшдирирдиләр.
Бәзән чанаварлар һијләјә әл атырдылар. Онлардан бир
кәнарда дуруб уладыгда итләр вә чобанлар һәмин истига-
мәтдә гачыр вә чанаварлары тәгиб едирдиләр. Елә бу анда
пугуда јатмыш дикәр чанаварлар кешиксиз галмыш арха-
ча һүчүм едиб сүрүә бөјүк тәләфәт верирдиләр. Марағлы-
дыр ки, гојунлар чанавары көрдүкдә гачыб гуртармаг әвә-
зинә бир јерә топлашыб ајағларыны јерә дөјүр вә дүз чана-
наварын көзләринә бахырлар. Белә һалларда сүрүдәки тә-
ләфәтнин гаршысыны алмаг мүмкүн олмурду. Јашлы чобан-
лар һағлы олараг көстәрирләр ки, сүрүнүн мүнәфизәси дүз-
күн тәшкил едилмәдикдә, тәчрүбәли чобанлар вә чәсүр «ча-
наварбасан» итләр олмадыгда, белә вәзијәтлә тез-тез рас-
лашырдылар.

Тәк кәзән вә ел арсында «јалгузаг» адландырылан ири
чанаварлар гојунлар үчүн даһа горхулу иди. Гыса пайыз
күнләриндә, гојунлар кечә отарыларкән јалгузаг сүрү үчүн
даһа тәһлүкәли олурду. Белә әнларда итләр сүрүнүн дөв-
рәси боју кешик чәкирдиләр. Көрүндүјү кими, итләр чобан-
ларын ән садагәтли вә ән етибарлы көмәкчисинә чеврил-
мишдир. Шифаһи халг јарадычылығында дејилдији кими:

Әлиндәки дөјәнәк,
Галһандыр чобаның,
Јашындакы боз көпәк,
Јолдашыдыр чобаның.

Чобанларын сүрү итләри илә чанаварларга гаршы тәд-
бирләри ашыг әдәбијәтында да өз бәди әксини тапмыш-
дыр:

Субајлар аманаты,
Боздары белдан гојкинәп,
Ачкынән зәичириши,
Топланы алдан гојкинәп.
От кәтир, алаф кәтир,
Пәләнк кендән гојкинәп.

Гудуз дөјмиш чанаварлар,
Көрүнә тофан еләди.
Өлдүрдү једди гојуну,
Ганына гәлтан еләди.

Дагытды гүмрал гочу,
Билиң, јәгин ган еләди.
Топлан тутуб чанаварын
Дәрисин шан-шан еләди.

Бу ше’р нүмүнәләриндән көрүнүр ки, гојун вә һабелә
һәјәт итләринә халг арасында мүхтәлиф адлар верилди.
Белә адлара мисал олараг Боздар, Топлан, Пәләнк, Гызыл,
Күмүш, Әлләш вә с. кәстәрмәк олар. Бүтүн доғар анаш ит-
ләрә ганчыг, еркәк итләрә исә көпәк дејирдиләр. Алты ај-
лығына гадәр чаван күчүкләрә әник ады верилди. Чо-
банлар гојунлара кешиккәкмә гајдаларыны итләрә мәнз
онларын әник вахты өјрәдирдиләр. Чидди тәлим көрмүш го-
јун итләри чобаның јахын көмәкчиси, онун дирәји сајы-
лырды. Бу чүр итләри һеч вахт дөјишдирмәз, бағышламаз
вә сатмаздылар. Адлатән јахын ит ел арасында бир јәһәрли,
јүзәкли ата бәрәбер тутулуруду. Бунларын нәзәрә алараг ел-
обода дејилирди ки, «тәрәкәмәнин өзүнү өлдүр, анчаг итинә
дәймә».

Көрүндүјү кими, чобан итләринин малдарлыг тәсәрруфа-
тынын горунуб сахланмасындакы ролу олдуғча бөјүк иди.

ТОРПАГДАН ИСТИФАДӘ ВӘ МАЛДАРЛЫГЫН СОЦИАЛ-ИГИСАДИ ТӘРӘФЛӘРИ

Әкипчиликдән сонра кәнд тәсәрруфатынын икинчи ән
мүһим апарычы сәһәси олан малдарлыг тәсәрруфаты өз
мәһсуллары илә әһалинин, хаммалы илә сәнәткарлығы вә ку-
стар санәјени тәһиз едирди. Јухарыда дејилмиш кими, Азәр-
бајчанын әлверишли тәби-чоғрафи шәранти, бурада мал-
дарлығын, илк нөвбәдә гојунчулуг тәсәрруфатынын инки-
шаф етдирилмәсинә тәкан вермишди. Азәрбајжан малдар-
ларынын ихтијарында күлли миғдарда јай вә гыш отлаг
сәһәләри топланмышды. Ајры-ајры сјаһан дөврләрдә отлаг

торпагларындан истифадә гәјдалары мүхтәлиф олмушдур. Ханлыглар дөврүндә (XVIII—XIX әсрин әввәлләри) Азәрбајчан малдарлары отлаг сәһәләриндән истифадә мүғабиләндә онун сәһнибнә чөпбашы дејилән рүсум верирдл. Чөпбашы һәм мәһсула, һәм дә пулла өдәнилирди.

Азәрбајчанын Русия тәрәфиндән ишғалы баша чатдырылдыгдан сонра, ханлыглары әвәз едән комендантлыглар вә буиларын сјјаси рәһбәрләри кечмиш ханларын дашыдыгы функсијалардан демәк олар ки, конара чыхмамышдылар. Јәни инзибати-идарә системи ханлыглар дөврүнүн Јерли гәјдаларыны бүтүнүклә сахламышды. Јај вә гыш отлаг сәһәләри исә хәзинә торпаглары е'лан едиләрәк, бир илдән 12 илә гәдәр вә даһа чох мүддәтә варлы кәндлиләрә ичарәјә верилирди. Әксәр һалларда хәзинә илә варлы ичарәдәрлар арасында, һәр ики тәрәфин һүгү вә вәзифәләрни муәјјәнләшдирән мүғавиләләр бағланылырды. Белә кондисијаларда ичарә шөртләринә чидан сурәтдә әмәл олунмасы тәләб олунурду. XIX әсрин иккинчи јарысыча аид олан кондисијаларын мәзмунунда дөврүн итгисадә тәләбиндән ирәди кәлән б'ән дәјишкликләр едилмиши. Бу јенилијич башлыча әләмәти ондан ибарәтди ки, ичарәјә көтүрүлүш отлаг торпагларынын мүнәсиб һиссәсиндә шум едиб әкин-бијичи ишләри апармаға ичазә верилирди. Һалбуки әсрин биринчи јарысында тәртиб едилән кондисијаларда һәнкик белә һәрәкәтләри тәсдиг едән маддәләрә раст кәлинир, әксия, отлаг торпагларыны шумлајан ичарәдәрларын чәримә олуначағыны тәсдигләјән хүсуси маддәләрлә јазылырды. Хәзинә үчүн сәрфәли олан бу чүр итгисадә јенилик әслиндә һөкүмәтә фәјда верирди. Белә ки, ичарәјә көтүрүлүш гыш отлаг торпагларынын бир һиссәсиндә белә бир шөртлә әкинчилијә ичазә верилирди ки, ичарәдәрлар әкилмиш сәһәдән көтүрүлән мәһсулдан дәвләтә малчәһәт веркиснә версиләр.

Һәр бир әјаләт дахилиндә, мөвчуд гәјдаја кәрә, отлаг торпаглары јалныз бир нәфәр варлы шәхсә ичарәјә верилә биләрди. Бу гәјдаја откуп системи ады верилмиши. Хәзинә чалышырды ки, откуп мүддәти бир илдән артыг олмасын, чүнки торпаглар һәр дәфә јенидән откупа вериләндә ичарә артырылырды. Әјаләтин бүтүн отлаг сәһәләри бир адам тәрәфиндән откупа көтүрүлүкдән сонра, һәмнин торпаглар бу дәфә откупчунун адындан ајры-ајры малдарларә јенидән, һәм дә јүксәк өдөнчлә ичарәјә бурахылырды. Откупчу отлаг торпагларынын һаггыны хәзинәјә бирдәфәлик јалныз өзү өдәјирди. Һәм дә Шәки, Ширван вә Гарабағ әјаләтләриндә откупун мигдары ханлыг дөврүндә һәмнин

отлаглардан алынән веркинин мигдарындан чох олмамалы иди. Јени ичарәдәрлар чөпбашы веркисини откупчунун тәләб етдији вахтларда, пул вә мәһсул шаклиндә, һәм дә артырлымыш мигдарда өдәмәли идиләр.

Ајры-ајры әјаләтләрдә чөпбашынын мигдары ејни дејилдән вә јерли гәјдаларә әсасланырды. Мәсәлән, Гарабағ әјаләтиндә откуп үзрә илк дәфә 1823-чү илдә тәтбиг едилән отбашы веркиснә һәр 500 гојундан 22 манат, һәр 100 баш сарамалдан 30 манат, һәр 100 баш атдан 50 манат Гарабағ пулу һесабы илә топланылырды. Лакин бу отбашы рүсуму ағыр олдуғундан, 30-чу илләрдә Гағфаз инзибати идарәсини тәклифи әсасында, халгын наразылыгыны нәзәр алағар, һәмнин рәғәмләр јарыбајары азалдылымышды. Шәки әјаләтиндә отбашынын мигдары һәр 100 баш давардан сечмә бир гојун вә 50 гәпик чүрүјә бәрәбәр иди¹. Бундан башга тәркибиндә 200—2000 баш гојун олан һәр бир сүрдүн «дырнаг пулу» ады илә дөрд сечмә гојун алырдылар. 1828-чи илдә Ширван әјаләтиндә, тәркибиндә 100—1000 баш гојун олан һәр бир сүрдүн јај отлаглары үчүн 3,6 манат пул алынырды. Гыш отлаглары үчүн ејни тәркибли һәр бир сүрүнүн чөпбашы һаггы 3 манат 16 гәпикә бәрәбәр иди.

Гышда Ширван отлагларына кәтирилән ләзки, Гарабағ вә Шәки гојун сүрүләринин һәр бириндән (2000 баш) ики сечмә гојун алырдылар. Бақы әјаләти малдарларындан даһа чох өдөнч алынырды. 300 баш гојунун отарылымы үчүн онлардан бир кечи вә ики гојун тәләб едилирди. Салјан малдарларындан јај вә гыш отлагларындан истифадә мүғабилиндә һәр сүрдүн (200—2000 баш) 12 манат Ширван пулу тәләб едилирди².

Ширван әјаләти отлагларынын откупчусу Дағыстан малдарларына мәхсус һәр бир сүрдүн (2000 баш) 1 манат Ширван пулу алырды. Ширван әјаләтиндә тәтбиг олунан бу отлаг веркисинә «сәркәрлик» дејилирди. Бу веркинн откупчулар топлајыб хәзинәјә верирди. 1830-чу илдә јалныз Ширван әјаләтиндән сәркәрлик веркиснә һесабына хәзинәјә 44300 манат мис пул ваһиди, башга сөзлә, 11097 манат күмүш пул дахил олмушду. Бу да о демәк иди ки, әјаләтин отлаг торпагларында отарылан һәр баш давардан 4 гәпик, һәр гарамалдан 20 гәпик пул алынмишыды.

1829-чу илдә Гарабағ әјаләтиндән чөпбашы һесабына хәзинәјә 505 манат пул дахил олмушду. Бурада һәр баш

¹ Чүрүк — Шәки пул ваһидидир. 50 чүрүк тахминән 21 гәпик рус күмүш пул ваһидинә бәрәбәр иди.

² Бир манат Ширван пулу 60 гәпик рус күмүш пулуна бәрәбәр иди.

даварын отарылмасы хэрчи 2—2,5 гәпик, һәр баш гарамалын хэрчи исә 15 гәпијә бәрабәр иди. Һәр баш ат үчүн 25 гәпик Гарабағ пулу алынырды¹.

Җаләт откуп системи XIX әсрн 50-чи илләриндә өз фәалијәтнин дајандырды. Откуп системинин ләғвиндән сонра, бүтүн отлаг сәһәләри полис идарәләринин ихтијарына верилди. Полис идарәләри һәмнн торпаглары гарамал үчүн һәр баша 3 гәпик, даварын һәр башы үчүн 1,5 гәпик һесабы илә торпаг әлдә етмәк арзусунда олан һәр бир сәһибкара ичарәјә верирди. Бу гајда 1868-чи илә гәдәр давам етди. 1868-чи илдә Азәрбајҗанда јени инзибатн-оразн бөлжүсүнүн кечирилмәс илә әлағәдәр олараг, отлаглар мүнәјјән олунмуш сабит гнјмәтләрлә мүддәтсиз истифадә үчүн кәнд ичмаларынн ихтијарына верилрди. Кәнд ичмаларынн бу ишә масул олан нумәјәндәләри отарылан һәр баш һејван үчүн сабалахә² веркис топлајырды. Бунун үчүн һәр бир кәндлиннн отлаг торпаг сәһәсн әлдә етмәк һағында инзибати органлара вердијн әрнзә кифәјәт едирди. Ләкин бу јени гајданын гүсүрлу фәһәти онда иди ки, отлаг сәһәләри артыг пулу олан варлы кәнд ичмаларынн әлишә кечирди. Онлар да өз нөвбәсиндә еһтијачыннан артыг көтүрдүјү отлаг торпагларыны даһа баһа гнјмәтләрлә әрјә-әрјә сәһибкарлара јендән ичарәјә верирди. Отлаг сәһәләринн мүддәтсиз олараг кәнд ичмаларынн ихтијарына верилмәсн онунла әлағәдәр иди ки, кәндлиләр данми олараг ејни бир гышлаг вә јайлаг јерләриндән истифадә етмәјә чалышырды.

Чаризмн 14 мај 1870-чи ил тарихли ағар гануну Азәрбајҗан кәндлиләриннн иғтисади вәзијәтиндә елә бир әһмәтијәтли дәјишклик әмәлә кәтирмәди. Азәрбајҗан бәјләри вә ағалары әввәлләр олдуғу кимн јенә дә кәндлиләри, о чүмләдән, малдарлары кечмиш гајда асасында истисмар едирдиләр. Јелнзаветпол губернијасында сәһибкар торпагларынын отарылмасы мүгабилдә, кәндлиләр һәр 100 баш гојундан бир гојун, һәр 100 баш гарамалдан ики пуд јағ верирдиләр. Әрјә-әрјә газаларда јерли шәрәнтдән асылы олараг едәнчин бу мигдары дәјиширди: һәр түстүдән 4 манат вә һәр 100 баш гојундан бир гојун; һәр түстүдән 4 манат вә һәр баш һејвандан 20 гәпик; һәр түстүдән 2,5 манат вә с. алынырды.

Бакы губернијасында јай вә гыш отлагларындан исти-

¹ Бир манат рус күмүш пул ваһиди 8,33 манат Гарабағ пулуна бәрабәр иди.

² Сабалахә — күрчү сөзү олмағла чөпбашы мәнәсында ишләдилмишир.

фәлә үчүн малдарлардан јалныз 4 манат түстү пулу алынырды.

Нахчыван гәзасында мүлкәдәр торпагларында отарылан һәр 100 баш гарамалдан вә давардан мувағиј олараг бир һејван алындығына кәрә, әһали өз һејванларыны јалныз хәзинә торпагларында отармағы үстүн тутурду. Бурада һәр инајин отарылмасы хәрчи 10 гәпик, һәр гојунуңку исә бир гәпијә бәрабәр иди.

Откуп торпагларынын баһа гнјмәтә ичарәјә верилмәсн һәлә XIX әсрн 40-чи илләриндә ичарәдәрларынн һағлы наразылығларына сәбәб олмушду. Шикајәтләрдә һөкүмәт даирәләринн баша салырдылар ки, откуп јолу илә хәзинәјә дахил олан чөпбашы веркис, ичарәдәрларынн откупчуја вердијн мәбләғдән гат-гат ашағыдыр. Бу гајда дөвләтин хејринә дејил, јалныз әрјә-әрјә откупчуларын чибләринн долдурмаг үчүн сәрфәли иди.

Отлаг јерләриннн откупа верилмәсн, хәзинанын верки топламаг ишини асанлашдырмыш олса да, малдарларынн откупчулардан асылылығыны даһа да артырырды. Онлар чәрнмәләрдән, һабелә нөһкәмә мас'улијәтләриндән чәкин-мәјәрәк торпаглары кәндиснја шәртләриндә гејд олунан мәбләғдән баһа гнјмәтә ичарәјә вермәклә кәндлиләринн һағлы шикајәтләринн сәбәб олурдулар. Сонралар отлаг торпагларынын әввәлчә полис идарәләриннн, даһа сонра кәнд ичмаларынн сәрәңчамына верилмәсн вә сабалаш системинин јаранмасы мөвчуд вәзијәти дәјиширмәди.

Гајдаја кәрә һәр бир сәһибкар дөвләт хәзинәсинә мүнәјјән мәбләғ пул кечирмәклә өз һејванларынын отарылмасына ичазә һүғуғу верән билет алмалы иди. Отарылан һејванларынн мигдарыны исә јерләрдә јохлајырдылар. Бу ишлә әввәлчә полис, 1878-чи илдән сонра Дөвләт Әмлак Назирлијиннн хүсуси мә'мурлары — аекнтлар мәшғул олурду. Ири сәһибкарлар бә'зән чөпбашы билетн алмыр, бә'зән һалларда исә отарылачаг һејванларынн мигдарынн гәсдән аз кәстәридиләр. Аекнтлар вә полис нумәјәндәләри јерләрдә јохлама апараркән бу чүр малдарлар ја онларла дил тапыб сөвдәләшир, ја да надир һалларда чәрнмә олунурдулар. Веркиләринн јығылмасы ишини башга бир гајда да чәтинләширди. Һәлә 1852-чи илдә Шамахы губернијасында тәтбиғ олунмаға башлајан мәһсул веркисиннн пуд веркис илә әвәз олунмасы, верки топлајан дөвләт мә'мурларыны даһа да артырмышды. Әһали үчүн мәһсул веркисн даһа сәрфәли иди. Ләкин һөкүмәт малдарлыг мәһсулларынын топланмасы, сахланмасы вә сатылыб реаллашдырлмасы ишиндә чәтинлик чәкирди. Дикәр тәрәфдән XIX әсрн ор-

таларындан башлајараг бүтөвлүкдә Русија империјасында пул рентаасы кечилмәси, кәндиллорин систематик истис-марыны асгиләшдырылды. Бүтүн булары нәзәрә алараг чар һөкүмәти Гафгаз чанишинин тәгдиматы әсасында 1882—1884-чү илләр әрзиндә сабалаш веркисини десејатин веркисин илә әвәз етмәк гәрарына кәлди. 1883-чү илдә бүтүн торпаг фондлары Дөвләт Әмлак Назирлигинин сәрәнчамына верилди. һәмийн назирлик отлаг веркилоринин топланмасы гәрдасыны мүәјјәнләшдирон хуәси ләјинә һазырлады. Бу ләјинә Гафгазын јаж вә гыш отлагларында истифадә гәјдалары бардә «Әсанамә» ады илә Назирләр Комитәси тәрәфиндән 29 ијун 1884-чү илдә тәсдиг олуңду. Јени әсанамәјә кәрә, отлаг веркисин, отарылан һәр баш һесабына десејл, ичәрәјә верилән отлаг торпагларынын мигдарына (десејатинә) кәрә топланылды. һәр бир губернија үчүн бир десејатин торпагы стабил гижмәти мүәјјәнләшдирилминди. Мәсәлә, Бакы вә Ирәван губернијаларында јаж отлагларынын һәр бир десејатининин гижмәти 15, Јелизаветпол губернијасында 12 гәнијә бәрәбәр иди. Малдарлар јаж отлаглары үчүн десејатин веркисини апрел—мај ајларында, гыш отлаглары үчүн октябр—нојабр ајларында едәмәли идиләр. Јени верки системи дөвләтин отлаглардан әлдә етдији кәлири 36%-ә гәдәр артармыш олса да, бурада топланылан ичәрә веркисинин мигдары саһибкарларә мәхсус отлагларын ичәрә һаггындан дөфләләрә аз иди.

Көрүңдүјү кими, XIX әсрдә отлаг торпагларындан истифадә формалары чох мүхтәлиф иди. 29 ијун 1884-чү ил гәнуу әсасында десејатин веркисинин тәтбигинә гәдәр отлаг веркисин отарылан һејванларын сәјина кәрә алынырды. Ләкин јени верки системи һәм отлаг саһәләринин мигдарыны, һәм дә онун тәсәррүфат кејфијјатини нәзәрә алырды. Бунунла белә кәнд ичмалары вә ајры-ајры малдарлар тәрәфиндән десејатин һесабы илә ичәрәјә кәтүрүлән торпаглар сабалаш гәјдасы әсасында јенидән хырда малдарларә ичәрәјә верилдириди. Бу јолла ири саһибкарлар отлаг хәрчлоринин бир гәдәр јүңкүлләшдирмәјә чалышырдылар.

Азәрбајҗанын малдарлыг тәсәррүфатында һөкм сүрон сәсиал-игтисадди мүнәсибәтләр ислаһата гәдәр бурада мөвчуд олан ваһид феодал истеһсал үсүлунун тәркиби һиссәси иди. Јерли әһалинин сәјјар вә тәрәкәмә тәсәррүфаты илә мәшгүл олан һиссәси, башга сөзлә, халг арасында елат ады илә танынан бу әһали зүмрәси XVIII вә XIX әсрин әввәлләриндә мәһсул рентаасы, чобанбәји веркисин, ишләјиб-өдәмә, һәрби, һәглијјат вә диҗәр мүкәлләфијјәтләри јеринә јетирирди. Натурал верки башлыча оларә һејван, јаж, пен-

дир вә јундан ибарәт олуруду. Чобанбәји веркисин исә һәр бир сүрүдән мәһсул вә пулла едәнилән верки иди. Хан, бәј, аға вә диҗәр мүлкәдар һејванларынын аманат јолу илә ајры-ајры сүрүләрин тәркибиндә отарылмасы, бир мүкәлләфијјәт формасы кими, ишләјиб-өдәмә рентаасын әмләә кәтирирди. һәрби мүкәлләфијјатә кәрә феодалын сипаһлы гүвәләриндә иштирак етмәк ләзым кәлирди. Нәглијјат мүкәлләфијјәти үзәр иш вә јүк һејванларыны мүвәгәти истифадә үчүн хан вә бәјләрин сәрәнчамына вермәли идиләр.

Азәрбајҗанын иллагындан сонра веркилорин мигдары да хејли артырылды: инди әһали чар хәзинәсинә дә верки вермәли иди. Мәсәлә, Нахчыван ханлыгынын әразисиндә јашајан Кәңкәрли тајфасы хан сарајы үчүн нәзәрә тутулан верки вә мүкәлләфијјәтләрдән әләвә, чар хәзинәсинә дә пул вә тахыл веркисин едәмәли иди.

XIX әсрин 40-чы илләриндә Әһмәдди ичмасынын саһибкар кәндилләри өз ағасынын хејри үчүн һәр ил үч рәнчбәр, һәр евдән 1—2 јүк одун, гојунчулугла мәшгүл оланлар исә һәр түстүдән бир гојун вермәли идиләр. Кәнд әһалиси ил әрзиндә саһибкара ики батман јаж вермәли вә онун һејванларыны отармәли иди. Бүтүн булар ону кәстәрир ки, кечән әсрин биринчи јарысында Азәрбајҗанда феодал рентаасынын ики формасы — ишләјиб-өдәмә вә натурал форма мөвчуд олмушду. Бунунла јанашы, пул рентаасы да фаалијјәт кәстәрирди. Натурал верки һејван, јаж, пендир, јун, һабәлә тохучулуг мәмулалтары илә едәнилирди. Азәрбајҗанда ишләјиб-өдәмә рентаасы һәлә орта әсрләр дөвүрүндә дә мөвчуд олмушду. Мәнбәләрин вердији мәлумата кәрә, һәлә XIV әсрдә јерли феодаллардан Рәшидәддин өз сәјсыз-һесабыз нахыр вә гојун сүрүләрини сахламаг үчүн ајры-ајры малдарларә вә тәрәкәмә гәјфаларына пәјлајырды. XIX әсрә гәдәр давам едән бу гәјдә ел арасында «ишбәдиш» адланырды. Дишбәдишин башлыча шәрәтләри ондан ибарәт иди ки, феодал һејваныны сахлаҗа гәбилә, отардыгы һәр сәгмал гојундан јарым батман јаж, бир тоглу, субәј һејванлардан исә бир истил јун вермәли иди.

Догулан гузулар сүрүдә гәлирды. Бу гузулар һејванлары сахлајанын хејринә басләниләр вә она чатырды. Дишбәдишин башга бир вариантны кәрә, дөл вә гырхылан јунун саһибкара верилмәсиндән әләва, она һәр бир сәгмал гојундан 7,5 истил јаж чатырды. Бундан башга о, һәр чамышдан 6 батман, һәр ишәкдән исә 4 батман јаж алмалы иди.

Ишләјиб-өдәмәнин аманат гәјдасына кәрә һәр беш јүз гојунун отарылмасы үчүн ики чобана ил әрзиндә 40 гузу вә 240 батман бугдә верилдиляр. Дишбәдиш вә аманат јолу

иля нә гәдәр кәлир көтүрүлмәси барәдә тәсәввүр әлдә эт-
мәк үчүн XIX әсрнн әввәлләриндә Ирәвән сәвдәларынн мә-
дахилинә иләзәр салсаг кифәјәттир. О, дишбәднш гәјдәсы
әсәсиндә әһалидән 5420,5 батман јағ, 504 батман јун топ-
ламышды; аманат гәјдәсы әсәсиндә гојунлардан 3154 бат-
ман јағ, 3197 батман јун, чамыш вә инәкләрдән исә 2060
батман јағ әлдә етмишидр.

Биз јухарыда көстөрмишидик ки, Русия тәрәфиндән иш-
ғал едилдикдән сонра Азәрбајчандә верки системи узун
мүддәт олдугу кими сахланылмышды. Русия һөкүмәти она
чәнд көстөрндр ки, мәһсул рентасыны һеч олмасә пул
өдәнчи илә әвәз етсин. Мәсәлән, Ширавн әјәләти үзрә һөкү-
мәт мәмурлары тәрәфиндән кәлирләр барәдә тәртиб едилдән
чәдвәлдә гејд олунурду ки, вахтилә көчәри әһалидән хан
үчүн топланылан јағ, пәндир, халча, пул, јун вә с. мәһсул
нөвләринин әвәзиндә бундан сонра пулла верки алыныр.
Буцулла белә икили верки системи (һәм әнләдән, һәм дә
мал-ғарадан) гојулмасә нәзәрдә тутулуурду. Бу, о демәк
иди ки, биланәснә малдарлыгга мәшғул олан кәнд әһалиси
саһибк ира һәм чөпбәсы веркиси (һејванларын отарылмасы
үчүн), һәм дә онун торпагына сәрбәст кәчмә үчүн верки
вермәли иди.

Кәнд ичмасы дахилиндә веркиләрин бөлүшдүрүлмәси
гәјдәсы мүхтәлиф јолларла һәјәта кечирилрди: түстүжә вә
баша көрә. Кәндин рәһбәрләри вә варлы тәбәгә бу бөлүк
системиндән өз мәнәфәләрнә наминә истифадә етмәжә чалы-
шырдылар. Мә'лум олдугу кими, кәнд ичмасында мөшәләр,
отлаглар вә чәмәпикләр ичманын үмуми ихтијарында иди.
Бүтүн ичмә үзвләри бунлардан бәрәбәр һүгулга истифадә
еда билрди. Һәгигәтдә исә отлаглардан һеч дә һамы ејни
дәрәчәдә истифадә едә билмирди. Бу сәһәләр әслиндә ич-
манын башлыча олараг малдарлыгга мәшғул олан үзвлә-
ринин әлиндә иди. Һәм дә ән јакшы отлаглар адәтән варлы-
ларын ихтијарына верилмишиди. Азәрбајчанын јүксәк дәрә-
чәдә ги, мөгләндирилән отлаг сәһәләринин бөлүшдүрүлмә-
синдә «ғара» вә «гылча» дејилән бөлүк системи мүјәјләш-
дирилмишиди. XIX әсрнн 80-чи илләриндә бу систем илк дә-
фә Јелизаветпол губернијасынын Шуша вә Чәбрајыл гәза-
ларында гејдә алынмышды. Бир гәјдә олараг, отлаг сәһә-
ләри мал-ғаранын сәјяна көрә бөлүшдүрүлуурду. Мәсәлән,
әкәр һәр кәсин 2 гарамалы вә 40 давары вә јакуд бир шаш
инәји вә 80 гојуну вардыса, она узуну 75 вә снн 2 чаты
боју¹ отлаг сәһәси арјылырды. Бу һесабадан һәр бир малдар

¹ Чаты боју 11 сажәнә бәрәбәр иди. 1 сажән исә тохмишн 213 см-ә
бәрәбәр тутулуурду.

18150 кв. сажән отлаг сәһәси мугабалиндә мүјәјән едилмиш
мөбләги вә әләвә 10 манат мүкәлләфијәт пулу өләмәли иди.
Бу өдәнч «ғара» алданырди. «Гылча» исә елә бир отлаг
сәһәсинин өлчүсүнә дејилрди ки, һәр ил бунун үчүн бир
манат верки өләнилрди. Әкәр бу верки мал-ғаранын миг-
дары илә мүјәјләшдирилрди, онда бир гылча 10 баш
даварә, ја да бир баш данаја, ја да 2 баш инәјә бәрәбәр тугу-
луурду. Беләликлә, әкәр бир нәфәрнн бир аты, 20 гојуну,
2 өкүзү вә бир данасы вардыса, онда һәмин шәхс 11 манат
верки өләмәли иди¹.

Кәндхудалар, варлы малдарлар вә ичмә ағсагаллары
өз мөвгеләриндән истифадә едәрәк, веркиләри мал-ғаранын
сәјяна көрә дејил, ичмадакы түстүчүн сәјяна көрә бөлүш-
дүрәрәк, бүтүн ағырлыгы јенә дә садә ичмә үзвләринин
үзәринә гојурдулар.

Јухарыда ады чәкилән верки нөвләриндән әләвә ашар
вә бијар кими мүкәлләфијәтләр дә јеринә јетирилди. Је-
лизаветпол губернијасында ашар «зәкәт» ады илә мүсәл-
ман әһалисиндән руһаниләрин хејринә топланылан өдәнч
иди. Бу, бүтүн һејван нөвләриндән әлдә едилән баланын он-
да бирн мигдарында иди. Бијар исә лазым олдугга саһиб-
карын сәрәнчамына ат вә араба көндәрилмәсиндән вә кәнд-
линин шәхси әмәји илә саһибкарын ишиндә иштирак ет-
мәкдән ибарәт иди.

Азәрбајчанын малдар тәсәрруфатлары чөпбәсы вә түс-
тү пулу (һәр бир алагыдан 3—10 манат) кими әсәс вер-
киләрдән әләвә бајрамлыг, тој пулу (евләнмәк һаггы), тој
хәрчи (аға сарајында тој оландә, она верилән һодијә), әс-
кәр пулу (һәр бир киши үчүн 1—3 манат), јол пулу, торпа-
басды, дәјирман пулу кими өдәнчләр дә вермәли идиләр. Бу
чүр веркиләр феодал асыллыгыны даһа да артырырды.
Нәтичәдә јохсул вә ортабаг малдарлар тамамилә вар-јох-
дан чыхыр, ири малдарларын тәсәрруфатында чобанчылыга
вә ја нөкәричилијә гәбул олунурдулар. Беләләри чох вахт ар-
ыры варлы адамларын тәсәрруфатында јалныз күндө-
лик азуғ үчүн, күнамузд ишләмәли олурдулар. Бу чүр
адамлара халг арасында «ғарына фәтир» дејирдиләр.

Беләликлә, малдар әһали үзәринә гојулан мүхтәлиф тип-
ли ағыр верки вә мүкәлләфијәтләр онларын тәбәгәләшмә-
синн сүр'әтләндирмәклә бир тәрәфдән өз әлиндә јүзләрлә
һејван чәмләшдирән ири тәсәрруфатларын, дикәр тәрәфдән
бә'зән бир баш һејваны белә олмајан јохсул вә таванасыз

¹ Ат үчүн 4 гылча—4 манат; 20 гојун 2 гылча—2 манат; 2 өкүз
4 гылча—4 манат; 1 данә 1 гылча—1 манат, чөми 11 манат.

күтленин жаранмасына сөбөб олурду. Натичеде икинчилер биринчилерден асылы везијјәтә дүшүрдү. XIX эср вә XX эсрини эввәлләрини аид олан статистик һесабатларда, һабелә монографик эсрләрде Азәрбајҗан малдарларынын социал таркиби барәдә, демәк олар ки, әсаслы бир мә'лумата раст кәлимир. Статистика әјры-әјры гәзалардакы мүхтәлиф һејван нөвләринин үмүми миғдарыны вә гәзада јашајан әһалинин үмүми сајыны кәстәрмәклә, онларын бу һејван нөвләри илә вә дәрәчәдә тә'мин олунамалары һаггында илкин тәсәввүр јарадыр. Лакин бунлар да социал тәбәғәләшмәни ашкар етмәјә имкан вермир.

Доғрудан да, истәр кәнд ичмаларында вә истәр сәдә «көчәри ичмасы» адландырылан тәсәррүфатлар ичәрисиндә, мүхтәлиф ичма үзвләринин малик олдуглары һејванларын миғдары ејни дејилди. Белә тәсәррүфатларын бә'эзини миңләртә баш даваара вә гарамала саһиб идисә, бә'зиләринин исә чәми бир нечә баш һејваны варды вә јахуд бундан тамамилә мәрһум иди. Мәнбәләрин бириндә бу барәдә охујруг: «Гејд етмәк ләзимдыр ки, көчәри ичмаларында, тәсәррүфатларын неч дә һаһысы бөјүк сүрүләрә малик дејилдир. Адәтән, һәр бир ичмада 2—3 варлы малдара раст кәлимир; галанларынын ја үмүмијјәтлә һејваны јохдур вә јахуд да бир нечә баш һејваны вардыр» (С. Г. Алифин). Әддә олан статистик мә'луматларын төһлили дә бунун дүзкүнлүјүнү тәсдиғ едир. Мәсәлан, 1886-чы илә аид олан бир мә'луматдан көрүнүр ки, Нуха гәзасы үзрә 3320 тәсәррүфатын 28,4 фаизинин иш һејванлары јох иди. Губа гәзасынын шимәл һиссәсиндә бу чүр тәсәррүфатларын сајы 1043-ә вә јахуд 14%-ә чатырды.

Малдарлығ тәсәррүфатларындакы социал-игтисади мүнасибәтләр малдар бирликләринин тәшкилиндә өзүнү даһа габарығ шәкилдә бұрузә верирди. Малдар бирләшмәләринин социал-игтисади гүрүлушү бир чох тәдғигатчыларын диггәт мәркәзиндә олмушдур. Бу да тәбиидир, чүнки онун тәдғигинин малдарлығдакы истәһсал мүнасибәтләринин айдынләшдирылмасы, бурадакы патриархал-һәсли мүнасибәтләрин галығларынын ејрәнилмәси үчүн бөјүк елми әһәмијјәти вардыр.

Бу баһымдан оба, аманат, тараз, јолдашлығ кими мүвәггәти социал-игтисади бирликләрин ејрәнилмәси малдарлығ проблемнин јојулушунда јенилик кими мейдана чыхыр.

Оба аһлајышы тарихи этнографик әдәбијјатда јашаиш маскәләринин тарихән гәрарлашан ичтимаи-игтисади формаларындан бири кими тәғдим олунур. Бунунла белә, оба билаваситә малдарлығ мәишәти илә бағлы олан вә мөвсүми

характер дашыјан ичтимаи-игтисади өзәк кими диггәти даһа чох чөлб едир. Оба типли мөвсүми малдар бирликләрини тәшкили заманы малдарлығдакы патриархал-һәсли мүнасибәтләрин галығлары ајдын нәзәрә чарпыр. Бир гәјда оларағ обанын үзвләри даһа јахын гоһумлуг мүнасибәтләриндә олан ваһид бир нәслин, тирәнин үзвләриндән ибарәт олурду. Бә'зи тәдғигатчыларын фикринчә оба куја мәдәни тәсәррүфат амилләриндән бир кими јалпыз күрд ичмаларына аиддир. Лакин тарихи этнографик әдәбијјатын вә чөл мәтәриалларынын төһлипти, белә гәһәәтә кәлмәјә имкан верир ки, малдарларын оба типли социал-игтисади тәшкиләти «рта Асија» вә Јахын Шәрғин бир чох халғлары, о чүмләдән азәрбајҗанлылар арасында пәрич, јолдашығ, аманат, тараз, денкә вә оба кими адлар алтында мөвчуд олмушдур. Кејчај вә Шамаһы гәзаларында оба «дәнкә» ады илә, Шуша вә Чөбрајыл гәзаларында «чәм» ады илә, Нахчыванда тараз ады илә танынырды. Бунлар әксәр һалларда ган гоһумлугу үзрә бирләшмиш тәсәррүфатлар идиләр. Оба көңүллүкү принципинә әсасланса да, бурада иғтисади мөчбүријјәт һәкм сүрүрдү. Белә ки, мүәјјән бир сөбәб үзүндән обадан чыхмағ истәјән, малдар, артығ хәзинәјә кеңирдији отлағ хәрчинин кери ала билмәзди. Олур ки, ја фәрди јолла, ја да башга бир обанын таркибиндә о, хәзинәјә јенидән пул кечирмәли вә чобан тутмалы иди. Көрүндүјү кими, оба үзвләри өз тәшкиләти илә һәйик социал, һәтта иғтисади баһымдан мөһкәм бағлы иди.

Јухарыда дејилдији кими, кәнд ичмаларынын иһтијаһында олан отлағ саһәләриндән неч дә ичма үзвләринин һаһысы ејни дәрәчәдә истифадә едә билмирди. Бу јайлағлардан башлыча оларағ әлләриндә чохлу наһыр вә сүрүләрән олан бир нечә ири малдарлар истифадә едирди. Мәһз бунлар јайлаға көч әрфәсиндә мүвәггәти јолдашлығ тәшкил едирдиләр. Јолдашлығда илк нөвбәдә нәзәрә чарпан гоһумлуг мүнасибәтләри бу малдар тәшкиләтинын әсл маһијјәтини пәрдәләјрди. Һәгигәтлә исә малдарларын ган гоһумлугу, һәсли јахынлығ мүнасибәтләри әсаһында бирләшмәси, объектив иғтисади амилләрдән: отлағларын ичарәјә көтүрүлмәси, һејванларын отарылма шәртләри вә с. ирәли кәдирди. Доғрудур, XVIII эср вә XIX эсрин әввәлләриндә оба өз илкин вариантларында халис гоһумлуг мүнасибәтләринә әсаһланырды. Лакин XIX эсрин икинчи јарысындан е'тибарән оба артығ дикәр нәсли гәбилә группларынын үзвләрини

1 Түркмәнләрдә бу чүр бирликләрә муштәк, оба, чекене вә јахуд гошан дејирләр.

Ев пешэси нүмүнэлэри

Башлыча мөшгулијјэтини экинчилик вэ малдарлыг тэшик едэн Азэрбэјчан эһалиси ејин заманда кустар сэнэткарлыг саһэлэри илэ дэ мөшгул олурду. Бу бир тэрэфдэн эһалинин күндүлик тэлэбатындан, дикэр тэрэфдэн исе өлкөни экинчи тэбиэтиндөн ирэл кэлтирди. Экинчиликлэ эһалиндарлыг гоша ганад киби бир-бирини тамамалаг, эһалин һэм дэ тарихон эрзаг мөһсуллары илэ тэмни етмиш вэ мұхтэлиф сэнэт саһэлэринин јаранмасына вэ инкишафна тэкан вермишидр. Натурал тэсэрруфат шэраитиндэ итешсал башлыча олараг хүсуси тэлэбатын едэнилмэсинэ хидмэт едирди. Көнд эһалисиниң әксеріјјәти ев итешлакына сәрф етдији бүтүн шејлэри, һабелә әмкә аләтлэрини өзү итешсал едирди.

Азэрбэјчанда 50-дән артыг сэнэт нөвүнүн мөвчудлуғу, ээинимизчә буну демојә имкан верир ки, XIX әсрдә эһалинин бөјүк бир һиссәси халг сэнәти нүмүнэлэри һазырламагдә мөшгул олурду.

Азэрбэјчанын игтисади һојатында олдуғу киби, мөишәтдә дэ малдарлыг мөһсуллары хүсуси јер турду. Малдар эһалинин ев пешәсинин әсас саһэлэри даббаглы, тохучулуғ, палтар һазырланмасы, кенә салынмасы вэ б. к. саһэлэр иди. Јерин эһалинин ев пешә мөһсуллары ичәринсидә баш вэ ајаг кәјимлэринин, ат вэ иш һејванлары үчүн гошгу ләвзиматынын, малдарлыг мөһсулларынын сахланмасы үчүн көндәрдән ибарәт габ-гачагларын һазырланмасынын бөјүк әмәли әһәмийјәти варды.

Ев пешәси нүмүнэлэри ичәринсидә эрзаг сахламаг үчүн итешфадә едилән дәри габ-гачаглар эһалинин мөишәтиндә хүсуси јер турду. Сәјјар вэ тәрәкәмә малдарлыг шэраитиндә мис вэ кил габларын тэбтиги гејри-мүһасиб олдуғундан дәри габлара бөјүк үстүлүг верилтирди. Бу гәбилдән олан мөишәт әшјаларыны һазырламаг үчүн көндәри мөһмулаты әввәлчәдән ашылантырды. Мал көнүнүн ашыланмасы чох садә јолла апарылырды. Бир гәјдә олараг сүд мөһсулларынын е'малы вэ сахланмасы үчүн нәзәрдә тутулан ејмә, тулуғ, дағар, мотал, чылғы вэ с. бу чүр габлар һазырланаркөн дәри гисмән ашылантырды. Әсәсэн кәпәк вә ја арпа уундан һазырланмыш мөһлул васитәсилә дәридәки түкләрин тәмизләнмәси бу саһәдә ән садә үсул сәјјилтирди. Башга бир үсула көрә гарамалын көнүнү 3—5 күн әрзиндә

дә өзүндә бирләшидрәк, ајрыча көтүрүлмүш бир нәсли тәмсил етирди.

Оба отлағлардан даһа сәмәрәли итешфадә етмәк мәгсәдилә өз сүрүлэрини ваһид бир грунда бирләшидрән вэ үмүми ичмә үзләриндән ајрылмыш малдарларын мөһсүми характер дашыјан мұвэгәти бирлији иди. Бу чүр бирликләрә обабаты вэ ја кәлләдар башчылыг едирди. Обабаты чобанларын тутуламасы, һејванларын сахланмасы, отлағларын бөлүшүдрүмәси, даһили эјидијјәтлэрини һалл едилмәси вэ бу киби дикәр мәсәлэләрә чавабдәһ иди. Обабаты бир гәјдә олараг ичмәшин ән варлы үзлэри арасындан сәңдириди. Обаја даһил олан һәр бир малдар, отарылан һејванларын сәјиндән асылы олараг, обабатыја һәр 100 гојундан 4—5 тоғлу вермәли иди. Обаја даһил олан тэсэрруфатларын сәји, бирләшидрилмиш һејванларын сәји илэ таразлашдырылырды. Белә ки, обадаки һејванларын миғдары 1000 башдан артыг олмамасы иди, әкс һалда ону сахламаг, јемлә тәһниз етмәк чәтиһлик тәрәдәри.

Оба јайлағ көчү эрәфәсиндә тәшик олунур вә адәтән гишлаға гәјйдәна гәдәр давам едирди. Әкәр обабатынын гишлағда бол јатаг јери вар идисә, онда јәј мөһсүмү шәртлэри әсасында, оба гиш мөһсүмү әрзиндә дэ өз варлыгыны давам етдириди. Обабаты отлағ пулулу бир гәјдә олараг јайлағ үчүн апрел—мај ајларында, гишлағ үчүн октабр—нојабр ајларында топлајиб хәзинәјә кечтирди.

Отураг малдарлар башлыча олараг экинчиликлә мөшгул олдуғларындан вэ өз һејванларыны мустәгил јайлаға чыхармаға имкан таппадығларындан, әксер һалларда өз мал вә гојунларыны мұвәјји шәртләр әсасында варлы адамларын һејванларына гошур вә јайлаға көндәридиләр. Бу гәјдәја Баки гөзәсында кәсәмот, Јелизаветпол губернијасынын мұхтэлиф гөзаларында исе аманат, пөрнәк, јаннама вэ с. дејтидиләр.

Обада кәлләдардан сонра икинчи нүфузлу сима сәркар иди. Обабаты чобанларла јанашы пул вә ја мөһсулла едәнч шәртлэри әсасында, һејванларын сахланмасына мөһсул шәкс киби, обаја сәркар да чәлиб едирди. Әслиндә обабатынын көрчәји ишлэрин чохуну сәркар јерини јеттириди. О, бир нөв обабатын мүдири, онун идарәедичиси сәјилтирди. Мәсәлән, сәркар јайлағ вэ гишлағ јерлэрини ичәрәјә көтүрүп, музлаа чобанлар тутулмаасына васитәчилик едир вэ биләваситә онлара рәһбәрлик едирди. Һәр бир обада чәмләнмиш миш баш гојуна сәркарын башчылыгы илэ 7 чобан нәзәрәт едирди.

ајранда сахлајыр вѳ бѳраја бир гѳдѳр зѳг парчасы атырдылар. Нѳтичѳдѳ кѳндѳки тѳклѳр тѳкѳлѳр вѳ онун рѳнки бир гѳдѳр тѳндлѳшир. Бундан сонра кѳнѳ аванд ѳзѳнѳ сѳриб гурудурдулар. Бу шѳкилдѳ ашыланмыш кѳндѳн јѳнѳр вѳ јѳнѳн, тогга, тошгу гајышлары, ајагагы назырланыр, набабѳ башга мѳгсѳдлѳр ѳчѳн истифадѳ едилдири.

Кѳнѳн е'малынын бу садѳ св ѳсулу илѳ јанашы, даббагхана ѳсулу да кѳниш јайылымшды. Бу процес чохлу су тѳлѳб етдијиндѳн, даббагханалар адѳтѳн чѳј кѳнарында јерлѳшидирилдири. Даббагханаларын ѳсѳс аваданлыгы кѳнѳ ислатмаг ѳчѳн истифадѳ олунан бѳјѳк чѳнлѳрдѳн ибарѳт иди. Силѳ адланан бу чѳр ири чѳнлѳр гоз агачы кѳтѳјѳндѳн назырланырды. Чѳндѳ исладлымш кѳнѳ вѳ ја дѳрини асмагдан ѳтру, онун нѳр ики тѳрѳфинѳ дирѳк басдырылыр вѳ буиларын ѳстѳнѳ силѳчѳб адланан агач јаја гојулурду.

Кѳн-дѳри даббагханада аша гојулмаздан ѳвѳл 7—10 кѳн мѳддѳтиндѳ ахар суда исладлыыр вѳ бундан сонра чѳнѳ салынырды. Чѳндѳки суја колѳк, дуз, ѳнѳк тозу, зѳј вѳ бу кими ашылајычы маддѳлѳр гарышдырылырды. Бу маддѳлѳр кѳндѳки тѳкѳн тѳкѳлмѳснин сѳр'ѳтлѳндиридири. Бу процес 15—20 кѳнѳ гѳдѳр давам етдирилдири. Даѳа сонра ону чыхарыб, кѳнѳн етѳиндѳ галмыш тѳклѳри кѳт бѳчар вѳ ја гашовла тѳмизлѳјирдилѳр. Тѳмизланмыш кѳн сонра мѳхтѳлиф рѳнклѳрлѳ бојадылырды. Бунунала хојусы бојагчылар мѳшгул олурдулар. Адѳтѳн јашыл рѳнкѳ бојадылмыш сагры кѳндѳн гадын вѳ киши башмаглары вѳ чѳкмѳлѳр назырлајырдылар. ѳтѳн материалларыны ѳсѳсэн сѳррачлар алырдылар. Гојун вѳ кѳчи дѳрисиндѳн тумач вѳ мѳшкѳ назырларјаркѳн бунлары да даббагханаја вериридилѳр. Кѳрк вѳ папар тикмѳк ѳчѳн лазым олан хаммалы усталарын ѳзлѳри ашылајырдылар.

Истифадѳ мѳгсѳдлѳринѳ кѳрѳ даварын дѳрисиндѳн кѳниш чѳшидли мѳишѳт ѳшјалары назырламаг мѳмкѳн иди. Мѳ'лѳматчыларын фикринчѳ, дѳри габда сахланылан сѳд мѳнсуллары дадлы олур вѳ узун мѳддѳт сахладыгда хараб олмурду. Азѳрбајчанда ѳз тамы, јаглылыгы илѳ шѳһрѳт газанмыш мотал пендирлѳри азѳри тѳрклѳрнин сѳфрѳсинин бѳрѳктѳли не'мѳтлѳриндѳн сајылыб. Тѳѳссѳф ки, биз инди буну да итирмѳкдѳјик.

Дагарчыг, ејмѳ вѳ тулуг назырламаг ѳчѳн јухарыда тѳсвир олунан ѳсулларла дѳридѳки тѳклѳр тѳмизлѳндикдѳн сонра, оларын сонраки е'малыны давам етдирилдири. Мѳсалѳн, дагарчыг ѳчѳн нѳзѳрдѳ тутулмуш дѳрини нѳм ичѳридѳн, нѳм да бајыр тѳрѳфѳдѳн алча, сѳјѳд вѳ нар агачы габыгынын суда гајнадылмыш гарышыгында тѳртѳмѳз јѳјурларѳ. Бу

мајѳнѳн тѳ'сири алтында дѳри ачыг сары рѳнк алмагла ја-нашыны, нѳм дѳ јѳмшѳг вѳ еластик олурду. Бундан сонра габ кими истифадѳ етмѳк ѳчѳн дѳринин арха вѳ ајаг кѳсиклѳрини тикиридилѳр. Јајлаг вѳ гышлаг арасында мѳнасиб ишлѳк јолларын олмамасы шѳрѳтиндѳ, ики пуда гѳдѳр тахыл тутан дагарчыгын чувала нѳсѳбѳтѳн бѳјѳк ѳстѳнлѳклѳри варды.

Гатѳг (јыгынты) сахламаг ѳчѳн истифадѳ олунан ејмѳ ѳсѳсэн кѳчи дѳрисиндѳн назырланырды. Ејмѳнин богазына 10—15 см диаметри олан чѳмбѳрѳ тикиридилѳр.

Тулуг назырланма ѳсулуна вѳ формасына кѳрѳ ејмѳѳ бѳнзѳсѳ дѳ, истифадѳ мѳгсѳдинѳ кѳрѳ ондан фѳрглѳнириди. Ондан су, сѳд вѳ аран дашымаг ѳчѳн истифадѳ едилдири. Бу чѳр тулуглардан нѳчминин багара дѳзѳлдиб гујулардан су да чѳкиридилѳр. Бундан ѳлавѳ ондан нѳрѳ кими дѳ истифадѳ олунурду. Нахчыван бѳлкѳсиндѳ бу чѳр нѳрѳлѳрѳ чѳлхар дѳјирдилѳр.

Мотал дѳриси адѳтѳн узун мѳддѳт пендир вѳ шор сахламаг ѳчѳн нѳзѳрдѳ тутулурду. Бунун ѳчѳн гојунун бѳтѳв сојулмуш дѳрисинин јунуну 1 см-дѳн гыса олмамаг шѳртилѳб гырхырдылар. Сонра ону тѳмиз јѳјѳб, чиркѳдѳн вѳ тѳкдѳн тѳмизлѳјир, арха вѳ ајаг кѳсиклѳрини иплѳ мѳһкѳм баглајырдылар. Ејмѳдѳн фѳргли оларѳг мотал бир гајда оларѳг гојун дѳрисиндѳн назырланырды. Гојун дѳрисинѳ она кѳрѳ ѳстѳнлѳк веририди ки, ѳвѳла кѳчи тѳкѳ тѳзликлѳ гѳлѳб мѳнсула гарышыр вѳ ону корлајырды; икинчисѳ, гојун дѳрисинин тѳклѳри даѳа галын вѳ сѳх јерлѳшидијиндѳн мѳнсулу јакшы сахлајырды. Башга сѳзлѳ десѳк, јун тѳбѳгѳси дузланмыш пендирин бурахдыгы нѳми ѳзѳнѳ чѳкир вѳ бунунала да мајѳсинин јуналты дѳри тѳбѳгѳјѳ кѳчмѳсинин гаршысыны алырды. Дѳмѳли, сѳх јун гаты пендирлѳ дѳри арасында изолјасија ролуну ојнајырды.

Бѳјѳк нѳчмли мотал дѳрисиндѳ ики пулдан артыг пендир сахламаг мѳмкѳн иди. Мотала јыгылмыш пендир орада галыб тѳндлѳшир, дадлы вѳ лѳзѳтѳли олурду.

Кѳрѳ јагыны сахламаг ѳчѳн гарындан истифадѳ олунурду. Бу мѳгсѳдлѳ нѳјванын гарыны тѳмизлѳјиб дузлајыр вѳ ичѳрисинѳ нава долдурду агзыны мѳһкѳм баглајырдылар. Бу вѳзијѳтѳдѳ ону асыб гурудурдулар.

Малдарлыг мѳнсулларынын бир голуну да јун вѳ онунала баглы мѳмулатлар тѳшикл едиди. Халг сѳнѳткарлыгынын бир чѳх нѳвлѳрнин назырланмасы мѳнз бу мѳмулатларын боллуғундан асылы иди. Јун вѳ ондан назырланан халчѳпалаз, јорған-дѳшѳк, набабѳ јун палтарлар ѳналинин там тѳлѳбатыны ѳдѳјирди.

Мәишәт эшжаларынын һазырланмасында әһали гојун иләш кечн гәзилнән дә истифада едирди.

Бозаг, һерик, дымых, балбас, меринос вә бу кими гојун чһисләриндән әлдә едиләч јун мұхтәлиф чешидли олуруду. Бозаг чһисли гојунларын јуну габа вә чод олса да, о табин божалары чох јахшы көтүрүрдү. Һерик гојунларын јуну исе бозага һисбәтән даһа ағ вә әлә кејфијјәтли олуруду. Јунунун кејфијјәтинә көрә меринос чһисли гојунлар биринчи јердә дурсалар да, мигдарына көрә булар һеријә чатмырды.

Гојунчулуг тәсәрруфатынын тәшкилиндә јем базасынын јарадылмасы, хуәсиенә гојунларын лазымынча отарылмасынын бөјүк әһәмийјәти вардыр. Булар гојунларын тәкчә әтлик, сүдлүк кејфијјәтләринин дејил, һабелә онларын јунунун артырылмасына тәсир кестәрир. Одур ки, ил әзиндә гојунларын дүзкүн јемләндирилмәсинә бөјүк әһәмийјәт верилрди.

Адатән гојунлар илдә ики дәфә гырхылар. Күзән адлан пајыз јуну узун лифли олмасына көрә јаз јунундан (јапағындан) фәргләнрди. Гојун гырхылдыгча онун јуну ајрым-ајрылыгда бүкүлүр вә бир јун, ики јун, үч јун вә с. дејә һесабланырды.

Јунун е'малы кустар итеһсалын ән кениш јайылан мәрһәләсидир. Илкин е'мал дејилән бу процес јујулма, даранма, әјрилмә, сарынма вә бојанма мәрһәләләриндән кечир. Биринчи мәрһәләнин әһәмийјәти бөјүкдүр; чүнки јахшы јујулмуш јун, јахшы да бојаг көтүрүр вә м'мулат әлә кејфијјәтли олур. Јуну јумаг үчүн әввәлчә ону бир нечә саат мүддәтиндә сојуг суда исладырдылар. Б'әзән бураја һејванларын сидији дә әләвә олуруду. Мә'луматчыларын фикринчә сидик чөһәри јундакы јағ гатыны ашылајыб тәмизләјир вә онун тез јујулмасына сәбәб олуруду. Күзәмә һисбәтән хејли чиркли олан јапағыны јумаздан әввәл, ону илыг суда исладырдылар. Јунун јујулмасы заманы сабындан истифада етмәк мөсләһәт көрүлмүр. Әкс һалда түкләрдәки јағ тәбәғәси тамамылә әријир вә түк өз еластиклијини итирир ки, бу да јунун даранмасы заманы онун гырлыб төкүлмәсинә сәбәб олуруду. Адатән јунун кејфијјәти, онун пајызлыг вә јазлыг олмасы һәмшиә нәзәрә алыныр вә онлардан мұхтәлиф мөгсәдләр үчүн истифада едилрди. Мүтәккә, јорған, дөшәк, кечә вә с. мәишәт эшжаларынын һазырланмасында әсәсан күзәм јуну тәләб олуруду. Халчачылыгда исе әдәтән јапагы ишләдилрди.

Тохучулуг мөгсәди илә истифада едиләчәк јунун е'малы давам етдирилрди. Икинчи мәрһәләдә әдәтән јунун даранмасы ишинә башлајырдылар. Јунун даранмасы процесиндә

гырыг вә јарарсыз јун саглам јундан ајрылыр вә дарағын дишләри арасында галыр. Јун дарајан гадын бу јолла тәмиз јуну ајрыб көтүрүрдү. Биринчи дарамадан сонра алынан јундан буруг вә ја сүмәк дүзәлдәрдиләр. Буругдакы јун јенидән дарандыгда, ондан алынан мәһсула әлчим вә ја пилтә дејилирди. Биринчи вә икинчи дарамадан сонра јундан ајрылан хырда вә гырыг түкләр чөпүк адланмагла јер палазы, дуз тәрбасы, чөрәк сүфрәси вә б. к. мәишәт эшжаларынын һазырланмасы заманы истифада олуруду. Чөпүк јун јенидән дараныб әлчим чыхарылдыгдан сонра, јердә галан гырынтылар гуру чөпүк вә ја ачы килкә адланмагла јарарсыз саялырды.

Јунун е'малынын сонракы мәрһәләсини әјрмә әмәлијјәти тәшкил едир. Бу әмәлијјәт әл ији вә чәһрә дејилән эмәк әләтләри илә ичра олуноур. Әлијин узунлуғу 30—40 см олан ағач чубугдан ибарәтдир. Онун ашағы учуна диаметри 6—7 см олан дайрәви тахта лөвһә кејдирилди. Сада гурулушулу бу әл ијиндә ип әјрмәк үчүн, әјричи гадын әввәлчә бир әлчим јун көтүрүр, ешмә јолу илә ондан ип дүзәлдир вә бунун бир учуну тахта лөвһәнин јанында ип бағлајыр. Ешилмиш ипин бир һиссәсини ијин атрафына долајараг, онун сври учунда һәмин ипдән илкәк дүзәлдир. Ипин сәрбәст учундан тутан әјричи гадын ији фырладараг онун мүстәғил һәрәкәтинә имкан јарадыр. Ијин фырланмасы нәтичәсиндә ип кифәјәт гәдәр бурулдугда, гадын ијин учундакы илкәји ачараг, ији ија сарылар. Бу процес иј долунчајадәк давам етдирилди. Гадынлар чох вахт әл ијини чһиләриндә вә ја голтугларында кәздирир, мүнәсиб јер вә вахт олдугда ону чыхарыб әјрирдиләр.

Јун әјрмә процесиндә чәһрәнин тәтбиғи әл ији илә мүгајисәдә ирәлијә доғру бөјүк бир аддым иди. Чүнки әл ијиндән фәргли олараг чәһрәдә әјрилән ип даһа мөһкәм бурулуру вә башлыча олараг халча, килим вә дикәр мәишәт эшжалары тохунмасына сәрф едилрди. Әл ијинә һисбәтән онун мәһсулдарлығы хејли јүксәкдир. Азәрбајҗанын бүтүн гәзаларында истифада олуан чәһрәләр өз гурулушуна көрә, хырда деталлар нәзәрә алынмазса, демәк олар ки, там ејинијәт тәшкил едир. Етнографик материаллар чәһрәнин ашағыдакы һиссәләрдән ибарәт олдуғуну кестәрир: чийин (ғанад), дөшәк, ох, топ, булагач, ики вә ја бир әдәл гыч, ики әдәл ијдан (кәлип), ики әдәл гулаг, бир нечә чүт пәр, санчалаг, кирши, читәк ипи (дермә), иј вә с.

Кириш ипи пәмбыгдан назик әјрилир вә алты гәт едилди, мөһкәм ешилрди. Бундан сонра ону гырлајырдылар. Бунун үчүн ја һазыр гырдан вә ја сүн'и дүзәдилән гырдан исти-

фада олунурду. Ону гырлажыб гуртардыгдан сонра, киришин жумшаг галмасы үчүн бир-ики күн арпа уунун ичарисиндә сахлажырдылар.

Чәһрәдә ипин бош вә ја бәрк әжирилмәсә әжирич гадынын элинин һәрәктәгиндән асылы олур. Әкәр ипи назик вә бәрк әжирмәк лазым кәләрсә, топун дөврләр сајыны артырыр вә сол әлдәки әлчминн ипә чеврилмәсини ләнкитмәклә ипин даһа чох ешилмәсинә имкан жарадырдылар. Ијин үзәринә сарынмыч ип јығыны дүкчә адланьырды.

Ипин сонраки е'мәлы онун нә мәгсәдлә ишләдилчәјиндән асылы иди. Халчачылыгда башлыча олараг дөрд чүр ип нөвүдән истифадә олунур: әриш, арғач, чин (илмә) вә ғыраг ипи. Бу ип нөвләри ја икигат, ја да үчөм олур. Әриш бир гајда олараг үчөм (үчгат) һазырланьырды. Бунун үчүн үч дүкчәнин ипини бир јердә жумаг шәклиндә сарьжырлар. Сонра бу ипләри чәһрәдә мөһкәм әжирдиләр. Арғач исә әдәтән икигат олур, о, әриш кими мөһкәм әжирилмир, башга сөзлә, бүкдәрилмир. О, јумшаг әжирил, јә'нин үшәләнри. Јери кәлмишкән дөјәк ки, әжирмәјә нисбәтән, чәһрәдә киришин бағланмасы гајдасы, бүкдәрмә вә үшәләмәдән бир гәдәр фәргләнри. Әкәр јалынгат ип әжирәркән, јә'нин әлчмидән тәзәчә ип һазырлајаркән, киришин бир учуну ијин алтындан кечириб, јухарьда киришин о бири илкәкли учуна бағлајырларса, әксинә, бүкдәрмә вә үшәләмә заманы, киришин бир учуну ијин үстүлдән кечириб, ашағыдан јухарьја доғру галдырыр вә орада киришин дикәр учу илә бирләшидирәрәк, она сәккизә бөизәр форма веридирләр. Чәһрәнчи гошулма-сынын бу формасында ијин фырланма истигамәтин, топун фырланма истигамәтинин тәрсинә олур. Үчөм ешилмиш әриш ипинин даһа мөһкәм әжирилмәсә тәләб олунур; белә ки, тохунма заманы о, бөјүк сүртүнмә мүғавимәтинә, һабелә һәвә вә киркит кими тохучулуг әләтләринин зәрбәсинә мәрүз галыр.

Илмә ипи дә икигат әжирилрди. Халча тохунмасында истифадә олунан ғыраг ипи дә әриш кими үчөм олурду. О, өз мөһкәмлијинә кәрә бүкдәрмә вә үшәләмәјә нисбәтән ара мәрһәләдә дурур. Ғыраг ипи нә үшәләмә кими чох бош, нә дә бүкдәрмә кими чох бәрк әжирилмиди. Әришдән башга бүтүн ип нөвләриндән кәләф дүзәлдирдиләр. Бунун үчүн әжирич гадын дөшәкчәнин үстүндә отурараг, ипи чарпаз вәзијјәтдә дизләри әтрафына долајырды.

Бә'зән ип һамар вә назик олсун дејә, ону сызрыг вә ја кыртыз дөјилән ијнә илә сыјырылдылар. Белә сыјрылмыш ипләр бир гајда олараг чораб тохунмасы ишинә сәрф олунур вә чораблыг адланьырды.

Азәрбајчан флорасы тәбии бојаг маддәләри илә әәнкин-дир. Јерли әһали бојаг әлдә етмәк үчүн мұхтәлиф битки нөвләриндән истифадә етмишдир. Бу мәгсәдлә әһали тәбии гырмызы боја илә јанашы, ајры-ајры битки нөвләриндән, онларын бабыглары, јарпаглары, көкләри вә одунчагларындаң истифадә етмишдир. Бојагчылар әл рәнки вә күп рәнки олмагда ики рәнкләмә үсулуну тәтбиғ едирдиләр. Маһир бојагчылар даһа мөһкәм, парлаг вә солмајан, кејфијјәтли рәнк алмагдан өтрү, һансы биткинин һансы дөврдә вә һансы һиссәсиндән истифадә едилмәсинә бөјүк әһәмийјәт веридиләр. Јај вә пајыз ајларында тәбии бојаг отларынын топланылыб баша чатдырылмасындан сонра, бир гајда олараг халчачылар билаваситә ғыш ајларында тохума ишләринә башлајырдылар.

Мә'луматчыларын фикринчә, әл рәнки даһа кејфијјәтли олур, јун јујулдугда солмур вә өз рәнкинн узун мүддәт сахлајырды. Күп рәнки исә «әмәли» адланараг сүн'и бојаг маддәләриндән һасил едилриди. О, тез солур вә рәнкләри чох давам кәтирмиди. Әһали бојаг маддәләрини башлыча олараг палыд ағачынын бабыгындан, гоз ағачынын јарпагындан, һабелә онун мөјвәсинин бабыгындан, армуд, вәләс вә нар ағачынын одунчагындан, гарағачын вә ғызылағачын бабыгындан, «наз» биткисиндән, шафталы вә әрик јарпагындан, дөвәгулағынын көкүндән әлдә едирди. Бу биткиләрдән јалныз илин мұәјјән фәсилләриндә истифадә олунурду. Мәсәлән, гоз ағачынын јарпагындан јайын икинчи јарьсында, палыдын бабыгындан исә бир гәдәр әввәл истифадә олунмасы мәсләһәт көрүлүрдү. Гырмызы бојанын пајызда вә ја јазда топланмасындан асылы олараг, белә һесаб едирдиләр ки, ајры-ајры мөвсүмләрдә онларын чыхардығы рәнкин кејфијјәти мұхтәлиф олур.

Бојама просеси вә бојағын кејфијјәти мәсәләсә халчачылыгда вә дикәр мәншәт әшјаларынын һазырланмасында бөјүк әһәмийјәтә малик иди. Мұхтәлиф бојаг маддәләриндән истифадә олунса да бојама үсуллари һәр јердә ејни олмурду. Бојадылачаг кәләф ади әјј мәһлулунда исладылыр вә мұәјјән мүддәт әрзиндә јухарьда ады чәкилән биткиләрин гәјнадылмыш сујуна салыныб чыхарьлырды.

Гырмызы рәнк алмаг үчүн ән чох тәбии гырмызы бојадан истифадә олунурду. Бојанын мигдарындан вә гәјнаманын мүддәтиндән асылы олараг ачыг гырмызы, түнд гырмызы вә башга мұвафиг рәнкләри алмаг мүмкүн иди. Мә'

луматчыларын фикринчә, беш кирвәнкә ипи гырмызы рәнкә бојамаг үчүн бир руб (100 г) зәј, беш руб туршу (лаваш) вә 10 кирвәнкә боја тәләб олуур. Бундан сонра колофләр бу маддәләрнин гарышыгына салыныб бирликдә гәйнадылар. Ип кәләфинин газанда гәйнадылмасынын мүддәтини мүәјјән етмәк үчүн, ораја бир гәдәр арпа вә ја дүјү төкүлүр. Бунлар ишиниб партладыгы заман процес гуртармыш һесаб олуур. Бундан сонра ипи чыхарыб сәрпир вә гурудурлар. Боја тәмиз јујулуб нарын шәкилдә дөјүлдүкдән сонра ичәрсинә исти су долдурулмуш тештә сопиляр, кәләфләр бу чүр бојалы сүја салыныб овхаланыр. Нәһәјәт, ону чыхарыб сыхыр вә гурудурлар. Ип бу шәкилдә олуң күлүнә салыныб һөвкәләндикдән сонра, сојуг суда тәзәдән јујулуб гурудурду.

Гара рәнк аймаг үчүн бир гәдәр нар кәзәли вә зағ тәләб олуур. Бир күң өрзиндә портләдилмиш нар кәзәли ики күң исләгдә сахланылар. Газандакы кәзәли әллә озиб јумшалтылгдан сонра, ипи ораја салыб гәйнадыр, сонра чыхарыб тәзәк күлүндә овхалайрлар. Бир гәдәрдән сонра ип ахар суда тәртәмиз јујулуб гурудурду. Бундан сонра беш кирвәнкә ипи бир руб зағ гатыб иплә бирликдә гәйнадылар. Нәтичәдә гара рәнк алынмыш олур. Гара рәнк алынмасынын башга бир үсүлу да вардыр: паслы метал гырынтыларыны топлајыб, ону хәккәл вә ја дүјү һәлиминдә бир һәфтә сахлајыр вә ипи паслы сүја салырлар. Тәчрүбәли бојагчыларын фикринчә дәмбир пасы зағә нәсбәтән даһа јахшы рәнк чыхарыр. О, узун мүддәт өз рәнкнин итирмир вә солмур.

Сары рәнк әлдә етмәк үчүн зәј, туршу вә шафталы јарпагы иплә бирликдә гәйнадылар. Гәһвәји рәнк әлдә етмәк үчүн палыд ағачы вә гоз ағачы габығындан истифадә едилдири. Јашыл вә мави рәнкләри бир гәјдә олараг, јалныз бојагчылара сифарши веридиләр. Халчачылыгдә бојаг процесләриндән кечмәјән гара, ағ вә ала (ағ иплә гара ипин бирликдә бүкдәрилмәсән) рәнкли тәбии ипләрдән дә истифадә олуурду.

*
*

XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗан елатларынын мәншәтиндә кечә мәнсулларынын ролу вә әһәмийјәти олдугча бөјүк имди. Умумийјәтлә, тәрәкәмәчилији алачыгыз тәсәввүр етмәк мүмкүн олмадыгы кими, алачыглары да, мүәјјән тарихи мәрһәләдә кечәсыз тәсәввүр етмәк мүм-

күн дејилди. Бу сәбәбдән кечәчилик Азәрбајҗанда кустар сәнәткарлыгынын мүнүм бир сәһәсинә чеврилмишид.

Өтән јүзилдикдә Азәрбајҗанын Гарабағ, Нахчыван, Шаки, Кәнчәбасар вә Ширван кими этнографик бөлкәләриндә өз усталыглары илә мәншуур олан кечәчиләр фәалијәт көстәрйрди. Бир чоғ тәдгигат әсәрләриндән, архив материаларындан ајдын олуң ки, XIX әсрин ахырларында кечәчиләрин сајы һәмйн әсрин 30—40-чы илләри илә мүгаји-сәдә өлчүјәкәлмәз дәрәчәдә ашагы дүшмүшүд. Белә ки, 1848-чи илдә Нухадә 33 һәллач вардыса, 1886-чы илдә онларын сајы 3 нәфәрә еммишид. Бу сәнәт сәһәсиндә чалышанларын сајы, тәрәкәмәләрин әкинчилијә мејл етмәләри илә алағәдәр олараг кетдикчә даһа чоғ азалырды. И. Сегалин мәлуматына кәрә, 1902-чи илдә Јелизаветпол шәһәриндә, 4 нәфәр шакирди вә ејни сајда да кәмәкчиси олан чәми 8 нәфәр уста һәллач ишләйрди.

Азәрбајҗанын гәзә мәркәзләриндә башлыча олараг Чөнуби Азәрбајҗандан вә Дағыстандан кәлән һәллачлар кечә басылмасы ишини билвасәтә өз әлләринә алмыш олсалар да, кәнд јерләриндә, ири кәлләдәр тәсәрруфатларында јерли һәллачлар да фәалијәт көстәрйрди. Бир архив сәнәдиндә дејилди ки ми, падарлар, шаһсөвнләр вә ајрымлар алачыглар үчүн, һабелә елдә истифадә мөгсәднә јахшы кечә һазырлајырдылар (РМДТА, ф. 1268, с. 1, иш 212, в. 52).

Кечә саларкән һәллачлар јалныз јунун дидилмәси вә чубугла атылмасы илә кифајәтләндиләр. Бу ибтидан атычылыг һесаб олуурду вә кәнд јерләриндә јунун атылмасы әсасән бу гәјдәдә апарылырды. Гәзә мәркәзләриндә иса бу мөгсәдлә «јај» адланан јунатан әләтдән истифадә едилдири. Јајы јун лајынын сәтиннә јахшылашдырыр, топ-пуз вә ја тохмаг адланан әләтлә һәркәтә кәтирилян јәј киришинин сүр'әтлин титрәјиши јуну пардахлајыр вә о, артыг дидилмиш олуруду.

Азәрбајҗанын бир чоғ этнографик бөлкәләриндә апарылан сорғулар заманы мүәјјәнләширилмишидир ки, кечә басылмасы процесин ашағыдакы гәјдәдә ичра олуур: јунун атылмасы баша чатдырылдыгдан сонра, ону һәр һансы бир көһнә кечә вә ја палазың үстүнә бәрәбәр сәвијјәдә јайма-ла, ораја исти су чиләйирләр. Јунун бәрәбәр сәвијјәдә јайылмасы мүнүм шәрт олдуғундан бу, устадан бөјүк сәјә вә бачарыг тәләб едилди. Бу гәјдә илә бир-биринин үзәринә бир ичә гат јун лајы дүзүлүрүд. һәр лајдан сонра ораја илгы су сәпилдири. Бундан сонра јун лајларынын үзәринә ејни диаметрли бир ағач парчасы гојуб, палазла бирликдә јун лајларыны һәмйн ағачын әтрафына долајыр вә ачыл-

масын дејо ону мөһкөм сарыјырдылар. Јун лајларынын бир-бирине сыхлашмасы үчүн бу чүр бүкүмү узун мүддөт о жаңы вана дијирләдирилләр. Бир гөдөр сонра бүкүмү ачыб, јунун үзөринә јениндә илыг су чиләјир вә әввәлки эмәлиј-јати давам етдирилләр. Бу иш процесин о вахта гәдәр апарылырды ки, јун лајлары тамамилә бир-бирине гарышыб сыхлашыр вә бәркјирди.

Мә'луматчыларын фикринчә, кечә салынмасы заманы чох вахт чаванлар гол-гола кирәрәк, бәркимәкдә олан јун лајларынын үзәриндә атылыб-душур, санки јаллы кедирдиләр. Гајнар су төкмә, талдалама, ағача сарыјыб дијирләтмә вә бу кими иш процесләри бир нечә дәфә тәкрат едилдикдән сонра, кечә артыг һазыр вәзијјәтә кәтирилләрди. Бундан сонра онун канарларына көбә вуруб, сапла мөһкәм тикрилләр.

Бә'зән саһибкарын зөвгүндән асылы олараг кечә-гәлибләр нахышлы-бәддин формада һазырланырды. Бәзәкли кечәләр һазырлајаркән нахыш јучун нәзәрдә тутулмуш јун, әввәлчәдән мүхтәлиф рәнкә бојадылырды. Лакин бу чүр нахышлы гәлибләр салынмасы Азәрбајјанда кениш јайылмадығындан, онлара һадир һалларда тәсадүф олунурду. Белә кечәләр әсасән варлы адамлара мөхсус олар, бә'зән дә сәтиналма јолу илә әлдә едиләрди. Азәрбајјанда һазырланан кечәләрин әксеријјәти ја ағ, ја дә гара рәнкли оларды. Бунула белә «нәмзәнт» адланан хусуси кечә нөвүнә дә раск кәлинирди ки, онун јерлији ағ, үзәриндә гара нахышлары вә ја әксинә, јерлији гара, үзәриндә ағ нахышлары олурду. Јухарыда дејилдији кими, әкәр јерли әһали садә, монотонлу кечә истәһсалы илә мәшғул олурдуса, әксинә, нәмзәнти, Азәрбајјана кәлән вә кәндбәкәнд кәзәрәк онларын истәһсалы илә мәшғул олан иранлы һаллачлар һазырлајырды. Чох вахт онлар гәзалара өз һазыр нахышлары илә кәлир вә истәһсал процесиндә ондан истифадә едирдиләр.

Кечә һиссәләринин һәр бири ајры-ајрылыгда гәлиб алланырды. Алачығын үстүнү өртмәк үчүн баш гәлибиндән, јанларыны өртмәк үчүн јан гәлибләриндән истифадә олунурду.

* *

Малдарлыг мәишәтинин ајрылмаз тәркиб һиссәләриндән бири дә кустар тохучулуг олмушду. Мәишәт һәјатнын бу нөвүнү о вахты Азәрбајјанда һөкм сүрән соснал-иттисади амилләр доғурмушду. Әввәла, бурада гојунчулуг тәсәррү-

фаты илә бағлы олан һазыр хаммал мәнбәји бол иди. Икинчисин, әһәнави јолла әлдә едилән тәбиқи бојаг маддәләри дә чох иди. Учүнчүсү, тохучулуда мүнүм шөрт олан учуз дәчи гүввәси варды. Ән нәһәјәт ону гејд етмәк ләзимдыр ки, Азәрбајјан тохучулуг мәһсулларына нәинки өлкә дахилиндә, һабәлә онун һүдудларындан кәнарда дә бөјүк тәләбат варды.

Өз кејфијјәт вә көзәллијинә, өзүнәмәхсус сүжет вә нахышларына көрә Губа, Бақы, Шамахи, Кәнчә, Гарабағ вә Газах халчаларынын тајы-бәрабири јох иди вә булар бәддин-тәтбиқи сәнәт нүмунәләри ичәрсиндә әһәмијјәтли бир јер тутурду. Тәсадүфи дејил ки, XVI—XIX әсрләрдә Азәрбајјанда һазырланмыш јүзләрлә нәфис халча нүмунәләри дүнянын бир чох музейләриндә вә шәхси коллексијаларда сахланылдыр.

Ингилабагәдәрки Азәрбајјанда, демәк олар ки, һәр бир кәндли аиләсиндә тохучулуг мәһсуллары һазырламаг үчүн мүхтәлиф гурулушул дәзкәһлардан истифадә олунурду. Бу дәзкәһларда кәбә, килим, палаз, сумах, шәддә, чечим вә дикар ев әшјалары һазырлајырдылар.

Ән кениш јайылымыш примитив тохучу дәзкәһларындан бири јер һанасыдыр. Хананын аваданлыгы чох садә олдуғу кими, гурулмасы да чох асандыр. Јер һанасында тохума процесин һәммишә үфүғи вәзијјәтдә апарылдығындан вә бунула әлағәдәр олараг, дәзкәһдә тохунулачаг мәһсул өз узунлуғуна көрә мәнзилә сығышмадығындан, һана адәтән чөлдә, ачыг һавада гурулуурду.

Јер һанасы тәкчә Азәрбајјанда дејил, кустар тохучулуг әләтләринин мүнүм бир нөвү кими бир чох дүнја халглары арасында кениш јайылмышдыр. Ајры-ајры халгларда онларын адларынын мүхтәлифлијинә бахмајараг, өз гурулушларына вә истифадә мәгсәдләринә көрә там ејнијјәт тәшкит едир. Јер һанасы бә'зән чох габа шәкилдә гурандырлымыш ағач парчаларындан ибарәт өн садә гурулушул дәзкәһ олдуғундан, ону үмүмдүнја мәдәни амил ки ми сәчијјәлән-дирмәк олар.

Чөд этнографик мұшаһидәләринин тәсдиг етдији кими, јер һанасы ашағыдакы һиссәләрдән ибарәтдир: баш вә ајаг пәјасы, долағач, дөрд әдәд мых, вөрәнкәлан, күчү ағачы, үч әдәд чатма ағачы вә ғылыч. Ахырынчы, јер һанасында јекәнә тохучулуг әләтидир. Ону узун мүддәт әрзиндә истифадәјә јарарлы вәзијјәтдә сахлајырлар.

Шал вә чечимдән фәргли олараг, ипәк парча истәһсалында чох мүрәккәб гурулуша малик олан шөрбаф дәзкә-

һындан истифадә едирдиләр¹. Һәм дә бир гајда олараг бу дэзкаһы кишиләр ишладирди.

Эн кениш јајылмыш тохучу дэзкаһларындан бири дә дик ханалардыр. Онуң бүтүн һиссаләри бирликдә «хана эмәл-салаһы» адланыр. Бу һиссалә: азачыг маһли вәзијјәтдә јер-басдырылмыш јан ағачларындан, бир-биринә паралел вәзијјәтдә јан ағачларына кејдирилмиш алт вә үст охдан, паз, чинчилә//башалты, күчү ағачы, вөрәнкәлан вә учларына кәз дәмири кеңирлимиш чубугдан, күчү чубугу вә голтугалтылардан ибарәтдир. Бу барәдә кифајәт гәдәр елми әдәбијјәтин мөвчудлуғуну, һабелә бурада тохунан мәһсуларын сәнәткарлыг нүмунәләри, олдуғуну нәзәрә алараг халқа истеһсалы технологијјасыны охучулара јенндән тәс-вир етмәгә еһтијаж јохду.

Јухарыда ады чәкилән ев пешә нүмунәләри илә јанашы, Азәрбајжан маддарларынын мәһшәтиндә ағачдан һазыр-ланмыш кустар пешә мәмулатлары: күрәк, шана, дырмыш, пәл, һәһрә, такно-табаг, чөмчә, гашыг, чанаг вә с. ешјалар мүйүм јер тутурду. Отураг маддарлыг тәсәррүфатында ағач вә кил мәһшәт ешјалары илә бирликдә күјүм, сәнәк, сатыл, парч, афтафа, абкәрдән, тосар, газан, тешт, әрсин маша, ашсүзән, мөчмәји, сини, сачајаг, сач, сапылча вә бу кими метал ешјалар да ишләдиләрди.

Беләликлә, Азәрбајжан маддарларынын пешә јөнүмлү мәһсул истеһсалы ичтимаи-иғтисади инкишафын сәвијјә-синдән асылы олараг, кустар сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә малик олмагла, онун бәзи нүмунәләри кетдикчә даһа чох әмтәә-пул мүнәсибәтләринә јахынлашырды. Тохучулуг вә бир чох маддарлыг мәһсулары тез-тез базара чыхарыларат сатылыр вә бунун мүгабилиндә башга мәһшәт вә тәсәррүфат ешјалары алынырды. Бунунла белә, Азәрбајжан кәнд сәнәткарлыгы XIX әсрдә һәлә садә әмтәә истеһсалы чәрчи-вәсиндән кәнара чыхараг кениш тәкрар истеһсал мәрһалә-синә дахил ола билмәмишди.

СУД ВӘ ӘТ МӘҺСУЛЛАРЫ Е'МАЛЫ

Суд вә әт мәһсулары та гәдим вахтлардан инсанларын јемәк өјнәсиндә башлыча компонентләрән бири олмушду. Күман етмәк олар ки, һәлә маддарлыгы тәшәккүлдә гә-дәр, һејванларын илкин әһлиләшдирилмәси дөврүндә, ин-

санлар кәмәнд атмагла вә пусгу јолу илә тутуб сахладыг-лары сағмал һејванларын судуну сағыб ичирдиләр.

Азәрбајжанын гәдим сақинләринин мәһшәтиндә суд мәһ-сулларынын кениш јајылмасы башлыча олараг неолит дөврүнә, јә'ни кил габларын истеһсалы дөврүнә тосалуф едир. Демәк ләзимдыр ки, Азәрбајжанда атчылыг вә дөвәчилик кениш јајылмыш олса да, јерли әһали әсәсән гарамал вә давар судунә үстүндүк вермишди. Инак судундән ән чох јағ, гојун судундән исә пәндир алмаға мөј едирдиләр. Ча-мыш судундән гатыг шәклиндә истифадә олунмасы мәслә-һәт көрүләрди.

Суд сағылмасы үчүн мүхтәлиф формалы кил, ағач вә метал габлардан истифадә олунмушду. Гарамалын сағыл-масы заманы сәринч вә кодуша, хырда һејванларын сағыл-масында исә бадја вә тосара үстүндүк вәриләрди. Инак вә чамышы бир гајда олараг, гадынлар сағарды. Лакин бә'зән чаван дүјә вә дөчәл инәклерин сағылмасында гадынлара кишиләр дә кәмәк етмәли олурдулар.

Суд мәһсулларынын һазырланмасы илә әсәсән гадын-лар мөшгүл олурду. Суддән мүхтәлиф мәһсуллар әлдә еди-лирди. Буңларын һамысы үмуми бир адла ағарты адланыр-ды. Азәрбајжанда тарихан суддән ағыз, сулух, булама, га-тыг, гајмаг, хама (чијә) чијүзү, јағ, ајран, шор, кәсмик, сүз-мә, гурут, пәндир, дәләмә, атлама, корамаз вә бу кими мәһ-суллар әлдә едлмишди.

Јени доғуламуш һејван баласы, анасыны әмиб гуртардыг-дан сонра артыг галан суд сағылдыр ки, буна да «ағыз» де-јилр. Бу мәһсул биширилдикдә чох дадлы бир јемәк нөвү алыныр ки, шәһсәвәнләр арасында буна «кәтәмәз», Туба—Хамаз зонасында «кәләкә», Нахчыванда «кәләкә», ај-рымлар арасында «ағыз буламасы», Азәрбајжанын дикәр рајонларында исә садәчә олараг «ағыз» дејилр. Кәтәмәз һазырламаг үчүн сағылмыш ағыз судуну газана төкүб, оча-ғын үстүндә гајнајана кими булајырлар. Бәзи јерләрдә онун ичинә бир гәдәр дуз да атырлар. Сонра о, дәләмә сажы бәр-кијәркәк, газаны очағын үстүндән көтүрүб јерә гојурлар. Кәтәмәзи бычагла хырда һиссаләрә доғрајыб чөрәклә је-јирлар. Дәл заманы чохлу кәтәмәз биширилб, ширинлик ки-ми гоһум-гоһушлара пәјламаг тәрәкәмәләрдә бир адәтә чеврилмишди. Ағыз судундән сулух вә шан-шан да бишири-ләрди. Сулух һазырламаг үчүн, јахшы тәмизләниб јуулу-муш чифтин, јә'ни этәнәнин ичәрсинә ағыз суду төкүб, ону очагда көзүн алтына басдырардылар. Бир мүддәтдән сонра тәзә пәндир тамы вөрән сулуғу көзүн алтындан чыхарыб јејирдиләр. Тәрәкәмә Кәбирли тајфасы «шан-шан» адланан

¹ А. Н. Мустафајев. Азәрбајжанда шарбафлыг сәнәти. Баки, 1992.

хөрөк дэ биширдиляр. Бунун үчүн төхминэн бир литр агыз сүдүнө бир оучун гарышдырыб, ону эввэлчелэн ичорисинэ яг сүртүлүмүш сача төкүр вэ очагын үстүнө гоурдулар. Бу гарышкы сачын ичинэ жайырдылар. Хөрөк бишөркөн о, дешик-дешик олмуш мөсәмэли жухажа бэнзэйдри. Она көрө дэ она шан-шан дейридилэр.

Агыздан сонра ички-үч күн эриниде сагылан сүд гаты, ширэли, жапышган сагагы маје олдугундан, ондан булама назырлайдрылар. Бу сүд мөһсулуна она көрө белэ ад верилмишдир ки, ону очагын үстүнө гоаркөн, чүрүмөмөси үчүн арасыкэсилмөдөн булайдрылар. Бишөркөн о, дадлы сарымтал күтлөжө чеврилдири. Бир нечө күндөн сонра сагылан сүд артыг булама кејфијјэтини итирдизи заман, сүдө бир нечө јумуртанын сарысыны гатыб, јенидөн булама назырамаг мүмкүн иди.

Бир тајда олараг биширилмиш сүддөн гатыг чалыныр, чиј сүддөн исе пендир элдэ едилдири. Чалынан сүдүн мигдарындан асылы олараг сүдө бир гөдөр чаласы, маја гатылырды. Бу мөгсөдлө эһали һәм дэ энчир јарпагы вэ хамир бэлэтысындан да истифаде едөрди. Маја атылмадан, јәһни өз-өзүнө эмөлө колөнз гатыга шејтан гатыгы дейлириди. Чалынымыш гатыгын бир һиссөсини анләнин тәләбаты үчүн истифаде едир, галан һиссөсини исе ејмәжэ вэ ја тежәнэ жыгыб һөмидө сахлайдрылар. Тәгриһөн бир һөһрәлик жыгыны топландыгдан сонра, јаг элдэ етмөк мөгсөдилэ, ону һөһрәләр төкүб чалхайдрылар.

Азәрбајчанда үч чүр һөһрәдөн истифаде олундуғу мәлумдуар. Респуһликанын мөшө материалы бол олан эразиериндэ ағач һөһрәләр, диһәр рајонларында кил-күл һөһрәләр, тәрәкәмә тәсәррүфатларында исе башлыча олараг «чалхар» ады илэ мәлум олан тулуглар кениш јайылмышды. Кил-күл һөһрәләрин бир јердөн башга јерэ апарылмасы гејри-мүнасиб олдуғундан бунлар эсәсон отураг малдар эһалинин мәһшәтиндэ кениш јер тутмушду. Тулуглары бәз-бәз ағач һөһрәләр кими асма вәзијјәтдө чалхайдрылар. Буну һөһрә алан этнограф Т. Бунјадов көстөрир ки, тулуг һөһрәләр кил һөһрәләрдән ағач һөһрәләрә кечид мөрһәләсинин эмәк алатидир.

Чох јаг элдэ етмөк үчүн һөһрәжэ гатыг эввәзинэ гајмаг вэ ја хамә төкүб чалхайдрылар. Хамә элдэ етмөк үчүн јени сагылымыш сүдү төкнө, тешт вэ ја тияна төкүб, бир күн эриндө сахлайдрылар. Буна «сәрмә» дейиләрди. Бир күндөн сонра сәрмәнин үзүндө гаты төбөгэ эмөлө кәлирди ки, бу да «хамә», «чијә» адланырды.

Сүддөн гајмаг алмаг үчүн, ону эввәлчэ биширмәк тәләб

олунур. Бундан сонракы процес хамәда олдуғу кими тәкрат едилдири. Чох вахт гатыгын үзүндөки гајмагы да јығардылар. Буна «гатыг гајмагы» дейлириди. Бундан фәргли олараг «гајмаг гатыгы» да мөвчуддуар. Гајмаг гатыгы дүзәлтмөк үчүн бир нечө күн эриндэ жыгылымыш чинјонин ичорисинэ јени сагылымыш сүд гатыг јаһнадыр вэ ораја сонра чаласы төкүб ујушдурудулар. Гајмаг гатыгыны ади гатыгдан фәргләндирмәк үчүн, ахырынчыја чох вахт «гара гатыг» дейридилэр.

Азәрбајчанын бәзін бөлкәлериндэ ади гајмагдан фәргли олараг гаты гајмаг да назырлайдрылар. Бунун үчүн гајнамага олан сүдү ара вермәдөн гарышдырыдылар. Сүд бухарланыб, тәхминөн өз чәкисини јарысыны итиринчәжә гөдәр бу әмәлијјат давам етирилирди. Гатылашымыш бу чүр күтләни јерә гојуб сојутдугда, гаты гајмаг эмәлэ кәлириди. Кәбирли тајфасы бу чүр гајмага «сүд башы», Баки эһалиси исе «көпүкүлү гаты гајмаг» дейриди.

Һөһрәнин чалханмасы баша чатдыгда орадакы јагы жыгыб, ајраны газанлара бошалдырылар. Ајрандан сәринләшдиричи ички кими, һәм дэ шор дүзәлтмөк үчүн истифаде олунурду. Шор элдэ етмөк үчүн эввәлчө ајраны газанда гајнадырылар. Бу заман чүрүмүш ајран, газанын диһиндә ағ гаты күтлөжө чеврилдири. һәмнин күтләни «сүзәк» адланан без торбалара төкүб сүзүрдүләр. Сонра исе сүју сүзүлмүш шору чыхарыб дузлајар вэ сахламаг үчүн чылгыја вэ ја мотала јығырдылар.

Ајрандан сүзмә дэ элдэ едирдилэр. Бунун үчүн ајраны торбалара төкүб сүзүрдүләр. Ејни үсулла гатыгдан да сүзмә дүзәлдирдилэр. Тәзә сүзмәдән гыш үчүн азүгә тәдарук етмөк мөгсөдилэ гурут да дүзәлдирдилэр. Гурут назырламаг үчүн сүзмәдән јумурта бојда күрәчикләр дүзәлиб, онлары гурудурдулар. Хәнкәл, гурут ашы, кәләчох кими хөрәкләр бишириләркән гурутдан истифаде олунарды. Истифадәдән габаг гуруду ахшамдан исти сүја гојуб јумшалдыр, сәһна ону габын диварларына мүтәмәди олараг сүртүр вэ дуру мөһлүл һалына салырдылар.

Сүд мәһсулларынын эн кениш јайылмыш һөвләриндән бири пендирдири. Хамасы чәкилимыш сүддән назырланмыш пендирә үзсүз, хамасы алынмамыш сүддән дүзәлдилән пендирә исе үзлү пендир дейридилэр. Пендири адәтән гојун сүдүндән назырлайдрылар. Бунунла белэ јазылы мәнбәләрини вэ этнографик мүһабидәләрин тәсдиг етдији кими, Азәрбајчанын гојунчулуг аз јайылмыш зоналарында кечи, инәк, һабелә чамыш сүдүндән дэ пендир дүзәлдирдилэр.

Пендир элдэ едилмәси үсулу демәк олар ки, һәр јердә

ејни олмушдур. Белә ки, јени сағылмыш вә ја бир гәдәр илдилмиш сүдә маја гатыб дәләмә дүзәлдилдиляр. Пендир мајасы хусуси үсулла һазырланырды. Бунун үчүн сүдәмәр давар вә бузовдан әлдә едилмиш гурсағы дузлајыб гурутудугдан сонра, ону бир күпәжә салырдылар. Күпәжә әләвә олараг 2—3 л су, 100—200 г шәкәр, 15—20 әдәд кишиши, бир гашиг бал, бир-ики әдәд миһәк төкүрдүләр. Пендир әтирил вә дадлы олсун дејә ораја бир гәдәр дә истиот, нанә, кокликоту, алча вә кавалы гурусу да атырдылар. Бүтүн бу гарышыгы бир һәфтәжә гәдәр күпәдә сахлајыб ғыч-ғырдырдылар. Маја әввәлчә гара рәнкә чалыр, ләкин бир гәдәрәдән сонра өз рәнкјини дәјишип сарымталы вәзијәтә дүшүрдү. Јарым стакан вә чүр маја бир луд сүдү ујушдуруб дәләмә һалына аса билдири. Маја вурулмуш сүд, тәхминән бир саатдан сонра дәләмәјә чеврилиди. Бундан сонра ону торбалара јыгыб сүзүрдүләр. Һәр торбадакы пендир парчасы «бир баш» адланырды. Ики-үч саатдан сонра артыг сүју сүзүлмүш пендирни сүзәкләрдән чыхарыб доғрајыр вә дузлајырдылар. Дузланмыш пендир сонра мотала јығылдыры.

Пендирни һазырланма гәјдасы һәр јердә ејни олса да, бәзн мәнәлли хусусијәтләр дә нәзәрә чарпырды. Бу мәнада Баки, Газах, Зуванд, Гарабағ вә Ширван пендирләри фәргләндирилдири. Мәсәлән, Газағын Шыхлы кәндиндә үзлү сүдүн мајаланмасындан алынән дәләмәни 15 дәгигәјә гәдәр гәјнадир, сонра ону ичәрсинә јашыл өт төкүлмүш гујуја бошалдырдылар. Пендирни үстүнә јенидән өт јыгыб гујунун ағыны торпаглајырдылар. Бир нечә күндән сонра ону чыхарыб дузлајыр вә мотала јығырдылар. Баки гәзасында исә һәр баш пендир (пендир парчасы) ајрыча бир парчаја бүкүлүр вә бир-ики ил мүддәтинә гујуларда сахланлырды. Етнограф Г. Рәчәбовун вердији мәлүмата кәрә, Ширван зонасында, маја гатылмалар, тамамилә башга бир үсулла бурма пендир нөвү һазырлајырдылар. Бунун үчүн чүрүдүлмүш ајранын ичинә үзсүз сүд гатыб гәјнадырдылар. Алынән гаты күтләни әллә көтүрүб сыхыр вә колбасаја бәнзәр бурма пендир дүзәлдириди.

Пендирни һазырланмасындан сонра јердә галан дәләмә сүјуну газана төкүб гәјнадир вә бурада о, аф гаты күтләјә чеврилиди. Дәләмә сүјундан алынән вә мәһсула «нор» дејилдири. Адәтән нору сахламыз вә тәзә-тәзә јејирдиләр.

Сүдлән кәсмик, корамаз вә атлама да дүзәлдириди. Кәсмик әлдә стмәк үчүн јени сағылмыш сүдә бир гәдәр маја гатыб гәјнадырдылар. Бу заман сүд чүрүјүр вә аф гаты күтләјә чеврилиди. Бәзән гатыгы сүдлә гарышдырыб је-

јирдиләр. Буна «корамаз» дејирдиләр. Бир чох һалларда һазыр ајран олмадыгда, гатыга су гатыб атылајыр вә ајран дүзәлиб ичирдиләр. Бу чүр гатышыга «атылама» дејирдиләр. Бу мәһсул Баки, Губа вә Ләнкәран гәзаларында «овдуг», Кәнчәдә «кавдыг», Нахчыванда исә «гатыг ајраны» адланырды.

Азәрбајчан малдарлары сүд мәһсуллары илә јанашы, мүхтәлиф нөв өт мәһсуллары да һазырлајыб, илин истанилән вахтында бундан истифадә едирдиләр. Белә өт мәһсулларындан бири «гахач» адланырды. Гахач үчүн бүтүн һейван нөвләринин әтиндән истифадә етмәк мүмкүн иди. Адәтән гахач үчүн һейванын буду вә бел һиссәсә көтүрүлүрдү. Бу мәсәлдә әти енисиз ләјлар шәклиндә доғрајыр, ону ган ләкәләриндән тамизләјиб танзифлә гурудурдулар. Бундан сонра әти кифәјәт гәдәр дузлајыб, һәр ики төрәфдән күләк вуран көлкәли бир јердән асырдылар. Чох вахт даварын әтини доғрамајыб, чәмләјин үстүндә бычагла шырмылар ачыр вә ону јахшыча дузлајыб бүтөв шәкилдә гахач едирдиләр. Гахачын узун мүддәт сахланмасы онун нә дәрәчәдә дузланмасындан асылы иди. Бир гәјдә олараг әтин һәр бир һиссәсән бәрәбәр сәвијәдә дузланмалы вә она милчәк дүшмәсинә имкан верилмәмәли иди. Гахачы башлыча олараг Азәрбајчанын Губа—Хачмаз, Шәки—Загатала вә Ширван зоналарында һазырлајырдылар. Марағлы һаддыр ки, аран вә дағәтәји рајонларда етдән гахач дүзәлтмәк дөбдә олмамышдыр. Бу јерләрдә говурма вә чыздаг һазырланмасына үстүндәк чеврилиди. Говурманы һазырламаг үчүн јағлы гојун әтини газана вә бугунда биширидиляр. Говурулмуш вә ја ғызардылмыш өт дәри вә ја күпә гаבלара јығылыб ғыш азугәси үчүн сахланлырды.

Малдар әһалинин дикәр севимли бир хөрәји чыздаг иди. Бунун үчүн гојунун вә ја еркәјин гујруг јағыны хырда-хырда доғрајыб әрилдирди. Әридилмиш гујруг тикәләрини сүзәкчдән кечириб сојудур вә күпәләрә јығырдылар. Бу чүр чыздаг тикәләри хараб олмасын дејә, ону сәрин бир јердә сахлајырдылар. Чыздагдан һәм јаванлыг кими, һәм дә әриштә, умач, хәнкәл вә с. хөрәкләрин биширилмәси заманы истифадә едилдири.

Бундан әләвә јајлагда ғыш үчүн азугә еһтијаты көрүләркәң «чобан бозартмасы» дејилән өт мәһсулу да һазырлајырдылар. Бунун үчүн јағлы бир һейваны кәсиб, онун чәмләјини хырда тикәләр шәклиндә доғрајыр вә өз дәрсинин ичәрсинә долдуруб көзүн алтында биширидиляр. Бир мүддәтдән сонра бозартманы чыхарыб сојудур вә чыздаг кими күпәләрә јыгыб ғыша сахлајырдылар.

Беләликлә, XIX эср вә XX эсрин әвәлләриндә Азәрбајчан малдарларынын иғтисади мәншәтинин бә'зи чәһәтләринә нәзәр салдыгда ајдын көрүнүр ки, бурадакы әс истәһсалы нүмунәләр јүксәк әкинчилик мәдәнијјәти илә јанашы, габагчыл малдарлык мәдәнијјәтинә әсасланмыш вә бу мәдәнијјәт јерли әһалинин мәдәни-мәншәт вә сәснал-иғтисади һәјәтиндә мүнүм јер тутмушду.

ЕЛ КӨМӘЈИ

Халгын иғтисади мәншәтиндә малдарлык тәсәррүфаты өн мөвгеләрдән бирини тутдуғундан, әкинчиликдә олдуғу кими, тәсәррүфатын бу сәһәсиндә дә бир чох адәтләр формалашмышдыр. Бу адәт-ән'әнәләр малдарлыгда гаршылыгы јардым институтуну, әмәлә кәтирмәклә, инсанларын бјлаваһситә тәсәррүфат фәалијјәтиндә, онларын бир-биринә јардымы, әвәһсит, тәмәннәһсит кәмәји сәјәһсиндә тәшәккүл тапмышдыр. Ағсагалларын дедији кими, ел-обамыз һеч вахт бир-бирини дарда гојмамсыз, бир-биринә даим јардым кестәрмәклә, гаршыларына чыхаң чәтинликләри биркә әмәк сә'ји илә арадан галдырмаға чалышмышдыр. Күман әтмәк олар ки, инсанларын гаршылыгы јардым фәалијјәтинин бә'зи формалары нәсли гәбилә гурулушунун чичәк-ләнмәһси дөврүндә, башгалары иһә бу гурулушун дағылмасы дөврүндә тәшәккүл тапмышдыр. Бунунла белә гејд әтмәк ләһзымыр ки, гаршылыгы јардым институту әвәлчә ајрыча бир шәкилдә, јә'ни ган гоһумлуғу илә бир-биринә бағлы олан ваһид тәсәррүфат коллективи дахилиндә мејдана чыхмышдыр. Һәм дә белә күман әтмәк олар ки, бу сәһәлә институтун билаваһситә малдарлыгда бағлы олан дамазлыг, алышма, зијанлыг, шәриклик вә бу кими формалары биринчи бөјүк иғтимаһ әмәк бөлкүһсүндән сонра јаранмышдыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, мәнһ малдарлыгын әкинчиликдән ајрылмасы изафи мәһсулуһ мәнимсәһнилмәһси үчүн, коллектив дахилиндә иғтисади зәһмин јарадылмасыны сүр'әтләндирди. Биринчи бөјүк иғтимаһ әмәк бөлкүһсү, чобанларын јаранмасына, ајры-ајры шәхсләри әлиндә чохла мигдарда һејван сүрүләринин топланмасына сәбәб олду ки, бунлар да јохсул иһма үзвләринин вә гоһум-әгрәбаларынын истисмары һесабына әв сәрвәтләрини кетдикчә даһа чох артырдылар. Она көрә дә сонралар, феодал-патриархал мәншәт шәраитиндә нәсли адәтләр, тәмәннәһсит гаршылыгы јардым гајдасына төләб етдији вахт, бу јардымын мүхтәлиф формаларынын тәтбиги просесиндә, ајры-ајры варлы шәхсләр «гоһум-әгрәбаја јардым» пәрдәһси алтында онларын

истисмарыны өрт-басдыр етмәјә чалышырды. Кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә изафи мәһсул сәрвәт чевриләрәк гаршылыгы јардым ады илә чөһијјәтин јохсул үзвләринин истисмар едилмәһси мәнбәјинә чеврилди.

Адат һүғугунун тарихи бир ән'әнәһси кими азәрбајчанлылар арасында фәалијјәт кестәрән гаршылыгы јардымын мүхтәлиф формалары нәслин вә патронимјија үзвләринин, һабелә јаһын гоһшуларын тәсәррүфат вә мәншәт даирәһсиндә бир-биринә әвәһсит јардымы шәклиндә өзүнү кестәрирди. Гаршылыгы јардым формаларынын бир чоху бу күнә кими јашајараг иғтимаһ-иғтисади һәјәтдә әз ән'әнәһи мутәрәғги ролуну сахламағдадыр. Халгымызын тәсәррүфат һәјәти вә мәншәти илә бағлы олан гаршылыгы јардым институтунун бир чох формалары этнографик әдәбијјәтимиызда Г. Гарағашлы, Г. Чавадов, В. Чырағзада, Г. Рәчәбов вә М. Гулијев тәрәфиндән ејрәһнилмишдир. Ләкин билаваһситә малдарлык тәсәррүфаты вә мәншәти илә бағлы олан гаршылыгы јардым адәтләри этнографик әдәбијјәтдә һәлә кифәјәт гәдәр ишыгландырылмамышдыр. Одур ки; бу бәрәдә гыса мә'лумат вермәк јеринә дүшәр.

Малдарлар арасында ел кәмәји кими мә'лум олан гаршылыгы јардымын «алышма» формасы диггәти даһа чох чәлб едир. Белә күман етмәјә әсас вардыр ки, бу јардым формасы кәнд әһалиһсинин о һиссәһси арасында кениш јайылмышдыр ки, мәнһ онлар малдарлыгда јанашы, кениш өлчүдә әкинчиликлә дә мәншәгүл олурдулар. Отураг кәндли тәсәррүфатында сүрү вә наһыр шәклиндә ири вә хырбајуһнузул һејванларын сајы о гәдәр дә чох дејилди. Һәр бир фәрди кәндли тәсәррүфатында мөвчуд олан иһ вә суд һејванлары кәндли әһлиһсинин өз еһтијачыны күчлә едәјирди. Әкәр јохсул кәндли бу чүр һејванлардан мәнрум олардыса, онун әһлиһси чох бөјүк чәтинликләр гаршыһсында гала биләрдди. Бу чүр һаллар баш вердикдә гоһумлар, гоһшулар бир јерә јығышараг, һәмин әһлиһси диләнчилик чәјнағындан гоһпармаға чәһд кестәрирди. Буну алышма адәтинин иһчасы јолу илә јеринә јетирирди. Алышма гајдасы белә иди ки, мүүјјән бир әһлиһсин еһтијачыны едәјән јекәнә ев һејваны хәстәликдән вә ја чанавар тохунмасы нәтичәһсиндә төләф олардыса, әти әлә кәһһсин дејә, ону кәһир вә бәрәбор мигдарда гоһум-гоһшулара пәјлајырдылар. Һәр бир белә пәј «алышма пәјы» адланырды. Бә'зән һејванын көнүндән дә кәһиб, «чарыгылыг» ады илә алышма пәјынын үстүнә гојурдулар. Алышма пәјыны алан һәр бир кәһ, онун әвәһзиндә бу әһләјә бир баш гојун вә ја гузу көндәрирди. Бу јолла о өз тәсәррүфатыны бәрпа едә билдири. Бу чүр адәт «зијанлыг»

ады илэ Ширванда да гејдэ алынмышдыр. Бу адэтэ көрө, зиянлыгдан верилэн пайы керн гайтармаг олмазды. Әкс һалда адэтн позан бу чүр адамы, ичманын етимадыны итирмиш бир шәхс кими лә'нетләјердиләр. Јашлы гасакларин вердији мә'лумата көрө, һәр бир аилә, свиндә әт олуб-олмагасындан асылы Әлмајараг алышма пайыны гәбул етмәди вә бунун әвәзиндә бир һејван вермәли иди.

Американын һинду тајфалары арасында јайылмыш потлач адәти (әмлак багышламаг) кими, алышма пайындан истифада етмәк, санки адәт һугугундан ирәли кәлан бир борч, бир вәзифә иди. Бу адәтин ичрасында иштирак етмәк, кәләчәкдә, тәсадүфи бодбохтлик үз верәндә, онун өзүн чүни белә бир јардымдан мәһрум олмасы демәк иди. Зијан чәкмиш адала бүтүн ичма үзвәләринин хырдача бир көмәји, онун дағылмагда олан тәсәруфатынын хилас јолу иди. Халгымыз арасында јайылмыш бир чох зәрб-мәсәлләр буну ајдын сүбүт едилр: «Дәвәси өлән көшәк дәрди чәкмәз», «Һәрә бир түк версә, коса да саггаллы олар».

Алышманын башга бир варианты гаршылыгы јардым әсасында тәшәккүл тапмыш, өз маһијәтини дәјишдирсә дә, адыны сахламыш вә ичма үзвәләринин әт гидасына олан тәләбини едәмәк үчүн тәшкил олуан бәрәбәр бөлкү гәјдасы иди. Бу гәјдаја көрө, бир нечә нәфәр бирләшәрәк үмуми бұдәә һесабына бир һејван алыб кәсир вә онун етнин өз араларында бәрәбәр миғдарда бөлүшдүрүлдүләр. Бундан сонра пүшк аймаг јолу илэ һәрә өз пайыны көтүрүрдү. Алышма әти бөлүшдүрүләркән, кәсилмиш һејванын башы вә дәриси алышмада пайчы кими иштирак етмәјән гәсәба верилирди.

Гаршылыгы јардымын ән кениш јайылмыш формаларындан бири дә «дамазлыг»дыр. һејванларын мәүјјән сәбәбләр үзүндән итирмиш аз таваналы кәндли өз гоһумларына вә гоншуларына мүрачат етдикдә, онларын һәр бири өз ичканы дахилиндә она бир дамазлыг верирди. Адәтә көрө, верилән дамазлыг нәсл артыран диши һејван олмалы иди. Республикада өмүрүнү малдарыга һәср етмиш јашлы мә'луматчыларын сөһбәтиндән мә'лум олуи ки, дамазлыг алмаг гәјдасы әкәсәр һалларда ашағыдакы кими ичра олуиурду: Мәүјјән бир табии сәбәб үзүндән өз јекәнә ев һејванындан — инәк, чамыш, дәвә вә с.-дән мәһрум олан тәрәкәмә базардан бөјүк вә ја кичик һәчмили баш јайлыгы алыр вә бунлары мәүјјән бир таваналы малдарык свинә кәндәрирди. Евиндә бәш јайлыгыны көрән саһибкар ишхи нә јердә олдуғуну баша дүшүр, өз чобаны вә ја нахырчысына

тапшырыг верир ки, филан һејваны филанкәсин свинә апарсын. Бу јолла топланан һејван дамазлыг адланырды. Дамазлыг, јухарыда дејилдији кими, бала верән, доғар, чиис һејван олмалы иди. Дамазлыга верилән һејваны ја саһибкарын чобаны кәтирир, ја да дамазлыг истәјәч өзү онун даһынча кедирди. Маратлы чәһәт будур ки, ахырчычы һалда кәндли вә'д олунмуш һејванын верилмәсини хаһиш етир, адәт нормасына архаланараг, ону өз шәхси әмлакы кими тәләб едирди.

Дамазлыг чох гәдим заманлардан галма бир адәт нормасы кими, мүхтәлиф һадисәләрә әлағадар олараг бу күнә гәдәр дә давам етмәкдәдир. Дә Исмајлызда кими бәзи тәдгигатчылар, дамазлыг адәтинин әһали арасында мәвсир дөврлә дә јашадығыны сүбүт едән чохду этнографик материалларын мөвчудлуғуну нәзәрә алмдан гејд едилр ки, куја вә адәт Азәрбајҗанда јалһыз XIX әсрин 80-чи илләринә гәдәр јашамышыдыр.

Дамазлыг адәти әсасында һејван әлдә етмәјин башга бир јолу да варды. Бу гәјдаја көрө, һејваны олмајән кәндли өз гоһум-гоншуларыны гонагыга дәвәт едилр. Бу заман дәвәт олуанлар, ев саһибинә һәрә өз ичканы дахилиндә бир һејван багышлајарды. Јемәк сүффрасинин ахырында, ев саһибинә даһа чох симсар олан гоһумлардан бири, кими һансы һејван нөвүнү багышлајачағыны соршудугда, һәрә өз верәчәји һејванын адыны уцадан дејирди. Симсар, һамы ешитсин дејә пешкәшин вә ону верәннин адыны уцадан сөјләјир вә онун үванына тәрифли сөзләр јағдырырды. Бундан сонра, гонагылыгын ертәси күнү, вә'д олунмуш һејван нөвү дамазлыг ады илэ ев саһибинә кәндәрилди.

Дамазлыг әлдә етмәјин башга сәбәбләри вә јоллары да арашдырылмышдыр. Мәсәлан, ингилабагәдрки Азәрбајҗанда кениш јайылмыш кирвәлик адәти әсасында јахын оланлар, бәјрам күнләриндә бир-биринин свинә кедиб, кирвәлик пайы апарардылар. Кәтирилән һоддјјәләрнин ичариндәк ән јахшысы дамазлыг пайы оларды. Бә'зән дамазлыгдә өз сағмал һејванларынын чинсинин јахшылашдырмаг мәгсәдилә истифада едәнләр дә олуиурду. Бундан башга тој заманы, кәлинин белини бағланмасы адәтинин ичрасы заманы, јахуд гызын валидејилләри ону ата свинә гонаг чағырдыгы вахт кәлине бир баш сечмә дамазлыг һејван багышлајырдылар.

Дамазлыг адәти тәләб едилрди ки, дамазлыга верилән һејваны биринчи доғуша гәдәр кәсмәсиниләр, сагмасылар вә ја багышламасынлар. Тәсадүфи дејилди ки, бу чүр һеј-

ванын кәсилмәси зәурәти орталыға чыхдыгда халг арасын-
да дејирдиләр: «Дамазлығы јејән тamarзы галар».

Нәсли гурулушта олдуғу киими, синифли чөмијәттә дә
дамазлығы маһијјәти дә, ишимәши, јејәни о, истисмар мән-
бојинә чөвилмәмишидир. Бу адәт јенә дә гоһум-гошиуларын,
кәнд ичма үзвләрнин бир-биринә гаршылығлы, тәәннәсиз
јардымы олмағ етибарилә өз илкин маһијјәтини горујуб
сахламышдыр.

Гаршылығлы јардымы башға бир неву «әвәзчилик» дир.
Бу адәтин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, бириси өз иш һеј-
ваныны — улаг, дәвә, гатыр, өкүз вә ја атыны бир нечә күн-
лү әкинчиликдә, кәч заманы вә ја чарвадарлығдә истифадә
әтмәк үчүн мүйәггәти оларағ башгасынын ихтијарына ве-
рирди. Көрүләчәк иш гуртардыгдан сонра иш һејваны өз
саһибинә гайтарылдыр. Г. Гарагашлынын кәстәрдији киими,
кәнд әһалиси нәнинки иш һејванлары илә, һәм дә тәсәрруфат
әдәтләри вә һәтта өз әмәкләри илә дә бир-биринә көмәк
едирдиләр.

Даһа кеңиш јайылмыш гаршылығлы јардымы формала-
рындан бири дә чөј иди. Јардымы бу формасында башлы-
ча оларағ гадынлар иштирак едирдиләр. Белә ки, бир нечә
гоһум вә ја гошиу тәсәрруфатларын ишкүзәр гадынлары
өз араларында мәсләһәтләширдиләр ки, бир күнлүк сағы-
лан сүдү бир-биринә версинләр. Бу јолла тәсәрруфатлар
узун мүддәт әрзиндә јығынты топламагдан азад олур вә
гыса мүддәтлә әлдә едилән чоғу гатыгдан неһрә чалгајыр-
дылар. Чөј вә ја онун «базарына», јахуд «авача» апланан
башға бир вариантты бу күнә гәдәр дә давам әтмәкдәдир.
Гаршылығлы јардымы бу формасына көрә бүтүн кәнд ич-
мәсины мәхсус гузуларын отарылымы мугабилиндә, гузучу
һәфтәдә бир дәфә, чүмә күнү (инди исе базар күнү) отарма
һаггы оларағ сүрүдән сағылан бүтүн сүдү алмалы иди.

Гадчылар арасында јайылан јардымы формаларындан би-
ри дә имәчилик иди. Бу гајда башлыча оларағ јунун јујул-
масы, даранмасы, әјрилмәси, һабелә тохучулуг ишләри за-
маны тәтбиғ олунурду. Бу чүр ишләрин көрүлмәси хејли
иғдлар ишин гүввәси тәләб едирди. Имәчидијә әсәсан гыз-
лар дәвәт олунурдулар. Онлар јарыш тәшкил әтмәклә бу-
рада һәвәслә ишләјирдиләр. Адәтан ев саһибәси әмәк про-
сесиндә иштирак әтмир, имәчиләр үчүн јемәк һазырламағла
мәшғул олурду. Имәчилик гајдасы кәндиләрин ағыр мән-
шәт ишләриндә јардымчы бир тәдбир киими онларын әлин-
дән тутур вә онларын ишини јункүлләшидирди. Ләнкәран-
Астара бөлкәсиндә малдарлығдә «шәриклик» дејилән ел
кәмәји гајдасына да раст кәлинирди. Бу адәтә көрә, јохсул

адамын өз тәсәрруфатыны бәрпа әтмәси үчүн, она көмәк
едәркән мүйәјјән шәртләр гојурдулар. Бу адәтин ичра тәрзи
белә иди ки, һәр һансы таванасыз бир кәндли шәриклик вә
ја отағлыг ады илә өз вәрлы гоһумундан бир вә ја бир
нечә баш сағмағ һејван алыр вә бир мүддәт әрзиндә онун
сүд мәһсулларындан истифадә едирди. Һәмни һејванлардан
алынән дәл нөвбә илә кәһ бу, кәһ да о бири тәрәфә чатырды.

ЕЛАТ ДҮНЈАМЫЗЫН ӘМӘК НӘГМӘЛӘРИ, ИНАМ ВӘ ЕТИГАДЛАРЫ

Азәрбајжан дүнјанын ән гәдим тәсәрруфат әнәнәләринә
мәлик очағларындан бири сајылыр. Әһалиси башлыча ола-
рағ әкинчилик вә малдарлығла мәшғул олан бу гәдим өлкә-
дә күндәлик истифадә бағлы олан әмәк нәгмәләри јаран-
мыш вә инсанларын шүүрунда мүйәјјән инам, етигад, дү-
шүнчә тәрзи формалашмышдыр. Бүтүн бунар халгын мә-
нәви дүнјасынын бир парчасыны тәшкил әтмәклә, муасир-
лик бахымындан да хусуси әһәмијјәт кәсб едир.

Халгымызын шифаһи јарадычылығында әмәк нәгмәлә-
ри мүһүм јер тутур. Бу бахымдан елат дүнјасынын дә өзү-
нәмәхсус мәнәви аләми, онларын мәншәтини, һәјәт тәрзи-
ни әкс етдирән зәинкин ирси вардыр. Бу бахымдан гојунчу-
луг тәсәрруфатыны вәсф едән вә гәдим көкләри олан халг
јарадычылығы нүмунәләриндән сајылан сајачылары мисал
кәтирә биләрәк. Бу нәгмәләриң тәшәккүлүнүн адәтән, һеј-
ванларын әһлишәдирилмәси дөврү илә ејни вахта дүшәдү-
нү гејд едирләр. Онларын әсәсины башлыча оларағ сәрвәт,
боллук, фираванлығ мәнбәји олан мал-гараның — инајин,
чамышын, гојунун вә кечинин тәрәннүмү тәшкил етмишидир.

Сајачы нәгмәләриндә бир гајда оларағ әт, сүд вә башға
малдарлығ мәһсулларынын боллугундан, инсанлара даһа
чоғ фајда вермәсиндән данышылыр. Сајачыларын әсәс об-
јекти шишәк гојун, мәрчан чамыш, халлы кеңи вә марала
бәнзәјән инәкдир:

Нәнәм, а шишәк гојун,
Јуну бир дөшәк гојун,
Буламаны тә елә,
Гырылды ушағ, гојун.

Нәнәм, гојунун парасы,
Гырылдыгы голар гасы,
Јаз күнү дәләмәси,
Гыш күнү говурмасы.

Сајачы сөзүнүн етималокијасы барда фолклорчу алим-лэр арасында олдугча мүхтәлиф фикирләр вардыр. М. Тәһмасиб, П. Әфәндијев, М. Ариф, В. Вәлијев, Ә. Ахундов, А. Нәбијев вә башгалары сајачы сөзүнүн мәншәтини гојунларын сајылмасы илә, дәл, нәсил артымы илә, сәрвәт, боллук вә барәктлә, һабәлә мүәјјән мәрәсимләрин ичрасы заманы охунан нәғмәләрлә әләгәлләндирдиләр. Мәшһур Азәрбајчан әдәбијатшунасы Ф. Көчөрли һәлә 1910-чу илдә јазырды ки. Загафгазија татарлары (азәрбајчанлылар — Н. Н.) бу сөзү не'мәт, јакшы, хејрхәһ иш мә'насында ишләдирдиләр. Бурадан да сајачы боллук кәтирән, не'мәт кәтирән мә'насына кәлиб чыхыр. Бу, кәзән бир ашыг, сәјјәһ дедил, ади бир тәрәкәмәдир. Пәјзыын ахырында, гышын әввәлиндә о. евләри кәзир, сәрбәст шәкилдә олан нәғмәләрлә ев һејванларыны тәрәннүм едир. Бунун әвәзиндә сајачы јар, пендир, ун, буғда вә дүјү алыр. Бу маһныларда һејванлара мәнәббәт ифадә олунар, онларын өвләринә мәнәсүс характер чәһәтләри тәсвир едилмәклә бол мәнәсул әлдә етмәк арзусу ифадә едилди!

Сајачы нәғмәләриндән ајдын көрүнүр ки, малдарла онларын сахладыглары һејван арасында бөјүк мәнәббәт бағлылыгы вардыр. Тәбни ки, бу бағлылыг малдарларын өз әмәјинә олан мәнәббәтиндән ирәли кәлирди. Тәсәдуфи дедил ки, сајачылар, «нәнәм ај ағ баш гојун», «нәнәм а шиншәк гојун» — дејә гојунлара чох бөјүк нәвазиш кәстәрир, сәғмәл һејванлара «анам, бачым, нәнәм» дејә мүрачһәт едилрә. Сајачы нәғмәләриндә һејванларын сахланылмасы вә бәсләнилмәси илә бағлы олан бүтүн тәрәкәмә мәншәти өз бәдди ифадәсини тапмышдыр:

Де бәјрама нә галды?
Нә галмады, нә галды?
Бир әличә күн галды.
Әлли күнү сај өтүр.
Гармада гузү көтүр.
Әлли күн кетәси,
Чобан гузү кәтирәси,
Ону дәрәјә өтүрәси.
Аг биләкли кәлиләр,
Сағым-сәғим дәјәси.
Аг бирәкли гарылар,
Булујум-булујум дәјәси.

Гојун дәјәр бәјәм, бәј төк кәзәрән,
Һәр бир ени јунум илә бәзәрәм.
Ағыр-ағыр халыларым вар мәнни,
Күллү-күллү халчаларым вар мәнни.

¹ СМОМПК, 41-чи бурахылыш, 1910, сәһ. 1—10.

Малдарлыг мәншәти илә әләгәли олан фолклор нүмунәләриндән бири да сағым нәғмәләридир. Сајачы нәғмәләриндән фәргли олараг бу нәғмәләрлә әсәсән прибујунузлу сәғмәл һејванлар тәрәннүм олунар. Сағым нәғмәләри ел арасында «охшамалар» вә «ејдирмәләр» ады илә дә таныныр.

Сағычы гадынлар бәзән дәлисов, бәдхасијјәт инәкләри вә ја јени доғмуш дәчәл дүјәләри сағаркан, әввәлчә онлара јакынлашыр, һејваны охшәјән һәзин маһнылар охумагла јанашы, ону тумарлајыр вә бу јолла һејваны сәкитләшдирмәјә чалышырдылар. Инәк сағыларкан охшамаларын ритми, сағылан сүдүн шырылытысына гарышыб, хүсүси бир аһәнк јарадыр вә бу сәс инәјә мүәјјән мүләјимләшдиричи тәсвир бағышлајырды. Мәтн фолклоршунасы А. Нәбијевдән көтүрүлмүш белә нәғмәләрин бириндә дејилир:

Нәнәм, нәнәм,
Сәни саған
Мәнәм, мәнәм.
Күл мунчурум
Бәјундадыр,
Мәмәләрин
Гојундадыр.
Гуруғуну
Фарағат гој,
Ајагыны
Ираһат гој.
Бүјунузунда
үзәрријим,
Ев-ешнијим
Бәзәрријим.
Нәнәм, нәнәм,
Сәни саған
Мәнәм, мәнәм!

Белә ејдирмә маһныларынын мелодиқ тәрәннүмүнүн тәсвир алтында сағылан һејван хошалланырды. Ејдирмә нәғмәләринин мәзмуну әдәтән инәјин өзүнә, баласына, ағартысынын боллуғуна, сүдүнүн кејфијјәтинә тәрифли сөзләр дәмәкдән ибарәт оларды:

Сағычы гадын, әввәлчә инәк сүдүнү чәкмәсин дејә, онун баласыны инәјин алтына бурахыр ки, јелиндәки һәр бир әмчәји бала азачыг сорсун. Сонра бузов кәнар едиллир, һәм инәјә, һәм да онун баласына хош мәрәмлы, емоционал мелодијалы һәзин нәғмәләр охунурду:

Баласы көјчәјим чейран,
Күлүм, чичәјим чейран,
Јелиннә сәғал чәким,
Ағырмаз әмчәјим чейран.

¹ А. Нәбијев. Азәрбајчан фолклорунун жанрлары. Б., 1983, сәһ. 15.

Шифаһи халг җарадычылыгы нумунәләри ичәрисиндә инамларын хуәсуи җери вардыр. Бунларын бир чоху билаваситә әһалинин малдарыг мәшһәти илә сыхы сурәтдә әлағәлдир. Мәшһәтдә кениш җайлымыш инамлар вә бу мәгсәддә кеңиритән мәрасимләр инсанларын халис тәсәррүфат фәәлијјәтләри илә бағлы олараг тәшәккүл тапмышдыр. Бу јолла јаранан инам мәрасимләринини ашағьыдакы нөвләри гејдә алымышдыр: ајры-ајры һејван нөвләри илә әлағәләндирилән инамлар; үмуми һејвандарлыгга бағлы олан инамлар; дәл кампанјасы илә әлағәли олан инамлар; һејван хәстәликләри вә онларын мүәличәси илә бағлы олан инам вә мәрасимләр.

Ев һејванлары ичәрисиндә атла әлағәли олан инамлар даһа кениш җайлымышдыр. Мә’лум олдуғу кими, ат инсанларын тәсәррүфат вә мәшһәт һәјәтында мүһүм рол ојнамышдыр. Тәсадүфи дејил ки, бу мәзијјәтләринә көрә инсанлар аты мүғәддәсләшдирмишләр. Чох вахт гәдим инсанлар аты өз саһибләри илә бирликдә доғи едирдиләр. Азәрба чан әразисиндәки археоложи газынтылар заманы белә гәбирләрә раст кәлинишләр. Бир гајда олараг ат бүтүн ләвазиматлары илә бәрәбәр гәбирин ашағы, инсан исә гәбирин јухары һиссәсиндә басдырларды.

Атын инсанларын тәсәррүфат һәјәтында ојнадығы ролу нәзәрә алараг, дунја халгларынын тәсәввүрүндә бу хејирхәһ һејванын реал вә мифик сурәтләри јарадылмышдыр. Тәдричән адамларын шүүрунда белә бир инам вә әгидә формалашмышдыр ки, ким јухуда ата минимш оларса, онун бүтүн арзулары чин олар. Азәрбајҗанлылар арасында кечә вахты чинләрин атлары минмәләри илә бағлы инамлары бу күнә гәдәр дә давам етмәкдәдиләр.

Халг етигадына көрә, јерин тәрпәнмәсини һәр кәсдән әввәл, илк дөфә атлар һисс едирләр. Бу вахт онлар ајағларыны јерә дөјүр, башларыны јухары галдырараг бәркдән кишнәјир вә о јан-бу јана гачышрлар. Гәдим «Авеста»да кәстәридилр ки, бу чүр кејфијјәтләринә көрә, инсанлара һиссәбән, зәрдүштләр атлара даһа чох һөрмәт басләјирдиләр. Зәрдүштләр атлары мүғәддәсләшдирләр; онлары дунјанын дөрд үнсүрү илә — од, су, торпаг вә күләклә әлағәләндирилдиләр. «Авеста»да күнәш илаһәсинин арабасына од рәмзи олан дөрд ағ ат гошуламасы барәдәки һекәјә һеч дә тәсадүфи дејилдилр. Атын одла, су илә, һабелә тәбиәтин диқәр үнсүрләри илә әлағәләндирилмәсинә нағылларда, дастанларда, һабелә халг җарадычылығынын диқәр жанрларында тәсадүф олунур.

Башга һејван нөвләри илә бағлы инамлар да гејдә алын-

мышдыр. Азәрбајҗанын шимал-шәрг бөлкәләриндә белә бир инам җайлымышдыр ки, әкәр сәһәр-сәһәр чамышлары өрүшә өтүрәкән о, гајдыды үч дөфә саһибинә тәрәф бојланарса, евдә нә исә бир һадисә баш вермәлидир вә јахуд һејванын өзү илә әлағәли олан бир бәдбәхтлик көзәлинин. Мәсәлән, Гарабағ бөлкәсиндә мөвчуд олан инама көрә, һәр ким јухуда чамыш вә ја инәк көрәрсә, о мүтләг хәстәләнмәли. Јахуд һәр һансы арзуолунмаз бир һадисә баш вермәлидир.

Ев һејванлары арасында дөвәјә хуәсуи һөрмәт бәсләнилр. Тәсәррүфат вә мәшһәтдәки јеринә уғун олараг гојуну «гурбан», чамышы «мәрчән», кечини «шејтан», аты «мурад», дөвәни «һејкәл» адландырмыш ата-бабаларымыз, ахырынчыны һәм дә таваналығы рәмзи кими гүјмәтләндирилмишләр. Инләмәң хошбәхтлијини нәвәдә, вар-дөвләти исә дөвәдә көрән халгымыз «өвләддә нәвә, дөвләтдә дөвә» зәрб мәсәлини јаратмышлар. Дөвә илә бағлы инамларын еҗли һиссәсин әввәлдә верилдијиндән, бурада ону тәкрарламаға еһтијач дујмуруг.

Тарихи кечимишимизә јахшы бәләд оланлар, Азәрбајҗанда гојунчудуғун гәдим тарихә малик олдуғуну јахшы биллрләр. Улу бабаларымыз гојунлара хејир-бәрәкәт көзү илә бахмыш, онлары башлыча сәрвәт мәнбәји сәјмишлар. Гојунлара бу чүр јанашылмасы үзүндән, онлары һәтта сыра илә, бармагла сәјмағы да мәсләһәт көрмүрдүләр. Бу әнәнәләрин јаранмасы белә бир инамла бағлы олмушдыр ки, һејванларын сәјылмасы инләјә бәдбәхтлик кәтирә биләр, һејванлары јыртычылар парчалајар вә јахуд хәстәлик баш вериб, күтләви ғыргын төрәләр.

Һејванлары саламат сахламаг, онлары оғру вә гулдурлардан мүһафизә етмәк үчүн саһибкарлар мүхталиф инамларда әмәл едир вә нәһәјәт өзләри дә буна инанчылы олурдулар. Мәсәлән, халг инамына көрә, кечәләр гојун сүрүсүнүн ичәрисинә кирмәк мәсләһәт дејил; чүнки, кечәләр гојунларын арасында бәд руһлар, чин-шејтанлар кәзир. Бунлар адамлара зијан тохундура биләрләр. Башга бир етигада көрә, шәр гарышанда, һејванлар өрүшдән гајыдан заман һеч кәс евдә отурмамалыдыр. Намы бајыра чыхыб, онлары гарышамалы, јахуд башга бир фәјдалы ишлә мәшғул олмалыдыр. Ширван бөлкәсиндә бу күнә гәдәр сахланывә Новруз бајрамы әрфәсиндә һәјата кеңирилән инама көрә, малдарлар өз һејванларыны гоша тонгалын арасындан кеңирир, өзләри исә тонгалын үстүндән тулланырлар ки, јени ил онлара хејир-бәрәкәт вә саадәт кәтирсин.

Бир чох һалларда адамлар бу вә ја диқәр арзуларынын јеринә јетмәсин мүғабилдә аллаһ јолунда гурбан кәсәчәк-

ләрдиң вәд едирдиләр. Даварын ичәрисиндән сечилдән бу чүр гоча вә ја гојуна «гурбанлыг» дејиләрди. Гурбанлыг өз харичи аламәтләриннә көрә башгаларындан фәргләнсин дејә, онуң боғазындан көз мүнчүгү вә рәнкбарәнк саплардан дүзәлдилмиш готаз асырдылар. Ону гырхаркән, белинин ортасында азачыг јун сахлајырдылар. Буна «кәкил» дејилди. Гурбанлыг һејвана халг етигадына көрә тохунмаг олмазды, әкс һалда, аллаһын гәзәбиннә кәлә биләрди.

Мәлүм олдуғү кими, һејванларын артмасы, онлара јакшы гулдуғү көстәрилмәсиндә, һабелә дөл кампанјасынын дүзкүн тәшкил едилмәсиндән чоғ асылы иди. Чобанлар вә сәһибкарлар үчүн јаз әрфәсиндә дөлүк башланмасы бир байрам шәһлијинә чеврилди. Вә шәһлиң мұхталиф инам вә мәрәсимләрин мүнәјәтилдә кечирилди. Хырда һејван сәһибләри өз голум-гошшуларыны, јакын вә узағ адамларын бәрәкәтлән дөлүн башланмасы мүнәсибәти илә шәһлиң дәвәт едирдиләр. Бураја топлашанлар сәјачы вә дикәр әмәк нәғмәләри охујур, мұхтәлиф әјләнчәли ојунлар нүмәјин етдирдиләр. Халг етигадына көрә, һәр кәс белә шәһлиң тәшкил етмәзиндә, онда дөл бәрәкәтлән олмазды. Гоһағлыг заманы чобанлар говут дүзәлдир, котәмәз вә сулуғ биширдиляр. Говут һазырламаг үчүн сәңдә говурулуш буғданы киркирәдә дөјүр вә оһа бәкмәз төкүб гарышдырдылар.

Сүд вә сүд мәһсуллары илә әләғәли оһан инам вә мәрәсимләр халг арасында даһа чоғ јайылмышдыр. Азәрбајҗанлың Астара—Ләнкәран вә башга бөлкәләриндә иһәјин сүд мәһсулдарлығыны артырмаг үчүн онун бујнузундан дәмир парчасы асырлар. Бурада, доғушдан сонра биринчи үч күн әрзиндә сағымлыш сүдү гоһшулара пәләјлар, ләкин көз дәјәмәси үчүн онун ичинә көмүр парчасы атырлар. Гоһшулар иһ бәрәкәт вә мәһсул бәллуғү арзуламаг мәғсәдилә, бош габы керн гајтараркән, онун ичинә бир овуч дүјү вә ја ун гојурлар. Инама көрә, габы бош гајтармаг олмаз. Астара районунун Шахағачы кәндинин сәкинләри арасында јайылмыш адәтә көрә, иһәк сәһибинә мәһсул боллуғү, бәрәкәт арзуламаг мәғсәдилә, алынмыш сүдүн әвәзиндә, гајтарылан бош габын ичәрисинә јумурта вә гәнд гојардылар. Курдүстанда иһә алынмыш сүдүн вә ја чаласынын әвәзиндә дуз вә ја јумурта верәрдиләр. Үмумијјәтлә, малдарлар бир-биринә чаласы вә ја мајә вермәјин мәсләһәт көрмәздиләр. Мөвчуд инама көрә, бу, бәрәкәтин азалмасына сәбәб олар. Башга бир инама көрә, шәр гарышан вахты сүд мәһсулу вермәк гадаған иди. Әкс һалда бу, һејванларын ғырлымасына сәбәб олар. Әкәр сүд мәһсулу иһәјин адама етираз

етмәк олмаздыса, онда габа гара рәнкдә бир әшја да гојурдулар. Инама көрә, гара рәнк онлара дәјә биләчәк гада-баланын гарышыны алмалы иди.

Сүдлә әләғәли јаранмыш башга бир инама көрә, сағымлыш сүдүн тәсадүфән төкүлмәс иһә әләмәтин нишаносидир. Халг инамына көрә, үстүндә сүд биширилән оһағдан од көтүрмәк олмаз, әкс һалда, бу, доғмуш һејванын өз баласыны мајаландырмасына мәнфи тағир кәстәрәр, мал-гарағысыр галар, сүд мәһсуллары азалар вә с. Мөвчуд инама көрә, сүд бишириләркән оһағын үстүндә чүрүјәрсә, онда белә һесаб едирләр ки, ону нәзәрләјибләр. Бунун гарышыны алмаг үчүн једди шүбһәли һәјәтдән чөр-чөп топлајыр вә булары дуз вә узәрлик тохому илә бирликдә јандырыдылар. Јандырылмыш шәјләрин түстүсүнү һејванын бурнуна туғуб, она түстү веридиләр. Бу мәрәсимин башга бир вариантында дуз вә узәрлији үч дәфә сүд газанынын үзәриндә һәрләјиб оһаға атыр вә јандырыдылар.

Сағымдан сонра сүдү бәднәзәрдән горумаг үчүн, ону һәһинки јад адамлара, һәттә јакын гоһумлара белә кәстәрмәкдә һәккинирдиләр. Әкәр иһәк ади нормадан бир гәдәр артыг сүд веридисә, ону бәднәзәрдән горумаг үчүн, хүсуси дуа јаздырыр вә һәһин дуаны көј парчага бүкүб, үзәрлик вә дағдаған ағачы парчасы илә бирликдә иһәјин бујнузундан асырдылар. Бу чүр дуалы, овсун гајтаран биткиләрдән һеһрә чалхајан заман да истифадә едирдиләр. Белә дуалары һеһрәнин башына тикирдиләр. Бир чоғ етнографик бөлкәләрдә һәфтәнин мүзјин күнләриндә гоһум-гоһушја сүд мәһсуллары вермәк гадаған олунурду. Мәсәлә, чәршәнбә күнү сүд, гатыг, јағ, шәнбә күнү иһә ајран вермәк мәсләһәт көрүлмүрдү. Чүнки һәфтәнин һәһин күнләриндә бад руһлар бәд нәзәрләрә әләғәјә кирир вә сүд мәһсулларына даһа чоғ зиян вурурдулар. Гарабағда гејдә алынән башга бир инама көрә, әкәр сүдү нәзәрләјирдиләрсә вә бунун нәтичәсиндә о, чүрүјүрдүсә, бу һалда нәзәр кәсәиләр бычағы одун үстүндә көзәринчәдәк сахлајыр вә бишмәкдә оһан сүдү үч дәфә бычагла чал-чарпаз дағлајырдылар.

Бәзи инамлар јағ иһәсәлҗы илә әләғәли олара јаранмышдыр. Мөвчуд инама көрә, әкәр иһәк илан бујнузу тапыб, ону дуа илә бирликдә һеһрәнин башындан ассалар, чалханмағла оһан гатығын бөјүк әксеријјәти јағ чевриләр. Шаһсәвән вә падар тајфалары арасында јайылмыш башга бир инама көрә, һеһрә чалханаркән, чатманын алтындан кечмәк олмаз, әкс һалда, адам дәһшәтлән санчыларла мөруз галар. Чоғ вахт чатманын алтына бычга, балта, дөһрә вә бу кими кәсәрли әшјадар атырдылар ки, бу ити аләтләр һә-

зэрлэжигч яман көзлэри кэснб дограсын. Һейванларын отарылмасы, горунмасы вэ сахланмасы илэ элагэдэр инамлар да вардыр ки, бунлар макик сэчигжэ дашыжыб, нэгмэлэрлэ мүшэжигэт олунурду. Халг арасында белэ һесаб едирдилэр ки, бэднэзэрин тэсирн алтында һейван аз сүд верэрсэ вэ ја сүдү ганлы көлнрсэ, бу вахт шүбһали шэхсин кејдији палтардан бир азча һопарыб, ону гара пиших түкү вэ үзэрликлэ бирликдэ јандырагаг түстүсүнү һейвана вермөк вэ ашағыдакы овсун нэгмэсинн сөјлэмөк лазымдыр:

Голтүгунда үзэрлик асдырмышам,
Күрөјиндэ гараткан басдырмышам.
Галхан сындыран көзүвэ тфу, тфу!
Кол чатладан сөзүвэ тфу, тфу!

Көзүвүн оху торпага,
Аһын торпага, уфун торпага,
Галхан сындыран көзүвэ тфу, тфу!
Кол чатладан сөзүвэ тфу, тфу!

(А. Нэбијее).

Он кениш јайылмыш овсун нөвлөриндэн бирн вэһши һейванларын агзыны бағламаг мэгсэдилэ ичра олунан «гурдагзы» адланан овсун мэрәсимидир. Бэ'зэн бу вэ ја дикәр ев һейваны сүрүдөн ажры дүшэрәк ахшамлар евэ кэлиб чыха билмирди. Одур ки, һейван гурдагуша јем олмасын дејө јыртычы һейванларын агзыны бағламаг үчүн овсун мэрәсимн ичра олунурду. Бу мэгсэдлэ агзы ачыг бычага Гур'андан хүсуси ајө охујур вэ бундан сонра бычағын агзыны бағлајыб ештијатлы бир јердэ кизлэдирдилэр. Һейван тапылана гэдәр овсун охунмуш бычағын агзыны һеч кэс ачмамалы иди, әкс һалда, овсун өз тэсиринн итирәрди. Бэ'зэн бу овсун заманы һәр һансы бир сапа једди јердэн дүјүн вурур вэ ачыг бычага вэ јахуд да һәмн дүјүнлү сапа макик сөзләрлэ мүрачигэт едирдилэр: «Еј јыртычы һейван, гој сәннн агзын бу бычаг кимн, бу дүјүнлү сап кимн бағлы галсын». Халг инамына көрә, бу овсунун тэсир күчү о вахта гэдәр давам едирди ки, ахтарылан һейван ахар судан кечмэсин вэ јахуд бычағын агзы вэ сапын дүјүнлэри ачылмамыш олсун.

Өввәлләр бу чүр овсунлары тәк-тәк адамлар вэ ја молалар ичра едирдилэр. Бэ'зи халгларда исә һейванларын отарылмасы үчүн муздлу чобан тутуларкән, онун гаршысына гојулан әсас шәртләрдән бири чобанын овсун биллиб-билмәмәси олурду. Доғрудур, Азәрбајҗанда муздлу чобанларын әксәријјәти «гурдагзы» үчүн нэзәрдэ тутулан Гур'ан әјәсинн вэ овсун маһнысыны әзбәрдән билир вэ лазым кәлдикдә ондан истифадә едирдиләр:

Аслан агызлы гурд,
Гафлан агызлы гурд,
Аг гурд, гара гурд,
Боз гурд, бозурд гурд,
Көзүнә һәрдә кәсин,
Дилнн дәрдә кәсин,
Чәнкләрин гурусун,
Агзын һанасын.
Агзына гара гыфыл вурдум,
Јолунда тәлэ гурдум,
Тушладым гара күлләни сәнә,
Бабам кјриш пајы көндәриб мәнә,
Нәнәни кјришләдим,
Чәнәни кјришләдим.
Јараларыны дағладым,
Чәнкләринн бағладым,
Дағладым, јағладым,
Гурдун агзын бағладым.

(А. Нэбијее)

Беләликлэ, халгын малдарлыг мэдәнијјәти илэ бағлы олан эмәк нэгмәлери, инамлар вэ бунунла әлагәли ичра олунан мэрәсимләр өз башлангычыны ән гәдим дөврләрдән көтүрмүшдүр. Инам, овсун вэ чаду мэрәсимләри, билаваситә халгын рифаһы, сәадәти үчүн, онларын јашајыш имканларынын артырылмасы наһинә нэзәрдә тутулан мәнәви нормалар иди.

МҮНДӘРИЧАТ

Кириш	3
Мартда мәрәк	15
Гоҗунду өвләр көрдүм	18
Гарамал (чамыш мәрчандыр)	25
Ат мураддыр	33
Дәва һејкәлдир	41
Һејван хәстәликләринини халг тәбәәтн илә мүәлнчәси	49
Малдарыг тәсәруфатынын тәшкили гајдалары	55
Торпагдан истифәдә вә малдарыгын соснал-игтисади тәрәфләри.	77
Халг мәшәтиндә малдарыгын ролу	89
Ев пешәси нүмунәләри	89
Сүд вә әт мәһсуллары е'малы	100
Ел көмәји	106
Елат дүниамызын әмәк нәгмәләри, инам вә е'тигадлары	111

200

PA-205906

